

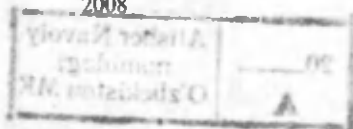
ФАЙЗУЛЛА ОЧИЛДИЕВ

**Сурхон воҳаси бекликларидаги
ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий
ўзгаришлар**

(XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари)

ТОШКЕНТ
«ABU MATBUOT-KONSALT»

2008



Масъул муҳаррирлар:

А. Сағдуллаев, тарих фанлари доктори, профессор
Қ. Ражабов, тарих фанлари доктори

Тақризчилар:

Р. Халикова, тарих фанлари доктори
Ў. Мавлонов, тарих фанлари номзоди, доцент
У. Рашидов, тарих фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошидаги Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази Илмий ҳайъати томонидан 2008 йил 29 сентябрда нашрга тасвирга эътибор берилган.

Ю 35551
291

Очилдиев, Файзулла.

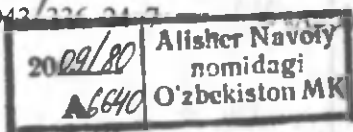
Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари) / **Ф.Очилдиев**; масъул муҳаррирлар **А.Сағдуллаев, Қ.Ражабов.** – Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008. – 168 б.

Ушбу монография маъмурий жихатдан Бухоро амирлиги таркибига кирган Сурхон воҳасининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги тарихига бағишланган. Монографияда воҳанинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти, тарихий географияси, аҳолининг жойлашуви, маъмурий бошқарув тизими, қишлоқ хўжалиги, ички ва ташқи савдо алоқаларига оид муҳим маълумотлар келтирилган. Ушбу монография тарихчилар, талабалар ва бошқа ижтимоий соҳа мутахассислари ҳамда кенг китобхонларга мўлжалланган.

ББК 63.3(5Ў)6

ISBN 978-9943-236-21-7

MATBUOT-KONSALT», 2008 й.



СЎЗБОШИ

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни ўрганиш, таҳлил қилиш, жамият аъзоларини эркин, демократик тафаккур ва миллий ғоя руҳида тарбиялаш вазифаларини бажаришда тарих фанининг ўрни ва аҳамияти ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорида «Ўзбекистон ва чет эл олимларининг энг қадимдан ҳозирги кунгача ўзбек халқи тарихи бўйича амалга оширилган тадқиқотларини таҳлил қилиш»¹ тарихчи олимлар олдида турган долзарб вазифалардан бири эканлиги кўрсатиб ўтилганлиги юқоридаги фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Юқорида белгилаб берилган вазифалар асосида «Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси» яратилди. Мазкур концепцияда XVI–XIX аср биринчи ярми ўзбек давлатчилигининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда юртимизнинг Россия империяси мустамлакачилиги даври тарихини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган².

Мамлакатимизнинг ҳар бир вилояти тарихини илмий асосда ўрганиш, тўпланган янги маълумотларни фанга жорий этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори // Ўзбекистон тарихи. 1999. №1. – Б. 15–17.

² Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. // Ўзбекистон тарихи. 1999. №1. – Б. 32.

орқали унинг бой тарихи яхлит мажмуасини яратиш мумкин. Шундай вилоятлардан бири бўлган Сурхон воҳаси Ўзбекистон тарихида алоҳида ўрин тутган тарихий-географик ҳудуд саналади. Сурхондарё вилоятининг XIX–XX аср бошлари тарихига доир маълумотлар хали етарли даражада ўрганилмаган. Бу борада тўпланган маълумотларни қайтадан кўриб чиқиш, янги манбаларни фанга татбиқ этиш танланган мавзуга янги назар билан қараш, ҳолисона баҳо бериш ва ҳаққоний ёритишни тақозо этади.

Жанубий Ўзбекистоннинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи борасида маълум тадқиқотлар мавжуд бўлса-да (Шимолий Бактрия, Тоҳаристон тарихи), унинг кейинги даврлари, яъни XIX–XX аср бошлари тарихи нисбатан кам ўрганилган. Ваҳоланки, Бухоро амирлигининг сиёсий-стратегик ва иқтисодий жиҳатдан муҳим шарқий ҳудудларида жойлашган Сурхон воҳасининг бу даврдаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тарихини атрофлича ўрганмасдан туриб, шу давр Ўзбекистон тарихига тегишли кўпгина масалаларни тўлиқ ёритиш мумкин эмас.

Мамлакатимиз тарихида Сурхон воҳасининг ўзига хос ўрни бор. У муҳим савдо йўллари, иқтисодий ва маданий алоқалар туташган ерда жойлашганлиги боис, бу ҳудудда турли тарихий жараёнлар содир бўлган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов воҳанинг тарихий аҳамияти хусусида тўхталиб: «Сурхон воҳаси кўхна тарихи, бетакрор маданияти, нодир топилмалари билан бутун дунёга машҳур. Бу гупроқдаги ҳар бир тош, ҳар бир ғиштнинг ўз тарихи бор. Зараутсой ва Тешиктош ғорлари, Боботоғ ва Бойсунтоғ қояларидаги битиклар ва суратлар бу замин жаҳон цивилизациясининг илк бешикларидан эканлигига гувоҳлик беради»¹, – дея таъкидлаган эди. Сурхон воҳаси географик жиҳатдан қулай, муҳим стратегик алоқа ва савдо йўллари ўтган ҳудудда жойлашганлиги, Бухоро хонлиги ва амирлиги даврида Бухорони Ҳисор, Қабодиён, Балжувон, Кўлоб ва бошқа шарқий бекликлар билан боғлаб, Афғонистон ва Ҳиндистон шаҳарлари би-

¹ Каримов И. А. Озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 257.

лан олиб бориладиган ҳар томонлама алоқаларда чорраҳа вазифасини ўтаганлиги билан аҳамиятлидир.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларига келиб амирликда савдо-сотик ривожланган бир паллада, воҳа ҳудуди Шарқий Бухорони Ғарбий Бухоро шаҳарлари билан боғлашда муҳим тарихий кўприк вазифасини ҳам ўтаган. Айни пайтда, Фарғона водийси, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларининг юқорида қайд этилган мамлакатлар билан олиб бориладиган иқтисодий ва савдо алоқалари ҳам айнан воҳа орқали ўтганлигини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, воҳа ҳарбий-стратегик жиҳатдан муҳим ҳудудда жойлашганлиги туфайли Россия империяси сиёсий-ҳарбий доираларининг диққат марказида бўлиб келган.

Монографияда архив ҳужжатлари, ёзма манбалар, илмий адабиётлар, ўша даврда яшаб тарихий жараёнларни кузатган сайёҳлар, ҳарбийларнинг хотира ҳамда эсдаликлари таҳлили асосида XIX–XX аср бошларида Сурхон воҳасининг тарихий-географик ўрни, аҳолининг жойлашуви ва этник таркиби, Бухоро амирлиги ижтимоий-иқтисодий ҳаётида воҳанинг тутган ўрни ва аҳамияти, Сурхон воҳасининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, сиёсий тарихи, маҳаллий бошқарув тартиблари, ижтимоий муносабатлар, солиқ турлари, маҳаллий аҳолининг солиқ сиёсатига қарши норозилик чиқишлари, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг ривожланиши, ички ва ташқи савдо алоқалари, воҳага саноатнинг кириб келиши, Россия империясининг воҳада олиб борган сиёсати каби масалалар тадқиқ этилган.

I боб. ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ЎРНИ ВА АҲОЛИСИ

1.1. МАВЗУ ТАРИХШУНОСЛИГИ ВА МАНБАШУНОСЛИГИ

Танланган мавзунинг айрим жиҳатларини ёритиш жараёни XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган бўлиб, бундай тадқиқотлар Россия империяси мустамлакачилиги ва советлар ҳукмронлиги даврида, шунингдек, мустақиллик йилларида ҳам олиб борилди. Мавзуга оид илмий тадқиқот ва адабиётлар таҳлили уларни турли даврларга доир қуйидаги гуруҳларга ажратиб кўриб чиқишимизга имкон беради:

1. Россия империяси мустамлакачилиги даврида чоп этилган адабиётлар.
2. Советлар ҳукмронлиги даврида олиб борилган илмий тадқиқотлар ва чоп этилган адабиётлар.
3. Ўзбекистон мустақиллиги йилларидаги илмий изланишлар ва нашр этилган адабиётлар.

XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларида мазкур давр тарихий воқеаларининг бевосита гувоҳлари ва иштирокчилари томонидан яратилган биринчи даврга мансуб асар ва маълумотларнинг йиғиндиси ҳозирги кунда ўз қиммати ва муҳимлиги жиҳатидан нодир ёзма манбалар ва тадқиқотлар ҳисобланади. Шу боис, мазкур асарлар тўғрисида ишимизнинг манбавий базасида батафсил тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Совет ҳокимияти йилларида Бухоро амирлиги тарихига бағишлаб яратилган адабиётлар иккинчи гуруҳни ташкил этади. Таъкидлаш жоизки, бу даврда Бухоро амирлигининг XIX—XX аср бошларидаги тарихига бағишлаб қатор илмий изланишлар олиб борилган бўлса-да, лекин чоп этилган илмий тадқиқотларда мавзуга ғоявий асосда бир томонлама ёндашилган. Уларда Россия империяси сиёсатининг воҳа ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётига таъсири асосан ижобий баҳоланган. Шунингдек, асосий эътибор Бухоро амирлигининг марказидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва маданий ҳаёт тарихини ёритишга қаратилган. Бу тад-

қикотларда XIX–XX аср бошларида Сурхон воҳасида кечган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатлар тарихи кам ёритилган бўлиб, уларнинг баъзилари ўрганилаётган мавзунинг айрим жиҳатларини камраб олганлиги билан муҳимдир¹. Бу тадқиқотларнинг бошқа бир жиҳатига тўхталадиган бўлсак, бу даврга оид илмий изланишларнинг асосий қисми Бухоро амирлигининг шарқий ҳудудлари, яъни Шарқий Бухоро (ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон ҳудудлари)га бағишланган тадқиқотларни ташкил этади².

Воҳа аҳолисининг XIX–XX аср бошларидаги этник таркиби, аҳолининг воҳа ҳудудлари бўйлаб жойлашуви, анъанавий машғулотлари, хунармандчилик турлари, қишлоқ хўжалиги ва савдо алоқалари ҳақида А. Нажимов, И. М. Оранский, К. Шониёзов, Н. Г. Борозна, Б. Х. Кармишева, И. Ҳидоятлов сингари олимлар бир қатор тадқиқотлар олиб боришган³. И. А. Ремез, Б. И. Исқандаров

¹ *Ҳамраев А.Х.* К вопросу о земельно-водных отношениях в Бухарском ханстве в XIX веке. – Т.: САГУ, 1948; Ўша муаллиф. К вопросу о январских событиях 1910 года в Бухаре // Тр. САГУ. Выпуск 57. – Т., 1954; *Семенов А.А.* К истории дипломатических отношений между Россией и Бухарой в начале XIX в. – Т.: АН УзССР, 1951; *Ишанов А.И.* Бухара в период первой русской революции. – Т.: АН УзССР, 1955; *Ҳамраев М.* Очерки истории Хиссарского бекства конца XIX–начала XX вв // Тр. АН ТаджССР. – Душанбе, 1959; *Абдураимов М.А.* Очерк аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI–первой пол. XIX века. – Т.: Фан, 1966; *Аминов А., Бабаходжаев А.* Экономические последствия присоединения Средней Азии к России. – Т.: Узбекистан, 1966; *Аранов Д.Ю.* Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – М.: МГУ, 1981 ва бошқалар.

² *Исқандаров Б.И.* Из истории Бухарского эмирата. – М.: Вост. литература, 1958; Ўша муаллиф. О некоторых изменениях в экономике восточной Бухары на рубеже XIX–XX вв. – Сталинабад: АН ТаджССР, 1958; Ўша муаллиф. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века. Ч. II. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963; Ўша муаллиф. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана. – Душанбе: АН ТаджССР, 1976; *Маджлисов А.* Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–начале XX вв. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967 ва бошқалар.

³ *Нажимов Н.* Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958; *Оранский И.М.* Научная командировка в Гиссарскую долину // Народы Азии и Африки. – М., 1962. №4. – С. 243–245; *Шониёзов К.Ш.*

ва И. А. Стеценколарнинг тадқиқотлари Бухоро амирлиги ва Шарқий Бухоро тарихи масалаларига бағишланган. Лекин шундай бўлса-да, бу асарларда Сурхон воҳаси тарихига доир маълумотлар учрайди. Жумладан, бу асарларда ички савдонинг аҳволи, қўшни шаҳарлар, шунингдек, Афғонистон, Ҳиндистон ва бошқа чет давлатлар билан олиб борилган ташқи савдо алоқалари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва моллари сотиладиган бозорлар, божхона тизими ва олиннадиган бож тўловлари ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топган¹.

Ер-сув муносабатлари хусусида А. А. Семёнов, К. Мирзаев, Н. А. Кисляков, А. Мажлисов, И. О. Ҳидоятлов, Г. Ю. Астанова, К. З. Ҳакимова каби олимлар тадқиқотлар олиб боришган². Уларда

Узбеки-Карлуки. – Т.: Наука, 1964; *Ҳидоятлов И.К.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 124–133; *Борозна Н.Г.* Материальная культура узбеков Бабагага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1966. – С. 91–121; *Ўша муаллиф.* Социалистические преобразования в хозяйстве и быте узбеков-дурманов долины Кафирнигана и Бабагагских гор.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1966. – С. 27; *Кармышева Б.Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.: Наука, 1976; *Ўша муаллиф.* О торговле в восточных бекствах Бухарского Ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 114–134 ва бошқалар.

¹ *Ремез И.А.* Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркесреспублики, 1922; *Стеценко И.А.* Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX–начале XX в.в. (1870–1917 гг.). – Душанбе: АН Тадж ССР, 1963.

² *Семенов А.А.* Очерк поземельно-податного и налогового устройства Бухарского ханства. – Т.: Госиздат, 1929; *Мирзаев К.М.* Амляжовая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. – Т.: АН Уз ССР, 1954; *Кисляков Н.А.* Патриархально-феодалные отношения Бухарского ханства в конце XIX–начале XX в.в. – М. – Л.: АН СССР, 1962; *Ҳидоятлов И.* О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинской области в дореволюционное время // Советская этнография. – М., 1970. – С. 133–139; *Астанова Г.Ю.* Документальные источники Бухарского ханства XIX–начала XX в. об административных делениях и их размерах // Позднефеодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990; *Ҳакимова К. З.* Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX–начале XX века. – Т.: Фан, 1991 ва бошқалар.

Бухоро амирлигининг гарбий ва шаркий ҳудудларида ер эғалиги муносабатлари: хусусий, ижара, вақф ерлари, ер олди-сотди шартномалари, аҳолининг ерга бўлган эҳтиёжи ва бу соҳадаги мавжуд бошқа муаммолар ёритилган.

XIX аср иккинчи ярми–XX аср бошларига келиб, Бухоро амирлигида ижтимоий-сиёсий вазият кескинлаша бошлади. Бекликлардаги мураккаб зиддиятли вазият мамлакат иқтисодини танг аҳволга солиб қўйди. Бухоро амирлигининг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари Сурхон воҳасида ҳам аҳолининг амир ҳукуматига қарши бир қатор норозилик чиқишлари бўлиб ўтган. Бу ва бошқа муҳим сиёсий-иқтисодий жараёнлар А.Х. Ҳамроев, К.З. Ҳакимова, Л.Н. Кравецларнинг тадқиқотларида қисман ўз аксини топган¹. Д. Ғофуров, Н.Н. Прохоров, А.Ш. Ишанов, О.А.Сухаревалар Бухоро амирлиги, хусусан, Сурхон воҳасида Россия империяси ҳукуматининг олиб борган мустамлака сиёсати ва унинг оқибатлари, Россия ҳарбий қисмларининг ўлкага келиб жойлашиши, божхона масканларининг барпо этилиши, Бухоро амирлигидаги шаҳарлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари юзасидан илмий изланишлар олиб боришган². Т.Г. Тўхтаметовнинг тадқиқотлари ҳам Бухоро-Россия муносабатларига бағишланган бўлиб, унинг асарларида воҳа тарихига оид маълумотлар учрайди. Муаллиф ўз тадқиқотларида Бухорода Россия императори сиёсий агентлигининг таъсис этилиши, воҳа ҳудуди (Термиз)га рус савдогарлари ва фуқароларининг кўчириб келтирилиши, воҳага санатнинг кириб келиши, Когон-Термиз темир йўлининг қурилиши, Амударё флотилиясининг очилиши, қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар, пахта майдонларининг кенгайиши, Бухоро ерлари

¹ *Ҳамроев А.Х.* Упадок Бухары и установление протектората России // *Материалы по истории присоединения Средней Азии к России.* – Т., 1969. – С. 60–73; *Ҳакимова К.З., Кравец Л.Н.* Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980.

² *Ғофуров Б., Прохоров Н.Н.* Падение Бухарского эмирата. – Сталинабад: Таджикистан, 1940; *Ишанов А.И.* Создание Бухарской Народной Советской Республики. – Т.: АН УзССР, 1955; *Сухарева О.А.* К истории городов Бухарского ханства. – Т., 1958; *Ўша муаллиф.* Бухара XIX – начала XX в. – М., 1968.

русларга ижарага берилишининг салбий ва ижобий жиҳатларини таҳлил этган¹.

Мустақиллик йилларида олиб борилган тадқиқотлар ва илмий адабиётлар учинчи гуруҳни ташкил этади. Истиқлол йилларида халқимизнинг бой ўтмиш тарихини ўрганиш, уни холисона илмий тадқиқ этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганидан буён кўп вақт ўтмаган бўлса-да, бу даврда Бухоро амирлиги тарихига оид қатор илмий тадқиқотлар олиб борилди ва бир қанча тарихий асарлар нашр этилди². Хусусан, тарихчи олим Қ. Ражабовнинг сўнгги йилларда эълон қилинган Бухоро манғит амирлари тўғрисидаги туркум мақолаларида Сурхон воҳасининг ўша даврдаги ҳаёти бўйича ҳам муҳим маълумотлар мавжуд.

Р. Холиқованинг «Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида» номли монографиясида Россия империясининг Бухорога нисбатан ҳарбий ҳаракатларининг бошланиш сабаблари ва унинг салбий оқибатлари, Бухоро амирлигининг XIX аср охири–XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий тузуми ва давлат бошқаруви, иқтисодий аҳволи, жумладан, Бойсун, Денов, Шеробод каби шаҳарларнинг (бекликларнинг) ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётига доир маълумотлар келтирилган³.

¹ *Тухтаматов Т.Г.* Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX–начале XX веков // Тр. инс. истории. КиргССР. – Фрунзе: 1957. – С. 151–183; Ўша муаллиф. Русско-Бухарские отношения в конце XIX–начале XX в. – Т.: Фан, 1966.

² *Баракаев Ж., Хайдаров Й.* Бухоро тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1991; *Зиёев Ҳ.* Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2001; *Қосимов Ф.* Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро ҳукмдорларининг ўрни // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. –Т., 2001. – Б. 192–193; *Мавлонов Ў., Маҳкамova Д.* Маданий алоқалар ва савдо йўллари. –Т.: Академия, 2004; *Ражабов Қ.* Муҳаммад Раҳимхон – манғитлар сулоласи асосчиси // Бухоро мавжлари. 2005. №3. – Б. 36–37; Ўша муаллиф. Муҳаммад Дониёлбий оталик: бийлик мансабидан амирлик рутбасигача // Бухоро мавжлари. 2005. № 4. – Б. 26–27 ва бошқалар.

³ *Холиқова Р.* Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида. – Т.: Ўқитувчи, 2005.

Сурхон воҳаси тарихига оид илмий тадқиқотлар ҳам шулар жумласидан бўлиб, уларда ўрганилаётган даврнинг баъзи бир жиҳатлари ёритилган. Жумладан, З. Э. Холиқов¹, Т. Аннаев, Ш. Шайдуллаевларнинг² тадқиқотларида XIX асрда воҳа бекликларининг сиёсий-маъмурий бўлиниши, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, савдо йўллари ҳамда хунармандчилик турларининг қисқача баёни берилган. Мустақиллик даврида воҳа тарихига бағишлаб чоп этилган адабиётлардан бири Жалолоддин Мирзонинг «Термиз тарихи» асари бўлиб, унда Термиз шаҳрининг қадимги даврлардан бошлаб, XX аср охиригача қадар бўлган тарихи ёритилган. Аммо мазкур асарда фақат шахар ва унинг атрофида кечган воқеаларгина баён қилинган, холос³. Шу даврда С. Турсунов ва Э.Қобиловларнинг воҳа тарихига доир бир қатор илмий мақолалари ва китоблари чоп этилган. Улар XIX асрнинг охири–XX асрнинг бошларига бағишланган бўлиб, асосий эътибор Термиз шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудудлар, шунингдек, Россия империясининг воҳадаги мустамлакачилик сиёсати, унинг маҳаллий бошқарув тизимига кўрсатган таъсири каби масалаларга қаратилган⁴. Хусусан, С. Турсуновнинг «Шерободликлар» монографиясида Шерободнинг энг қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган тарихи ўз аксини топган. Х. Кичкилов ва З. Даминоваларнинг тадқиқотлари ҳам Термиз шаҳри тарихига бағишланган. Уларда XIX аср охириларидан XX аср бошларига қадар Россия ҳукуматининг Термиз шаҳрида олиб борган сиёсати ҳамда мустамлакачилик даврида барпо этил-

¹ Холиқов З.И. Сўнги ўрта асрларда Сурхон воҳасининг савдо-қарвон йўллари // Ўзбекистон моддий маданияти. – Самарқанд: 1997. 28-нашр. – Б. 201–202; Ўша муаллиф. Сурхон воҳасининг сўнги ўрта асрлардаги қуллоқчилиги // Маънавият ва тарбия. – Термиз: 2000. – Б. 52–58; Ўша муаллиф. Термез ва Чаганян в позднем средневековье (по археологическим и письменным источникам XVI–XIX вв.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Самарқанд: 2001. – С. 23.

² Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: Мерос, 1997.

³ Жалолоддин Мирзо. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001.

⁴ Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т.: Шарқ, 2001. Турсунов С. Шерободликлар. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2006.

ган иншоотлар, Россия фуқароларига шаҳар худудидан ижарага ер берилиши ва унинг салбий оқибатлари акс этган¹.

Ю. Авазовнинг тадқиқоти XIX аср охири–XX аср бошларида Бухоро амирлигининг жануби-шарқий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган бўлиб, бу тадқиқот ишида Бухоро амирлиги таркибида бўлган Ҳисор, Денов, Қабодиён, Бойсун, Қўрғонтепа, Кўлоб, Шеробод бекликлари аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига доир бир катор маълумотлар берилган². Бироқ тадқиқотда воҳанинг тарихий географияси, аҳолининг худудлар бўйлаб жойлашуви, маъмурий бошқарув, воҳа шаҳар ва кишлоқларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт зиддиятлари, омманинг норозилик ҳаракатлари, ички ва ташқи савдо деярли ёритилмаган.

Н. Норбоев, А. Қаюмов, О. Бўриевларнинг мақолаларида воҳанинг этник тарихига доир баъзи маълумотлар баён қилинган³.

Юқорида келтирилган адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, мустақиллик даврида олиб борилган тадқиқотларнинг деярли барчаси XIX аср охири–XX аср бошларига оид бўлиб, уларда ўрганилаётган давр тарихининг айрим жиҳатлари ёритилган ва асосан Термиз шаҳри ҳамда унинг атрофидаги худудлар тадқиқ этилган. Воҳанинг марказий ва шимолий қисмлари ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тарихига оид илмий тадқиқотлар деярли мавжуд эмас. Бу эса воҳанинг XIX–XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий ва савдо муносабатларини тўлақонли таҳлил этишни такозо этади.

¹ Кичкилов Х. XIX аср охири–XX аср бошларида Термизда ижтимоий-сиёсий ҳаёт // Бизнес-Осиё. – 1999. №4. – Б. 42–43; Унинг ўзи. Ўтмишдан сўзлаган истеҳкомлар // Мулоқот. 2001. №5. – Б. 44–46; Даминова З. XIX аср охири–XX асрда Термиз шаҳри тарихи: Тарих фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 24.

² Авазов Ю.У. XIX аср охири–XX аср бошларида Бухоро амирлигининг жануби-шарқий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт: Тарих фан. ном. дисс. автореф. – Т., 2005. – Б. 26.

³ Норбоев Н. Ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида. – Т., 1997; Қаюмов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. №3. – Б. 34–39; Бўриев О. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси этник тарихидан // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Т., 2001. – Б. 216–219.

Бухоро амирлиги, хусусан, Сурхон воҳасининг биз ўрганаётган давр тарихига оид манбаларни асосан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: архив ҳужжатлари, маҳаллий муаррихлар асарлари, ўша даврда яшаб, тарихий жараёнларни ўрганишда бевосита иштирок этган рус ҳарбийлари, амалдорлари, сайёҳлари, географ олимлари томонидан рус тилида ёзилган асарлар, хотиралар ва ҳисоботлар.

Тадқиқотнинг асосий манбаларидан бири архив ҳужжатлари бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзР МДА) фондларидаги ҳужжатлардан ташкил топган. Тадқиқотда ЎзР МДАнинг қуйидаги фондлари: Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси (девонхонаси) (И-1-фонд), Туркистон генерал-губернаторлиги қошидаги дипломатик амалдор (И-2-фонд), Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги, (И-3-фонд), Бухоро амирлиги қўшбегисининг архиви (И-126-фонд) материалларидан атрофлича фойдаланилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси фондидаги ҳужжатларда Бухоро амирлиги, шунингдек, воҳанинг ижтимоий-сиёсий тарихига оид кўрсатма ва расмий хабарлар мавжуд. Туркистон генерал-губернаторлиги қошидаги дипломатик амалдор ҳамда Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги фондларида Сурхон воҳаси тарихига тегишли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва савдо алоқаларига доир кўплаб маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан ҳам мавзуга оид зарур маълумотлар олинди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган Бухоро амирлиги қўшбегисининг архиви фонди ҳужжатларида воҳада XIX–XX аср бошларида кечган тарихий жараёнлар, яъни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва савдо соҳаларида рўй берган ижобий ва салбий ўзгаришлар ўз аксини топган. Юқорида номлари кўрсатилган архив фондларидаги ҳужжатларда воҳа тарихига оид муҳим маълумотлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксариятидаги маълумотлар илк бор илмий муомалага киритилди ва таҳлил қилинди.

А. Р. Муҳаммаджоновнинг таҳрири остида нашр этилган «Населенные пункты Бухарского эмирата» номли китобида биринчи маротаба Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви-

нинг Бухоро амири кўшбеги девонхонаси жамғармаси ҳужжатлари асосида Бухоро амирлигидаги географик жой номлари рўйхати берилган. Ушбу асарда воҳанинг маъмурий тузилмалари, мавзе ва кишлоқларнинг номлари келтирилган¹. Шунингдек, тадқиқот ишини ёзишда маҳаллий ёзма манбалар, жумладан, Мирза Абдул Азим Сомийнинг «Мангитлар салтанати тарихи», Мирзо Салимбекнинг «Тарихи Салимий», Муҳаммад Али Балжувонийнинг «Тарихи нофей»² номли асарларидан ҳам тарихий манба сифатида фойдаланилди.

Мирзо Салимбекнинг «Тарихи Салимий» асари XIX аср охири–XX аср бошларида Сурхон воҳасида кечган тарихий воқеаларни ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади, асарда муаллиф ўзи қатнашган воқеаларни баён этган. Унда Шеробод беклиги ва кўшни ҳудудларнинг сиёсий, иқтисодий ҳаётига доир маълумотлар берилган.

Муҳаммад Али Балжувонийнинг «Тарихи нофей» асари Бухоро амирлигининг XIX–XX аср бошларидаги сиёсий тарихини ёритиб берувчи манбалардан ҳисобланади. Асарда Денов, Бойсун, Сарижўй, Сариосиё, Шеробод шаҳарларидаги сиёсий вазиятлар ҳақида муҳим маълумотларни кўришимиз мумкин.

Рус тилида битилган ёзма манбалар мажмуасига бевосита ўша даврда яшаб, ҳарбий ҳаракатлар ва мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишда иштирок этган ҳарбий амалдорлар, рус олимлари ва тарихчилари томонидан яратилган тарихий асарлар, хотиралар, расмий хабарлар ва ҳисоботларни киритиш мумкин. Улар бевосита ўша давр воқеалари гувоҳлари ва тарихий жараёнлар иштирокчилари томонидан ёзиб қолдирилганлиги билан муҳим ҳисобланади.

¹ Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX–нач. XX вв.), под редакцией А. Мухаммаджанова – Т.: Университет, 2001.

² Сами Мирза-Абдул Азим. Тарихи салатини мангитна. – М.: Наука, 1962; Мирзо Салимбек. Тарихи Салимий. ЎзР ФА ШИ, қўлёзма №2016; Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофей. Тоҷик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов. З.Чориев. – Т.: Академия, 2001.

Россия мустамлакачилиги даврида чоп этилган адабиётларда асосан XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, Бухоро–Россия муносабатлари, амирликнинг империя вассалига айлантирилиши билан боғлиқ сиёсий масалалар баён этилган. Россия империяси Бухоро амирлигини ўзига вассал қилиб олганидан сўнг бу ҳудудларга кўплаб европалик тадқиқотчилар келиб, турли жабҳаларда тадқиқотлар олиб бордилар. А. Бёрнс¹, А. Вамбери², Н. Маев³, П. П. Шубинский⁴, А. Губаревич-Радобильский⁵, Р. Б. Рожевица⁶, Д. И. Логофет⁷, А. Г. Ананьев⁸ ва бошқаларнинг тадқиқотлари шулар жумласидандир. Рус муаллифлари асарларининг деярли барчаси Россия империясининг ўша даврдаги сиёсий, мустамлакачилик манфаатларига мос руҳда ёзилган бўлиб, уларда империянинг босқинчилик сиёсати «цивилизаторлик миссияси» сифатида оқлаб кўрсатилган. Мазкур асарларда воқелик чуқур таҳлил қилинмасдан, масалага фақат бир томонлама, яъни Россия империяси манфаатлари нуктаи назаридан ёндашилган. Маҳаллий халқлар манфаатларини ҳисобга олмаслик, Россия мустамлакачилиги ва зўравонлик сиёсатини хаспўшлаб кўрсатиш мустамлака даври муаллифларига хос хусусият ҳисобланади.

¹ Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Ч. I–II. – М.: 1848.

² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865; Ўша муаллиф. История Бухары. – СПб., 1873.

³ Маев Н. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства // Известия ТОИРГО. – Т., 1876. Т. XII. – С. 1–15; Ўша муаллиф. Рекогносцировка горных путей по Бухарскому ханству // Известия ИРГО. – СПб., 1879. Т. XV. – С. 87–99.

⁴ Шубинский П.П. Очерки Бухары // Исторический вестник. – СПб., 1892. №6–10.

⁵ Губаревич-Радобильский А. Экономический очерк Бухары и Туниса. – СПб.: Б.И., 1905.

⁶ Рожевица Р.Ю. Поездка в Южную и Среднюю Бухару // Известия ТОИРГО. Т. 54. – Т., 1908. – С. 593–653.

⁷ Логофет И.Д. Страна бесправия. – СПб., 1909; Ўша муаллиф. Бухарское ханство под протекторатом России. В 2-х т. – СПб., 1911; Ўша муаллиф. В горах и на равнинах Бухары. – СПб.: Б.И., 1913.

⁸ Ананьев А.Г. Орошение Шерабадской долины водами Сурхана. – Т., 1911; Ўша муаллиф. Шерабадская долина. – СПб.: Б.И., 1914.

Юқорида номлари келтирилган адабиётлардаги агрессив, шовинистик кайфиятларга қарамасдан, уларда мавжуд айрим маълумотлар воҳанинг тарихий-географик манзарасини ёритишда бирламчи манба сифатида аҳамиятлидир. Ўрганилаётган даврда А. Губаревич-Радобильский, Р. Ю. Рожевица, Н. Маевлар Сурхон воҳасида бўлиб, кўплаб тадқиқотлар олиб боришган. Уларнинг асарларида воҳанинг иқтисодий салоҳияти ва қўшни давлатлар билан олиб борган савдо алоқалари ҳамда воҳа шаҳарларининг Бухоро амирлигида тутган ўрни, амирликнинг маъмурий-сиёсий бўлиниши, шунингдек, воҳанинг тарихий географияси, иқлими ва қишлоқ хўжалиги ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Д. И. Логофет ўз асарларида Бухоро амирлигининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва маъмурий-худудий тузилиши, амирликнинг Россия империяси вассалига айлантирилиши ва унинг оқибатларига тўхталиб ўтган. Шу билан бирга, Сурхон воҳасининг этник таркиби, шаҳар ва қишлоқлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол таҳлил қилинган.

А. Г. Ананьевнинг асарларида эса XIX аср охири—XX аср бошларида Шеробод воҳасидаги кўрик ва бўз ерларнинг ўзлаштирилиши ва уларнинг сугорилиш тарихи, бунга сарф этилган харажатлар, воҳа жанубида Шеробод акциядорлик жамиятининг тузилиши ва унинг фаолиятига оид маълумотлар ўз аксини топган.

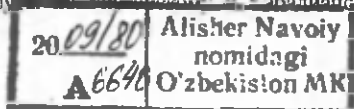
Воҳанинг мустамлакачилик даври тарихини ўрганишда Л. Н. Соболев, Э. Реклю, М. В. Грулев, В. П. Семёнов-Тянь-Шанскийларнинг тадқиқотлари ҳам муҳим ҳисобланиб, уларда Амударё сув йўлининг аҳамияти, унда рус пароходларининг катнови йўлга қўйилганлиги ва унинг воҳа иқтисодига кўрсатган ижобий таъсири, Бухоро ҳарбий қўшинларининг воҳада жойлаштирилиш тартиби каби масалаларга тўхталиб ўтилган¹.

¹ Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе. С приложением списка населенных мест округа // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. — СПб., 1874. Т. IV. — С. 400—404; Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Азиатская Россия и Средне-Азиатские ханства. Кн. VI. — СПб.: Картогр. зав. А.Ильина, 1883; Грулев М.В. Аму-Дарья. — Т., 1900; Бендерский Н. А. О Гиссарском крае //

Бундан ташкари, таджикот даврий чегараси доирасида империя даврида чоп этилган «Туркестанский сборник», «Туркестанские ведомости», «Туркестанский курьер» каби нашрлар ва турли географик-топографик, статистик тўпламлардаги маълумотлардан ҳам манба сифатида фойдаланилди. Уларда Сурхон воҳасининг географик ўрни, тарихий топографияси, турли йиллардаги статистик маълумотлар ва, шу билан бирга, воҳа худуди орқали ўтувчи ички ва ташқи савдо йўллари, кўшни худудлар билан олиб борилган ўзаро иқтисодий алоқалар, қишлоқ хўжалиги, аҳолининг турмуш тарзи, урф-одатлари, жойлашуви ва этник таркиби, худуднинг стратегик аҳамияти ва бошқа масалалар таджик этилган¹.

Известия Туркестанского отдела РГО. – Т. 1907. Т. VII. – С. 140–160; Семёнов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIX. Туркестанский край. – СПб.: 1913.

¹ Сов. Петрова. Рекогноспировка Бухарских владений // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 52–110; *Кап. Гиньялло*. Сведения по интендантской части, собранные в Бухаре // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 1–52; *Кап. Покотило Н.Н.* Очерк Бухарских владений на левом берегу р. Пянджа // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXV. – С. 55–60; *Клема В.* Современное состояние торговли Бухары // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1887. Вып. XXXIII. – С. 1–50; *Полк. Матвеева*. Краткий очерк Бухары // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1888. Вып. 36. – С. 1–8; *Кап. Лиуиенталь*. Кухистань с Северною частью Гиссарского бекства // Сборник геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1888. Вып. 36. – С. 1–74; *Ўша муаллиф*. Гиссарское и Кобаданское бекства // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 234–323; *Кап. Верещагинь*. В 1889 г. маршруты следования войск из г. Самарканда. Река Амударья между г. Керки и Келифом. В пределах Бухары и прибрежного пути // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 87–147; *Полк. Галкин*. Краткий военно-статистический очерк в Бухарском ханстве и в Южной части Самаркандской области // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 1–47; *Ўша муаллиф*. Маршрут по описанию дорог, пролегающих по долине пр. бер. р. Сурхана // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 385–393; *Ўша муаллиф*. Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской Долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 364–385; *Кап. Стеткевичь*. Описание пути, от Самарканда к г. Каратагу через перевал Мура // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 217–233; *Ўша муаллиф*. Маршрут от Самарканда к Кобаданскому

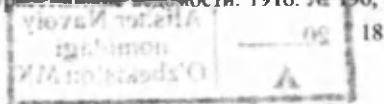


1.2. СУРХОН ВОҲАСИНИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

Қадимда ва ўрта асрларда Жанубий Ўзбекистон ҳудудлари бир неча давлатлар таркибига кирган. Жумладан, милоддан аввалги VIII-VII асрлардан бошлаб Сурхон воҳаси Бактрия давлатининг шимолий қисми таркибида бўлган. Археологлар ушбу даврларга оид қадимги деҳқончилик билан боғлиқ манзилгоҳларни (Миршоди, Бандихон, Шеробод, Музрабод) топиб текширишган. Антик даврда Сурхон воҳаси ҳудудларида Термиз, Далварзин каби йирик шаҳар марказлари ривожланган. Илк ўрта асрларда Сурхон воҳаси Тохаристон вилояти таркибига кирган. Ривожланган ўрта асрларда воҳа тарихи Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Темурийлар, Шайбонийлар ва Аштархонийлар давлатлари тарихи билан боғланган. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Сурхон воҳаси ҳудудлари маъмурий ва сиёсий жиҳатдан Бухоро амирлиги таркибига кирувчи бекликлардан иборат бўлган.

Сурхон воҳасининг рельефи дарё водийлари, даштлар, қир-адир ва тоғликлардан иборат бўлиб, у Сурхон-Шеробод водий-

бекства // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 323–364; Ўша муаллиф. Бассейн Карагаг-Даръи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 234–284; *Поруч. Каракульщиков.* Маршрут от г. Денау до Патта-Гиссара // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 394–398; *Кап. Васильев.* Машрутное описание дороги оть Келифа до Патта-Киссара // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 403–405; Ўша муаллиф. Маршрутное описание дороги от г. Шерабада до Байсуна // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 405–407; Ўша муаллиф. Статистические материалы для описания Бухары. Бекства Шерабадские и часть Байсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 399–403; *Мазов С.И.* Восточная Бухара. Бадахшан и северный Афганистан // Русское дело. 1886. №18; *Леса Б.Л.* В горной Бухаре // Туркестанские ведомости. 1911. №72, 73, 100; *Панятовский П.* Бухарское хлебопашество // Туркестанский сборник. Т. 455. – С. 64–71; *Зданосвий.* Паттакесар // Туркестанский сборник. Т. 441. – С. 41–43; *Нечаев А.В.* По горной Бухаре // Туркестанский сборник. Т. 554. – С. 60–117; *Гр. Андреев.* В Сарнисийском бекстве // Туркестанские ведомости. 1916. №95; *Гр. Андреев.* В Дехнавском бекстве // Туркестанские ведомости. 1916. №96, 200, 204 ва бошқалар.



сини ва унинг атрофини ўраб турган тоғларни ўз ичига олади¹. Воҳа шарқ ва шимоли-шарқдан Тожикистон Республикаси билан Боботоғ ва Ҳисор тоғлари орқали боғланган, шимоли-шарқда Қашқадарё, ғарбда Кўхитанг тоғи орқали Туркменистон, жанубда эса Амударё орқали Афғонистон билан чегараланган. Воҳа худудининг шимолий қисми деярли тоғлар билан ўралган ва бу тоғ тизмалари турли номлар билан аталган. Ҳисор тоғ тизмасининг энг баланд чўққиси 4486 м. бўлиб, у ердан Тўпаланг ва Обизаранг дарёлари бошланади. Бойсунтоғ Ҳисор тоғ тизмасининг энг узун қисми ҳисобланиб, жануби-ғарбий тармоғи шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон 150 км. гача чўзилган. Тизманинг энг баланд чўққиси Хўжапирёх ҳисобланади (4425 м). Бойсун тоғининг айрим қисмлари турли номлар билан аталган². Энг баланд чўққилари Сурхонтоғ – 3722 м., Мачитли – 3476 м., Кетмончопти – 3161 м., Кўхитанг – 3137 м., Сувсизтоғ–2122 м., Саримас – 1890 м. Воҳанинг шарқий қисмида Сурхондарё ва Кофарнихон дарёлари оралиғида жойлашган Боботоғ тизмасининг узунлиги 125 км. бўлиб, шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон Амударё соҳилларига қадар чўзилган. Унинг энг баланд чўққиси Заркоса 2290 метрни ташкил этади³. Сурхондарёнинг чап қирғоғида жойлашган Оқтоғнинг энг баланд чўққиси эса 750 метрни ташкил этади. Воҳанинг ўрта қисмида, Сурхондарёнинг ўнг томонида унча катта бўлмаган Хавод тепаликлари мавжуд бўлиб, унинг энг юқори қисми 557 метрдан ошмайди. Воҳа шимоли-шарқдан жануби-ғарбга қараб 200 км. дан ортиқроқ масофага чўзилган, унинг кенлиги эса 145 км. дан ошади⁴.

Воҳанинг ўртасига тўғри келган текислик қисми Сурхон-Шеробод водийси деб юритилади. Ушбу текисликнинг баландлиги турлича бўлиб, жанубий қисми 300 м. атрофида, ўрта

¹ Сурхан-Шерабадская долина // Сб. науч. тр. ТашГУ. – Т., 1964. – С. 5.

² Бойсунтоғ // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 117.

³ Ўша жойда. – Б. 181.

⁴ *Пославская О.* Географические положения и орография // Сб. науч. трудов. ТашГУ. – Т., 1961. – С. 6.

қисми 400–450 м., шимолий ва шимоли-ғарбий қисми 700 метр-гача этади. Яъни у жанубдан шимолга борган сари баландлашиб боради¹. Воҳада кўплаб дарё ва сойлар мавжуд. Жумладан, Сурхондарёнинг узунлиги 169 км., у Тўпаланг билан Қоратоғ дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади ва Амударёга қуйилади. Уни дастлаб Тўпаланг номи билан атаб келишган, Тўпаланг дарёси кейинчалик Сурхон дарёсининг ўнг ирмоғи сифатида номланиб келган². Тўпалангдарёнинг узунлиги 124 км. ни ташкил этади. Тўпалангдарё Сарижўй шаҳри³ яқинига келиб Сарижўйдарё номи олади. Сариосиё шаҳрига келиб эса Сариосиё номини олган⁴. XIX–XX аср бошларида Юрчи ва Сарижўй аҳолиси бу дарёдан кишлоқ хўжалиги экинларини суғоришда кенг фойдаланганлар.

Шеробод дарёси Амударёнинг воҳадаги энг охириги ирмоғи ҳисобланади. Бойсун тоғларининг юқори қисмидан бошланувчи бу дарёнинг узунлиги 186 км. бўлиб, у Иргайли ва Қизилсой дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Дарёнинг номи тоғ қисмида Мачайдарё, Мачай кишлоғидан бошлаб эса Шерободдарё ва сўнгра Қорасув номи билан аталади⁵.

Шеробод дарёсининг суви Амударёга доимий қуйилмаган, унинг суви бир неча ариқларга бўлиниб, Шеробод беклигидаги кишлоқларни сув билан таъминлаган, ёғингарчилик кўп бўлган вақтлардагина сувини Амударёга қуйган. Юқорида тилга олинган дарёлардан ташқари воҳада Сурхондарёга доимий ирмоқ бўлган, кўп ҳолларда маҳаллий суғориш тармоқларига бўлиниб кетган кичик дарёчалар ҳам бўлган. Жумладан, Сурхондарёнинг чап ирмоғи бўлган Қоратоғ дарёсининг узунлиги 95 км. Сурхондарёнинг йирик ўнг ирмоғи бўлган Сангардақдарёнинг узунлиги 114 км. ни ташкил

¹ Ўша жойда. – Б. 7.

² *Маев Н.* Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства // Известия ТОИРГО. – Т., 1876. Т. XII. – С. 4.

³ Сарижўй шаҳри ҳудуди ҳозирги Сариосиё туманидаги Сарижўй кишлоғига тўғри келади.

⁴ *Маев Н.* Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Т. V. – С. 169.

⁵ *Рўзиев А.Н.* Сурхондарё вилояти. – Т.: Жайхун, 1996. – Б. 8.

этади. Сангардақдарё ҳам икки тоғдан оқувчи ирмоқлардан бошланади. Бу дарёнинг суви Сурхонга ҳар доим ҳам етиб бормаган, унинг суви ариқларга бўлиниб, Юрчи беклиги ерларини суғорган¹.

Сурхондарёнинг иккинчи йирик ўнг ирмоғи – Хўжаипок дарёси (Қарлуқдарё деб ҳам аталган)нинг узунлиги 97 км. Дарё денгиз сатҳидан 3500 метр баландликда жойлашган бўлиб, Хўжабўзбарок тоғидан бошланади². Юқорида санаб ўтилган дарёлар воҳанинг асосий дарёлари ҳисобланиб, ўтмишда ва бугунги кунда ҳам асосан қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлган воҳа аҳолисининг сувга бўлган эҳтиёжини қондириб келмоқда.

Воҳада шаҳар ва қишлоқларни бир-бири билан боғлайдиган жуда кўплаб ички йўллар мавжуд бўлиб, бу йўллар қадимдан аҳоли ўртасида ички ва ташқи савдо алоқалари ўрнатишда ҳамда воҳанинг тарихий географиясини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди. Кузатув ва тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, қадимда Сурхон воҳасидан Жанубий Тожикистонга, шунингдек, Шеробод оркали Қашқадарё воҳасига ҳамда Бухоро ва Зарафшон воҳаларига олиб борувчи йўллар мавжуд бўлган³. Кейинги даврларга келиб ҳам савдо-сотик ишлари шу йўллар оркали олиб борилган.

Бухоро амирлиги Россия империяси вассалига айлантирилгунга қадар Сурхон воҳасининг географик ўрни ва ҳолати чоризм маъмурларига деярли маълум эмас эди. Шу боисдан унинг географик ўрнини мукамалроқ ўрганиш мақсадида кўплаб Россия тадқиқотчилари ва ҳарбийлари Шарқий Бухорога кела бошладилар. 1875 йилнинг апрелида Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман томонидан махсус экспедиция ташкил этилиб, унинг зиммасига Ҳисор тоғ тизмасидан Амударёга қадар бўлган ерларни тадқиқ этиш вазифаси юклатилади. Экспедицияни бошқариш «Туркестанские ведомости» газетаси муҳаррири Н. А. Маевга топ-

¹ *Маев Н.* Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств // *Материалы для статистики Туркистанского края.* – СПб., 1879. Т. V. – С. 170.

² *Рўзиев А. Н.* Сурхондарё вилояти. – Т.: Жайхун, 1996. – Б. 9.

³ *Сағдуллаев А. С.* Древние пути на юге Узбекистана // *Общественные науки в Узбекистане.* 1981. №7. – С. 33–38; *Мавлонов Ў., Маҳхамова Д.* Маданий алоқалар ва савдо йўллари. – Т.: Академия, 2004. – Б. 120.

ширилган. Унга астроном Шварц ва подпоручик Вишневскийлар ҳамроҳлик қилишган¹. Ҳарбий топографлар ва экспедиция аъзолари Сурхон, Ҳисор, Кофирниҳон, Вахш-Панж воҳаларини ўрганиб, муҳим маълумотларни қўлга киритишган. Олинган маълумотлар асосида шимол тарафдан тоғлар билан ўралган ва Амударё тарафдан очик бўлган Ҳисор ва Кўлобнинг тоғли водийлари қулай иқлимга эгалиги ҳамда бу воҳаларнинг денгиз сатҳидан баландлиги аниқланди. Экспедиция маълумотлари воҳада энг баланд жой Бойсун водийси бўлиб, у денгиз сатҳидан 3140 м., Шеробод текислиги Шеробод ёнида (тоғ олдида) 920 м., Чўчкагузар (Амударё қирғоғида) 300 м., Қабодиён 460 м., Қўрғонтепа 520 м., Кўлоб 1210 м. баландликда жойлашганлигини кўрсатди².

Экспедиция аъзолари Пошхурдда ҳам бўлиб, у ерда туз кони борлигини ва ундан қазиб чиқарилган туз Тошкент шаҳрига олиб бориб сотилишини ҳам (ушбу тузни Самарқандники деб сотишган) таъкидлаб ўтишган. Экспедиция Сурхон ва Кофирниҳон водийларига алоҳида эътибор берган, бу водийларни Боботоғ ажратиб туриши, шу билан бирга, бу тоғ Ҳисор тизмасининг бир қисми эмас, балки алоҳида тоғ тизмаси эканлигини аниқлаган. Сурхон ва Кофирниҳон воҳалари шимолга бориб умумий текисликни ташкил этади, бу текисликни экспедиция аъзолари Қоратоғ текислиги деб атади³. Тадқиқотлар натижасида Сурхон воҳасининг харитаси тuzилади. Астроном Шварц текширилган ҳудудларни 14 та астрономик қисмларга бўлиб чиқади. Н. Маев ва Вишневскийлар саёҳат давомида воҳадаги йўллар, мавзелар ва қишлоқларнинг географик тавсифини ҳам келтириб ўтишган.

Воҳанинг тарихий географиясини ўрганиш юзасидан Н. Маев яна кўплаб тадқиқотлар олиб борган. У воҳадан ўтувчи йўлларнинг оралик масофасини ҳисоблаб чиқади ва шунга қадар фанга маълум бўлмаган маълумотларни белгилаб беради. Хусусан, тоғли Кўхитанг қишлоғидан 4 томонга: Ғузур, Танга-Ҳарам (ҳозирги

¹ Маев Н. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства // Известия ТОИРГО. – Т., 1876. Т. XII. – С. 1.

² Ўша жойда. – Б. 14.

³ Ўша жойда. – Б. 15.

Дехқонобод), Шеробод ва Калифга йўл ўтганлигини аниқлаб, мураккаб тоғли доvon йўлларининг йўналишларини аниқлайди¹. Бу йўллар ичида у Кўхитангдан Шерободгача бўлган йўлнинг жуда қулай эканлигини таъкидлайди. Бу йўл Хўжайли кишлоғидан ўтиб, Тангадoвoл ва Хатаксув дараси орқали Шерободга 10 вёрст² қолганда Нондагона сойлигига олиб чиқади.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Н. Маевдан ташқари россиялик ҳарбий топограф ва географлар Петров, Васильев, Караульщикoв, Галкин³ ва бошқалар ҳам Сурхон воҳасидаги ҳамда ундан ўтувчи йўлларни ўрганиб, уларнинг географик тавсифини келтиришади. Бундан асосий мақсад воҳанинг стратегик аҳамиятини белгилаш эди. Бу тадқиқoтлар империя ҳукумати томонидан уюштирилган бўлишига қарамай, улар томонидан тўпланган маълумoтлар биз тадқиқ этаётган даврни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Ҳарбий маслаҳатчи капитан Петров Қашқадарё, Сурхондарё ва ҳозирги Туркменистон ҳудудларида жойлашган бекликларни бир-бири билан боғловчи йўлларни ўрганиб чиқиб, уларнинг оралиқ масoфаларини аниқлайди ва бу йўллар ҳақида батафсил маълумoт беради. Бойсун беклигида Мачайдан қуйига қараб иккита тоғли йўл ўтган бўлиб, улар дарёнинг ўнг ва чап томонларидан ўтган. Бу йўллар тоғлар орқали ўтиб, чуқур дара бўйлаб Дарбандга келади ва у ердан Бойсун, Шеробод ва Ғузoрга элтувчи йўлларга туташиб кетади. Яна бир йўл Дарбанддан Хамкон тоғи ва Қoраҳавoл доvони орқали ўтиб, Кичикўрадарё бўйида

¹ *Маев Н.* Рекогносцировка горных путей // Известия ИРГО. – СПб., 1879. Т. XV. – С. 91.

² Қадимги рус ўлчoв бирлиги. Қиймати 500 саженга, яъни 1 вёрст – 1,0668 км. га тенг.

³ *Кап. Васильев.* Маршрутное описание дороги от Келифа до Паттакесара // Сборник географических топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57.; *Поруч. Караульщикoв.* Маршрут от г. Денау до Патта-Гиссара // Сборник геогр. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57.; *Полк. Галкин.* Маршрутное описание дорог пролегающих по долине пр. бер. Сурхана // Сборник геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57.

жойлашган кишлоқларга олиб борган¹. Бу йўлдан юк ташиш анча қулай бўлган. Бундан ташқари, Калиф томондан воҳага келувчи тоғли йўл ҳам бўлиб, у Қулон-оша тоғи (ҳозирги Кўҳитанг) орқали Шеробод беклигининг Қоракамар кишлоғигача келган. Унинг узунлиги 17 вёрстга² тенг. Қоракамардан Болдир кишлоғи орқали Чўчкагузар кишлоғига элтувчи йўлнинг узунлиги 18 вёрст бўлиб, мазкур йўл дарё соҳили яқинидан ўтган. Калифдан воҳага келувчи бошқа бир йўл эса шимолроқдан, Бўзравот (Музрабод) кўрғони харобалари орқали тоғ яқинидаги даштдан ўтган. Ундан Чўчкагузар, Болдир ва Сассиккўл кишлоқларига борилган. Шерободдан Сурхон дарёсигача ёки Оқкўрғон кишлоғигача боровчи оралиқ йўл эса воҳа бўйлаб текисликдан ўтган ҳамда юриш ва юкларни ташиш учун анча қулай бўлган³. Бу йўллардан араваларда ҳам юриш мумкин эди.

Воҳанинг кўпроқ қисми тоғ ва қирлардан иборат бўлиб, тоғли доvonлардан ўтувчи йўллар текисликлардан ўтувчи йўлларга нисбатан кўпроқ эканлигини фарқлаш мумкин. Бу йўллардан ўтиш анча мураккаб ва қийинчиликлар туғдиришига қарамадан, маҳаллий аҳоли улардан ҳам фойдаланган. Тоғли йўллар асосан Қашқадарё ва ҳозирги Тожикистон ҳудудларидаги шаҳарларга олиб борган. Яккабоғ беклигидан тоғли Логари-Мурда доvони орқали Сарижўйга ўтиш мумкин бўлган. Тоғли йўллар ёқасида Бахчи ва Сангардак кишлоқлари жойлашган. Бу кишлоқлардан сўнг йўл анча текис ва раvонлаша борган⁴.

Сарижўйдан Тўпаланг дарёси оқими бўйлаб тоғли доvon орқали ўтувчи учта йўл мавжуд бўлиб: биринчисидан Чош доvони орқали Тошкўрғон дараси ва Яккабоғ кўрғонига борилган; иккинчисидан Шотуруд дарёси бўйлаб, шу номли доvon

¹ *Сов. Петров*. Путевые заметки классного топографа // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 77.

² 1 вёрст (верста) – қадимги рус ўлчов бирлиги. Бир вёрст одатда 1,0668 км га тенг бўлган.

³ Юкоридаги асар. – Б. 81.

⁴ Туркестанский Сборник. Т. 357. – С. 182.

орқали Шахрисабз ва Китобга ўтилган; учинчи йўл шаркка томон йўналиб, ундан Нигабад ва Зевар қишлоқлари ҳамда Зиёнқук до-
вони орқали Панжикентга борилган¹.

Капитан Петровдан сўнг капитан Васильев ҳам Калифдан Паттакесарга олиб борувчи йўлларни ўрганиб, қискача тавсифини бериб ўтади. Васильев маълумотларига кўра, Калиф-Паттакесар йўналишидаги йўлнинг умумий оралик масофаси 92 вёрстни ташкил қилади. Калифдан Қоракамаргача 20 вёрст, Қоракамардан Чўчкагузаргача 29 вёрст, Чўчкагузардан Маймун Тўқайгача 24 вёрст, Маймун Тўқайдан Паттакесаргача 28 вёрстни ташкил этган². Шеробод шаҳридан Бойсун йўналиши орқали Лайлаконгача 16 вёрст, Лайлакондан Газонгача 21 вёрст, Газондан Бойсун шаҳригача 30 вёрстни ташкил қилган³.

Подполковник Караульшиков ҳам ўз тадқиқотлари давомида воҳанинг текислик ва тоғли қисмидан ўтувчи йўлларни ўрганиб, ўз хулосаларини берган. Хусусан, у йўлнинг Термизгача бўлган йўналишини ўрганиб чиқади. Караульшиков Денов шаҳридан Паттакесаргача бўлган масофани, яъни Деновдан Олатемиргача 22 вёрст, Олатемирдан Қумқўрғонгача 33,5 вёрст, Қумқўрғондан Арпапоягача 16 вёрст, Арпапоядан Жарқўрғонгача 21 вёрст, Жарқўрғондан Салихободгача 25 вёрст, Салихободдан Паттакесаргача 8,5 вёрстни ташкил қилишини аниқлаган⁴.

Бошқа тадқиқотчилар қатори подполковник Галкин ҳам воҳанинг ҳарбий-стратегик жиҳатларини ўрганиш билан бир-
га шаҳарларни бир-бири билан боғловчи ички йўлларни ҳам ўрганган. Деновдан Миршоди ва Бандихон орқали Шерободга борувчи йўллар ҳам мавжуд бўлган. Деновдан Бандихонгача 59

¹ *Сов. Петров*. Путевые заметки классного топографа // Сборник геог. топог. и статис. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 98.

² *Кап. Васильев*. Маршрутное описание дороги от Келифа до Паттакесара // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 403.

³ Ўша жойда. – Б. 404.

⁴ *Поруч. Караульшиков*. Маршрут от г. Денау до Патта-Гиссара // Сборник. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 397.

вёрст, Бандихондан Шеробод шаҳрига олиб борувчи йўлнинг оралиқ масофаси 42 вёрстни ташкил қилган¹. Сурхон воҳасидаги асосий йўллар икки тарафлама бўлиб, Деновдан Сурхон дарёси қирғоғи бўйлаб ўтувчи йўл Термиз (Паттакесар) шаҳригача, иккинчи йўналиш Миршоди орқали Шерободга олиб борган, бундан ташқари яна бир йўл Гиламбоб (Бандихон) орқали воҳанинг ўрта чўл қисмидан ўтган². Бу йўллар воҳада алоҳида аҳамиятга эга эди.

Сурхон воҳасини Боботоғ орқали Кофирнихон водийси билан боғловчи тоғли йўлларни капитан Лилиенталь ўрганиб чиқади ва улар ҳақида ўз кундаликларида маълумотлар бериб ўтади. Воҳани ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Шарқий Бухоро шаҳарлари билан боғлашда бу йўлларнинг аҳамияти катта эди. Бу йўналишда Қоратоғдан Умар кишлоғи ва Тўрхак дараси орқали Кофирнихон дарёсигача; Окмачит кишлоғидан Чахоррага довоғи орқали (Боботоғдан ўтувчи йўл) Файзова кишлоғигача; Чимғишлиқалъа ва Ҳазратбобо довоғидан Хўжа Малик кишлоғи бўйлаб Шўрчигача борилган, Бошчорвадан Какайдига, Айвождан Амударё бўйлаб Паттакесарга ўтиш йўллари ҳам мавжуд бўлган³. Қоратоғдан Тўрхаккача бўлган масофа 51,5 вёрст, Окмачитдан Файзова кишлоғигача бўлган масофа 47,5 вёрстни ташкил этган. Бу йўналиш тоғли йўлдан иборат бўлиб, довоғлар ва сойликлардан ўтган ҳамда юриш учун унча қулай бўлмаган, йўлнинг 14-вёрстида Шўрбулоқ қудуғи жойлашган. Бу йўл Жорма сойлиги орқали Жорма қудуғи (бу қудуқнинг суви шўр бўлиб, ундан чорва молларини суғоришда фойдаланилган) яқинидан ўтган. Ундан сўнг йўл пастликка эниб Файзова кишлоғига олиб келган. Шўрчидан Чимғишли довоғигача бўлган масофа 61 вёрст. Йўлнинг 12-вёрстига етганда Хомчакка қудуғи жойлашган, қудуқнинг айланаси 1,5 аршин⁴, чуқурлиги 3 аршин, суви бироз шўр бўлса-да, ис-

¹ Полк. Галкин. Маршрутное описание дорог, пролегающих по долине правого берега Сурхана // Сборник геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 392.

² Ўша жойда.

³ Кап. Лилиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекства // Сборник геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1889. Вып. 57. – С. 312.

⁴ Қадимги узунлик ўлчов бирлиги: бир аршин ўлчами 71,12 см.

теъмол қилса бўлади. Йўлнинг 21-вёрстида Жийдабулоқ қудуғи ёнидан ўтилади. Бу қудуқнинг суви чучук. Ушбу қудуқлардан ташқари шу йўл ёқасида Лола қудуғи ҳам мавжуд¹. Йўловчилар, савдо карвонлари билан ўтувчи савдогарлар йўл ёқасида жойлашган юқоридаги барча қудуқлар сувидан истеъмол қилганлар. Шу сабабли барча сайёҳлар ва Россия ҳарбийлари воҳанинг ана шундай стратегик захираларига батафсил тавсиф беришган. Воҳадан ўтувчи текислик ва ёрдамчи тоғ йўлларида ташқари Бойсундан Деновга боровчи ён йўллар ҳам мавжуд бўлган (бу йўллар Бойсун, Сина, Ҳисор тоғлари ён бағридан ўтган). Бу йўллар капитан Стеткевич томонидан тадқиқ этилиб, унинг маълумотига кўра, уларнинг умумий узунлиги Бойсундан Деновгача 72 вёрстни ташкил этган².

Воҳанинг маълум қисми тарихий-географик жиҳатдан Сурхон-Шеробод дарёлари оралиғида жойлашган ҳудудларни ўз ичига олади. Воҳанинг географик ўрни, ҳудуди хусусида алоҳида тадқиқотлар олиб борилмаган. XIX–XX аср бошларига келиб бу ҳудудда учта беклик мавжуд бўлган. Улар Бухоро амирлиги таркибига киритилган ҳамда нисбий бўлса-да, уларнинг маъмурий чегаралари белгиланган. Воҳа ҳудудидаги Шеробод беклиги тадқиқ этилаётган даврда Шеробод дарёсининг ўрта ва қуйи қисми, Кўҳитанг тоғи этаклари, Термиз, Жарқўргон, Музробод ҳамда Ангор туманларини ўз ичига олган. Бу беклик воҳада Бойсун беклиги, Калиф беклиги билан, Амударё орқали эса Афғонистон билан, чегарадош бўлган³.

Бойсун беклиги Шеробод дарёсининг юқори қисми, ҳозирги Бойсун, Дарбанд, Қумқўргон, Какайди, Бандихон, Қизирик ҳудудларини қамраб олган. Бу беклик Калиф, Шеробод, Ғузор, Яккабоғ, Шаҳрисабз, Қабодиён, Денов бекликлари ва Сурхон дарёсининг Амударёга қуйилиш жойида Амударё орқали Афғонистон

¹ *Кап. Либиенталь*. Ўша жойда – Б. 362.

² *Кап. Стеткевич*. Бассейн Каратаг-Дарьи // Сборник геогр. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 284.

³ *Кармышева Б.Х.* Очерк этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М: Наука, 1976. – С. 74.

билан чегараланган. Денов беклиги ҳозирги Денов тумани, Шўрчи, Олтинсой, Қизилсувнинг куйи қисми, Сангардак дарёси ва Сурхондарёнинг юқори оқими ҳамда Узун туманининг бир қисмини ўз ичига олган. Денов беклиги Бойсун, Шаҳрисабз, Китоб, Ҳисор ва Қабодиён бекликлари билан чегарадош бўлган¹.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, воҳанинг географик ўрни, ундаги йўллар, тоғлар ва текисликлар ўрганила бошланди. Бундан асосий мақсад ҳарбий юришларда қулай бўлган жойларни излаб топиш, улардан фойдаланиш ҳамда муҳим жиҳатларини белгилашдан иборат бўлган. Бу ишлар гарчи Россия империясининг мустамлакачилиқ манфаатларини кўзлаб амалга оширилган бўлса-да, унинг биз учун муҳим жиҳати воҳанинг тарихий географиясини ўрганиш борасида муҳим маълумотлар қўлга киритилганлигидан иборат. Воҳа ҳудудидаги тоғ ва текисликлардан ўтган йўллар орқали ички ва ташқи савдо алоқалари мунтазам олиб борилган. Бу йўллардан маҳаллий аҳоли доимий равишда фойдаланиб келган. Аммо бугунги кунга келиб, тоғли йўлларнинг баъзиларидан ўтиш қийин бўлганлиги туфайли улар ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотган.

Тадқиқ этилаётган даврдаги савдо ва ўзаро алоқа йўллари қадимдан мавжуд бўлган бўлса-да, лекин улар шу пайтга қадар тўла ўрганилмаган ва улар ҳақида етарли маълумотлар тўпланмаган эди. Ўлкада хонликлар ва мустамлака даврларида олиб борилган тадқиқотлар натижасида воҳанинг географик тавсифи ҳамда йўлларнинг оралиқ масофалари батафсил ўрганиб чиқилди. Юқорида берилган маълумотлар воҳанинг тарихий географиясини тадқиқ қилишда бизга номаълум бўлган жиҳатларни ўрганишга имкон яратади.

Шундай қилиб, Сурхондарё ҳудудидаги ички йўллар нафақат шу ердаги бекликлар, қолаверса, Афғонистон, Шарқий Бухоро (ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон Республикаси) ва Қашқадарё, Бухоро, Самарқанд вилоятлари ҳудудларида жой-

¹ *Турсунов С., Турсунов Ж. Денов // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 3-жилд. Т., 2002. – Б. 260.*

лашган бекликларни ҳам бир-бири билан иқтисодий ва маданий жиҳатдан боғлашда катта аҳамиятга эга бўлган. Бухоро амирлигининг қўшни Қўқон хонлиги, Афғонистон ва Ҳиндистон каби давлатлар билан олиб борган сиёсий, маданий, иқтисодий ва савдо алоқалари ҳам бевосита воҳа ҳудуди орқали амалга оширилганлиги воҳанинг қулай географик ҳудудда жойлашганлигини кўрсатади. Жанубий Ўзбекистон ҳудудининг кўпчилик қисмини тоғ ва қирлар ташкил қилиб, тоғли ҳудудлардан доvonлар орқали ўтувчи йўллар ҳам мавжуд эди. Бу йўллардан ўтиш қанчалик қийин бўлмасин, ички эҳтиёжлар учун улардан ҳам фойдаланилган. Ўрганилаётган даврда улар асосий магистрал ва иккиламчи (ёрдамчи) йўллар мақомига эга бўлган.

XIX аср ўрталари ва иккинчи ярмида Шарқий Бухоро бекликлари ҳудудидаги йўллар Россия ҳарбийлари (топографлар, геодезиячилар, картографлар) томонидан ўрганилиб, уларнинг батафсил тавсифи берилган. Бунда аҳоли яшаш жойлари ўртасидаги оралик масофалар, ҳудудларининг хусусиятли томонлари инобатга олиниб, саёҳат кайдларида алоҳида ёзиб қолдирилган.

1.3. ВОҲА БЕКЛИКЛАРИДА АҲОЛИНИНГ ЖОЙЛАШУВИ ВА ЭТНИК ТАРКИБИ

Жанубий Ўзбекистон аҳолисининг XIX аср ва XX аср бошларига оид этник тарихи нисбатан кам ўрганилган бўлиб, бу ҳудудда яшаган аҳолининг этник таркиби ва ижтимоий турмуш тарзи ҳақида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмаган. Шундай бўлса-да, Сурхондарёнинг этник тарихига оид маълумотларни XIX аср охири–XX аср бошларида воҳада бўлган россиялик сайёҳларнинг асарлари ва ҳарбий тўпламлардаги маълумотларда¹ ҳамда XX асрнинг ўрталарида яратилган асарлар, хусусан,

¹ *Маев Н.А.* Очерк Гиссарского края. Очерки горных бекств Бухарского ханства // *Материалы для статистики Туркестанского края.* Вып. V. – СПб., 1879; *Кап. Гинтылло.* Интендантския сведения о Бухаре // *Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии.* – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 1–53; *Сов. Петрова.* Рекогносцировка Бухарских владений // *Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии.* – СПб., 1886. – С. 53–110; *Полк. Галкин.* Военно-статистический очерк Средней и южных частей-

К. Нажимов, Б. Х. Кармишева, К. Шониёзов ва бошқаларнинг тадқиқотларида учратишимиз мумкин¹. Булардан ташқари, воҳа аҳолисидан тўпланган дала маълумотлари ҳам бу соҳага оид тасаввурларимизни бойитади.

Тўпланган маълумотлар XIX аср ва XX аср бошларида Сурхон воҳасида яшаган аҳоли этник таркиби анча мураккаб бўлган турли уруғ ва элат вакилларидан таркиб топганлигини кўрсатади. Воҳанинг ўтроқ аҳолиси турли тарихий даврларда кўчиб келган уруғ ва қавмларнинг муштарак этник бирлигини ташкил қилса-да, ўзининг келиб чиқиши, урф-одатлари ва айрим миллий анъаналарини сақлаб қолганлиги билан бир-биридан ажралиб турган. Олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, вилоятнинг жанубий текислик қисмида аҳолининг жойлашуви ва этник гуруҳлари унинг шимолига нисбатан фарқ қилган. Жумладан, Денов, Сарисийё, Узун, Шўрчи туманларида турли уруғларнинг вакиллари истикомат қилган. Бу туманларда ўзбек ва тожиклар кўпчиликти ташкил этган. Ўзбеклар Боботоғнинг тоғ олди худудлари ва Сурхондарёнинг юқори қисмида, тожиклар эса Тўпаланг, Сангардак, Обизаранг, Хўжайпок, Қизилсув, Қоратоғ дарёларининг ўнг ва чап қирғоқларида яшашган².

XIX аср охиридаги статистик маълумотлар Денов ва Сарижўй бекликларида аҳолининг жойлашуви, уларнинг хўжаликлар сони тўғрисида тасаввуримизни бойитади. Бу маълумотларда Сарисийё ва Сарижўй амлоқлигида 1600 га яқин ўзбек оиласи

Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 385–393; *Кап. Васильев*. Статистические материалы для описания Бухары, Бекство Шерабадское и часть Байсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 403–405; *Кап. Стеткевич*. Бассейн Каратаг-Дарья // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 234–284; *Кап. Лициенталь*. Гиссарское и Кабадианское бекства // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 285–333.

¹ *Нажимов К.* Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. – Т.: САГУ, 1958; *Шаниязов К.Ш.* Узбеки-карлуки. – Т.: Наука, 1964; *Кармишева Б.Х.* Очерк этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976.

² *Хидоятлов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 124.

хамда 1370 та тожик оиласи истиқомат қилганлиги таъкидланади. Денов беклигидаги амлоқликларда эса 2500 та ўзбек ҳамда 1440 та тожик оиласи яшаганлиги ҳақида маълумот берилган¹. Бу маълумотлар тўлиқ олинмаган бўлиши ҳам мумкин. Чунки ўша даврларда аҳоли сони бирор маротаба ҳам рўйхатга олинмаган эди. Россиялик ҳарбийларнинг ўзлари қишлоқларда бўлиб, маълумот тўплашган. Маҳаллий ҳокимият вакиллари амлоқликлардаги² мутасаддиларига бу ҳақда расман мурожаат этишмаган.

Сурхондарё вилоятининг шимолий ҳудудида жойлашган Сарисийё, Сарижўй амлоқликлари ва Денов беклиги аҳолисининг этник таркиби ва жойлашувини куйидаги жадваллардан кўришимиз мумкин³.

1-жадвал

Сарисийё амлоқлиги аҳолисининг этник таркиби

| № | Қишлоқлар номи | Уйлар сони | | | № | Қишлоқлар номи | Уйлар сони | | | |
|---|----------------|------------|----------|------|------|----------------|------------|----------|------|------|
| | | Тожиклар | Ўзбеклар | Жами | | | Тожиклар | Ўзбеклар | Жами | |
| 1 | Сарисийё | 100 | 20 | 120 | 8 | Кўрпатепа | — | 60 | 60 | |
| 2 | Чоржувон | 10 | 30 | 40 | 9 | Жарқишлоқ | — | 4 | 4 | |
| 3 | Жонбахти | — | 30 | 30 | 10 | Хомин | — | 1000 | 1000 | |
| 4 | Янги Милвот | 20 | 40 | 60 | 11 | Кўчманчилар | — | 140 | 1284 | |
| 5 | Милвот | 10 | 30 | 40 | Жами | | | 140 | 1284 | 1424 |
| 6 | Сомон | — | 40 | 40 | | | | 140 | 1284 | 1424 |
| 7 | Телпақчинор | — | 30 | 30 | | | | 140 | 1284 | 1424 |

¹ Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Даръи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 268.

² Маъмурий атама бўлган «амлоқлик» кўплаб илмий адабиётларда «амлоқдорлик» шаклида қўлланмоқда. Маълумки, «дор» бу эгалик маъносини англатади. Бу ерда эса гап мулк эгаси ёки эгалик хусусида эмас, балки айнан мулкнинг маъмурий номланиши ҳақида бормоқда. Шундай экан, «амлоқ» ёки «амлоқлик» шаклида ёзилса мохияти тўғри ифодаланган бўларди.

³ Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Даръи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 268–271.

Сарижўй амлоқлиги аҳолисининг этник таркиби

| № | Қишлоқлар номи | Уйлар сони | | | № | Қишлоқлар номи | Уйлар сони | | |
|----|----------------|------------|----------|------|----|----------------|------------|----------|------|
| | | Тожиқлар | Ўзбеклар | Жами | | | Тожиқлар | Ўзбеклар | Жами |
| 1 | Сарижўй | 20 | 20 | 40 | 27 | Оқпачак | 20 | – | 20 |
| 2 | Дехжандар | 15 | 15 | 30 | 28 | Тригарон | 5 | 5 | 10 |
| 3 | Тортувли | 20 | 20 | 40 | 29 | Зарғоб | 3 | 2 | 5 |
| 4 | Фозилпушт | – | 10 | 10 | 30 | Хумор | 100 | 100 | 200 |
| 5 | Эрман | 12 | 13 | 25 | 31 | Газарак | 50 | 50 | 100 |
| 6 | Эрсака | 10 | 10 | 20 | 32 | Ҳардури | 10 | – | 10 |
| 7 | Ҳасанхон | 5 | 5 | 10 | 33 | Ҳисорак | 15 | – | 15 |
| 8 | Подахона | 5 | 5 | 10 | 34 | Кундажувоз | 20 | – | 20 |
| 9 | Зевар | 30 | – | 30 | 35 | Тукат | 15 | – | 15 |
| 10 | Ҳўжаистик | 15 | – | 15 | 36 | Гулоб | – | 40 | 40 |
| 11 | Киштут | 50 | – | 50 | 37 | Ҳамароу | – | 15 | 15 |
| 12 | Заммак | 15 | – | 15 | 38 | Ғорйўл | – | 30 | 30 |
| 13 | Хурваган | 50 | – | 50 | 39 | Отчопар | – | 30 | 30 |
| 14 | Шотрут | 30 | – | 30 | 40 | Обизаранг | 20 | – | 20 |
| 15 | Тамшуш | 30 | – | 30 | 41 | Шаргун | 30 | – | 30 |
| 16 | Ховат | 20 | – | 20 | 42 | Янғалик | 15 | – | 15 |
| 17 | Мияз | 20 | – | 20 | 43 | Харистон | 20 | – | 20 |
| 18 | Чош | 30 | – | 30 | 44 | Шўроб | – | 15 | 15 |
| 19 | Дуба | 15 | – | 15 | 45 | Токчиён | 30 | – | 30 |
| 20 | Бочах | 15 | – | 15 | 46 | Захнобод | – | 30 | 30 |
| 21 | Корш | 20 | – | 20 | 47 | Сармазор | 15 | – | 15 |
| 22 | Захона | 30 | – | 30 | 48 | Ёрбулок | 10 | – | 10 |
| 23 | Малян | 100 | – | 100 | 49 | Дашнобод | 50 | – | 50 |
| 24 | Ғорут | 30 | – | 30 | 50 | Мохау | 5 | 5 | 10 |
| 25 | Яккатут | – | 10 | 10 | | Жами | 1230 | 315 | 1545 |
| 26 | Тоғчи | 50 | – | 50 | | | | | |

Денов беклиги аҳолисининг миллий таркиби

| Амлоқликлар | Уйлар сони | | | Жумладан | | |
|-------------------|------------|----------|------|----------|----------|------------|
| | Ўтроқ | Кўчманчи | Жами | Тожиқлар | Ўзбеклар | Аҳоли сони |
| Сапгардак | 535 | 150 | 685 | 535 | 150 | 3425 |
| Пошар | | | | | | |
| Чанбулоқлар | 560 | 50 | 610 | - | 610 | 3050 |
| Ўртақўру | | | | | | |
| Юрчи ш. | 200 | - | 200 | 100 | 100 | 1200 |
| Сина | 1130 | - | 1130 | 810 | 320 | 5650 |
| Қорлук | 610 | - | 610 | 230 | 380 | 3050 |
| Поступдара | 355 | - | 355 | - | 355 | 1775 |
| Хадрачи | 485 | - | 485 | - | 485 | 2425 |
| Дўрмон | 295 | - | 295 | - | 295 | 1475 |
| Гардикўрғон | 325 | - | 325 | 60 | 265 | 1475 |
| Бекликлар бўйича: | 4495 | 200 | 4695 | 1735 | 2960 | 23523 |

Маълумотларга кўра, XIX аср охири-XX аср бошларида Сурхон воҳасида 264863 киши истиқомат қилиб, шулардан 13110 киши ёки 5 фоизи шаҳарларда, қолган 251753 киши, яъни 95 фоизи қишлоқларда яшаган. Энг катта шаҳарлар сони 6 та бўлиб, уларга Бойсун, Термиз, Юрчи, Денов, Сарижўй, Сарийосиё шаҳарлари кирган. Воҳа аҳолисининг 74,5 фоизини ўзбеклар, 20,2 фоизини тожиқлар, 3,8 фоизини туркманлар, қолган қисмини бошқа миллат вакиллари ташкил этган. Сарийосиё аҳолиси 38085 кишидан иборат бўлиб, улардан 1527 киши шаҳарда, қолган қисми қишлоқларда яшаган. Аҳоли таркибининг 55,7 фоизини ўзбеклар, 44,3 фоизини тожиқлар ташкил қилган¹.

¹ Материалы по районированию Узбекистана. Вып. I. – Самарканд: ЦКР Уз, 1926. – С. 149.

Бойсун туманида 42856 киши, шундан Бойсун ва Дарбанд шаҳарларида 3598 киши яшаб, жами аҳолининг 8 фоизини ташкил қилган. Аҳоли миллий таркибининг 44,1 фоизи ўзбеклар, 55,2 фоизи эса тожиклар ҳиссасига тўғри келган. Денов туманида 69932 киши рўйхатга олинган бўлиб, шундан Денов шаҳрида 3000, Юрчи шаҳрида эса 1101 киши яшаган. Аҳоли миллий таркибининг 83,9 фоизини ўзбеклар, 16,1 фоизини тожиклар ташкил қилган. Шеробод тумани аҳолиси 64471 кишидан иборат бўлиб, шундан 2500 таси Шеробод шаҳрида яшаган, аҳоли миллий таркибининг 97,8 фоизини ўзбеклар, 2,2 фоизини араблар ташкил этган¹.

Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларини бошқа адабиётлар билан солиштирсак, уларда бирмунча тафовутларни кузатишимиз мумкин. Масалан, Шеробод туманининг тоғли худудларида тожиклар ҳам яшаган. лекин бу аҳоли рўйхати маълумотларида қайд қилинмаган. Б. Х. Кармишева ва А. Қаюмовлар келтирган маълумотларга кўра, Шеробод тумани кишлоқларида яшовчи аҳолининг 4,7 фоизини тожиклар ташкил этган². Жарқўрғон амлоклигида 28859 киши истиқомат қилган. Аҳоли миллий таркибининг 97,8 фоизини ўзбеклар, 2,1 фоизини араблар, 0,1 фоизини эса туркманлар ташкил қилган³.

Паттакесарда (Термиз шаҳри ва унинг атрофи) 20651 киши, шу жумладан, Термиз шаҳрида 4284 киши истиқомат қилган. Аҳоли миллий таркибининг 41,1 фоизи ўзбеклар, 51,2 фоизи туркманлар, 7,7 фоизи бошқа миллат вакиллари (яхудийлар, афғонлар ва бошқалар) ҳисобига тўғри келган⁴.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Бухоро амирлигининг ер майдонлари ва аҳолиси тўғрисида олиб борил-

¹ Юкоридаги асар. – Б. 154–157.

² Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976: Қаюмов А. Шеробод воҳасининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1998. №3. – Б. 35.

³ Оранский И.М. Научная командировка в Гиссарскую долину // Народы Азии и Африки. – М., 1962. №4. – С. 18.

⁴ Материалы по районированию Средней Азии. Территории и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 257.

ган тадқиқотлардаги маълумотлар бир-бирига деярли мос тушмайди. Шунингдек, аҳолини рўйхатга олишдаги маълумотларни таққослайдиган бўлсак, Ўрта Осиёда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш комиссиясининг Бухорога тегишли қисмидаги маълумотлар билан Ўзбекистонда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш комиссияси хулосаларида фарқ борлиги кузатилади.

Сурхон-Шеробод воҳаларида ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан хилма-хил этник гуруҳлар истиқомат қилиб, улар жойларда турлича тақсимланган. Шеробод дарёсининг қуйи оқими ва Шеробод воҳасида ўзбек **чиғатой**ларининг бир қанча мавзелари ҳамда Сурхондарёнинг қуйи оқимида учта: Мангузар, Селлиобод ва Чиғатой қишлоқлари бўлган. Мангузар ва Селлиобод қишлоқларида чиғатой ўзбеклари ўзбек тилли хўжалар билан аралаш яшашган¹. Ўзбек чиғатойлари Шеробод дарёсининг юқори оқимида жойлашган Юқори Мачай қишлоғида, Шеробод дарёсининг ўрта оқимида. Лайлакон, Қорабоғ, Пошхурд қишлоқларида, қуйи Шерободда, Қишлоқбозор, Сеплон, Гегирдак, Чўянчи қишлоқларида ҳам борлиги аниқланган².

Ўзбек чиғатой уруғлари воҳанинг жанубидан ташқари шимолий ҳудудларда ҳам кенг тарқалган. Уларнинг Катта ва Кичик Вахшувор қишлоқларида ҳам бўлганлиги маълум. Катта Вахшуворда улар тоқчи этник гуруҳи билан бирга (Б. Кармишева тоқчи этник гуруҳини тоғликлар деб кўрсатади. Уларнинг баъзи бир гуруҳлари ўзларини қатағонлар деб аташган) аралаш истиқомат қилишган. Шунингдек, ўзбек чиғатойлари Кўлоб ва Обизаранг дарёси қирғоқларида жойлашган Газарак, Дашнобод қишлоқларида ҳам яшашган³. Ўзбек чиғатойлари бу жойлардан ташқари Шокқишлоқ, Эрмон ва бошқа тоғ олди ҳудудларида барлослар билан биргаликда яшаб, деҳқончилик ва хунармандчилик

¹ Кармишева Б.Х. Кўрсатилган асар. – Б. 69.

² Қанмова А. Шеробод воҳасининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. №3. – Б. 37.

³ Кармишева Б.Х. Кўрсатилган асар. – Б. 70.

билан шуғулланганлар¹. Ўзбек чигатойларидан Шеробод воҳасида 1627 киши, Пошхурда 1000 киши, шунингдек, қуйи Сурхон ва Амударё водийсининг Термиз туманида 2160 киши яшаганлиги, Сурхоннинг юқори қисмида тожик чигатойларидан 9490 киши, ўрта қисмида 3420 киши яшаганлиги маълумотларда қайд қилинган². Воҳада яшовчи чигатой уруғлари икки гуруҳга – Ўзбек ва тожик чигатойларига бўлинган.

Сариосиё ва Денов туманларининг тоғли қисмларида яшовчи **тожиклар** икки гуруҳга мансуб бўлиб, биринчисига азалдан яшаб келган кўхистоний (тоқчи), яъни ўзларини туб жой аҳолиси деб ҳисобловчилар, иккинчи гуруҳга эса турли жойлардан келган вилояти ёки ҳисорилар кирган. Биринчи гуруҳга мансуб кўхистоний тожиклари унча катга бўлмаган тоғли Ғурут, Шотрут, Қарш, Тамшуш, Чоч, Нилу, Зевар ва бошқа кишлоқларда, иккинчи гуруҳга мансуб вилояти ёки ҳисорилар эса Хуфар, Сина, Малау, Сариосиё, Юрчи, Деҳқаландар ва бошқа кишлоқларда яшаганлар³.

Бу ҳудудлардан ташқари Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағрида тожик чигатойларининг ўнга яқин кишлоқлари рўйхатга олинган. Улардан Шержон, Вандоб, Пошхурд ва Чакоблар йирик чигатой кишлоқлари сифатида қайд қилинган. Юқоридаги биринчи иккита кишлоқда яшовчи тожик тилли чигатойлар катағонлар билан бирга яшашган. Пошхурдадаги аралаш аҳолининг кўп қисмини тожик чигатойлари ташкил этган. Шеробод дарёси бўйида жойлашган Дарбанд, Сайроб ва Панжоб кишлоқлари ҳам тожик тилли чигатойларнинг йирик кишлоқлари ҳисобланади⁴. Тожик чигатойларидан Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағрида 1755 киши,

¹ *Хорошхин А.* Народы Средней Азии // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1874. Вып. III. – С. 306; *Хидоятлов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т.: Наука, 1965. – С. 124.

² Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 231.

³ *Хидоятлов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 131.

⁴ *Кисляков Н.А.* Сайрабские таджики // Советская этнография. 1965. №2. – С. 36.

Шеробод дарёси хавзасида 3718 киши, Бойсун дарёси хавзасида эса 4000 киши, Сурхондарёнинг юкори қисмида 9490 киши рўйхатга олинган¹.

1889 йили Дарбандда бўлган полковник Беляевский у ерда яшаган уруғлар хақида муҳим маълумотлар қолдирган. У тоғли Дарбанд худудида тожиклар, ўзбекларнинг қўнғирот уруғи вакиллари ҳам қўпчиликни ташкил қилиши, улардан ташқари қовчин, лақай ва бошқа уруғларнинг алоҳида қишлоқлари бўлганлигини таъкидлайди. Ўша даврдаги маълумотларга кўра, қўнғиротлар тожиклар билан турмуш қурмаганлар, руслар билан хоҳламай муносабатда бўлганлар, ҳукумат талабларини деярли бажармаганлар².

Ўзбек тилида сўзлашувчи **хўжалар** воҳанинг икки жойида қайд қилинган. Шулардан Пошхурдда 1110 киши, Сурхон дарёсининг Қумқўрғон яқинидаги соҳилларида эса 220 киши рўйхатга олинган. Шеробод туманида ўзбек хўжалари Зарабоғ, Пошхурд, Қорабоғ ва бошқа қишлоқларда, Сурхоннинг ўнг соҳилида эса Жалоир, Тоқ-Тўғай қишлоқларида, дарёнинг чап соҳилидаги Хўжа қишлоғида, бундан ташқари, Термиз яқинидаги Солихободда, Бойсунда Омонхона ва Хамқонда, Денов шаҳри ва унинг атрофида, Сарийосиё ва Дашнобод қишлоқларида ҳам истиқомат қилишган³.

Қўнғиротлар Сурхон воҳасида яшовчи энг катта ўзбек уруғи ҳисобланган. Улар XIX аср бошларида Ғуздор, Термиз ва Боботоғ тизмаси ён бағирларигача бўлган кенг ҳудудларда яшаган. Маълумотларга кўра, қўнғиротлар 31148 кишини ташкил этган. Шундан Бойсундарё хавзасида 3525, Шерободдарё хавзасида

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезм. Кн. I. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 231.

² Полк. Беляевский. Описание обреченности участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаар-Сабизь, Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 107.

³ Бернс А. Путешествие в Бухару. Ч. I. – М.: 1849. – С. 149; Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. – Т., 1960. – С. 51.

18385, Термиз атрофи ва Амударё водийсида 3525, Сурхондарё водийсида 9375 киши истиколат қилган¹.

Ўрта асрларда Дашти Қипчоқдан келиб воҳада яшаган ўзбек қабилалари вакиллари орасида кўнғиротлар бошқа ўзбек уруғларига нисбатан кўпчиликини ташкил этган. Бойсун, Термиз ва Шерободдан Ғузоргача бўлган кенг ҳудудлар кўнғиротлар юрти ҳисобланган. Кўнғиротларнинг мазкур ҳудудларда гавжум тарқалишига Шайбонийлар давридаги «улус тизими» сабаб бўлган, дейиш мумкин². Кўнғиротлар кўплаб уруғ, оила ва ўзаро қариндош туруҳларга бўлинган бўлиб, уларнинг уруғ-қабилалари хусусида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган³. Уларнинг ҳар бир уруғи Шеробод воҳасининг муайян ҳудудлари бўйлаб жойлашган. Жумладан, Кўнғиротларнинг Вахтамғали шохобчаси вакиллари Шеробод дарёсининг ўрта оқимида, Кўхитанг тизмасидаги Гуржак, Ғурин, Жангарик ва Хўжақия қишлоқларида, кўштамғалилар Шерободдарёнинг ўрта оқимидаги Чилонзор, Хамкон қишлоқларида, қонжигалилар Шеробод ва Жарқўрғон ҳудудларида тарқалган. Ойиндилар Кўхитанг тоғининг шарқий қисмида жойлашган Қизил олма ва Пошхурд қишлоқларида яшашган. Тортувлилар асосан Бойсун беклиги ҳудудларида, яъни Шерободдарё бўйидаги Хўжабулғон, Тиллақамар, Даҳанаижом қишлоқлари ва Бойсун шаҳри ҳамда унинг атрофидаги баъзи қишлоқларда яшаганлар⁴.

Кўнғирот уруғлари Шеробод воҳасидан ташқари Сурхондарё воҳаси бўйлаб ҳам кўп жойларда тарқалган. Қоратоғдарё ҳавзасида 13140 та, Сурхон воҳасининг юқори ва Боботоғ қисмида 9375 та кўнғиротлар вакиллари борлиги аниқлаган. Улар Сарийосиё ва Денов туманларига бундан 170–180 йиллар аввал Дехқонободдан келишган. Кўнғиротлар Сурхон воҳасининг юқори қисмида, тоғли

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 187.

² Қармышева Б.Х. Кўрсатилган асар. – Б. 86.

³ Рустамов М. Ўзбек этнографияси. – Т., 1990. – Б. 17.

⁴ Қажомов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. №3. – Б. 38.

худудлардаги Сангардак, Чанглок, Боғча ва бошқа кишлокларда тожиклар билан аралаш яшаганлар. Сарносиё, Денов, Дашнобод, Сарижуй, Юрчида эса улар алоҳида кишлокларда истиқомат қилишган¹.

Қўнғиротлар қавми 5 та уруғга бўлинган: вахтамағали, қўштамағали, қонжиғали, ойиннали (ойинди), тортувли². Қўнғирот уруғи 64 та отадан тарқалган бўлиб, бу уруғлар ўз ўрнида яна кичик оила ва бўғинларга бўлиниб кетади (баъзи маълумотларда 66 та деб кўрсатилган).

Вахтамағали уруғи шохобчалари: буғажили, обохли, ирғоқли, қайчили, қозоёқли, қорақўнғирот, уйивали, ишқили, тороқли, чанқиқли, қийғошли, хандақли, боймоқли, очамайли, гиламбоболи, ушқули (жами 16 та).

Қўштамағали уруғи шохобчалари: тилавмат, қучахўр, бандиқучук, қолбачча, оқпичоқ, мавлиш, қўса, саврибузар, қал, қорақалпоқ, тулангит, ўтроқи, барчоқ, қулобин, қорақасмоқ, замбири.

Қонжиғали уруғи шохобчалари: қулдовли, желкеллик, қуртағой, тўпқора, молтақа, қора, қорабувра, дусқа, гала, қўғой, қўйин, улус, қуллик, қорақурсак.

Ойиннали (Ойинди) уруғи шохобчалари: қовқа, қочай, қорақалпоқ, тўпор, бешбола, қулан, гала, туркман ойинни, хожибачча, қал, қора, оқтона, ойтамағали.

Тортувли уруғи шохобчаси: тўнғиз, тунқа, ўр, қупоқ, қурсонни, қорамўйин³.

Юз (жуз)лар уруғи вакиллари Сарносиё ва Денов туманларининг Холчаён, Боқати, Қурсанд, Чимилдик, Бибичакка, Файзова

¹ Хидоятлов И. К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 128.

² Нажимов К. Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – С. 72.

³ Норбоев Н. 92 бовли ўзбек элининг қабилла ва уруғлари ҳақида. – Т., 1997. – Б. 20; Нажимов К. Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – С. 72–73; Рустамов М. Ўзбек этнографияси. – Т., 1990. – Б. 17. Дала маълумотлари: Узун, Сарносиё, Денов, Қумқўрғон, Жарқўрғон, Шеробод туманлари. 2000 йил.

ва бошқа кишлокларида яшаганлар. Маълумотларга кўра, юзлар бундан 250–300 йиллар олдин Самарқанддан Шўрчига келиб жойлашганлар. Кейинроқ эса улар Денов ва Сарносиё туманларига ҳам кўчиб кела бошлаган. Юзларнинг Олтинсой ва Шеробод туманларида ҳам яшаганликлари маълум¹. Ўзбек юзларидан ташкари воҳада **туркман юзлари** ҳам бўлиб, уларнинг воҳага келиш тарихи ҳақида уч хил фикр мавжуд: биринчи фикрга кўра, улар қўнғиротлар каби шимолий юртлардан, иккинчисига кўра, улар бу ерга Ўратепа ва Нуротадан кўчиб келган, учинчисига кўра эса Султон Санжар томонидан 100 та туркман кўчириб келтирилган ва шунинг учун улар юз (жуз), яъни туркман-юзи деб аталган.

Қатагонлар Сурхон воҳасининг юқори қисмларида Денов, Олтинсой, Сарносиё ҳудудларидаги асосан Сангардак, Чанглок, Боғча ва бошқа тоғли кишлокларда тожиклар билан аралаш яшаган. Аҳоли рўйхати ҳисоботларига караганда, қатагонлардан Кўхитанг тоғи шарқий ён бағирларида 1190 киши, Шеробод воҳасининг ўрта оқимида 2695 киши, юқори қисмида 665 киши, Сурхоннинг ўнг қирғоғида 1055 киши рўйхатга олинган². И. Хидоятлов қатагонлар бу туманларга асосан XVIII асрда Афғонистондан келиб жойлашган, деган хулосага келган³.

Токчи қатагонлари Кўхитанг тоғининг шарқий қисмидаги Хўжаанқо, Бедак, Хатак ва Зараутсой қишлоқларида ҳамда Зарабоғда тожиклар ва ўзбек хўжалари билан, Шерзонда эса тожиклар билан аралаш яшаганлар. Шеробод дарёсининг ўрта оқимида жойлашган Хатак ва Таниш қишлоқларида ҳам қатагонлар учрайди. Улар боймоқдики, шердики, хидирдики, кўчакдики каби шохчаларга бўлинган. Шунингдек, улар Шеробод дарёсининг юқори оқимида жойлашган Кендала, Қизилнур, Кўмирчи ва Кўксой каби

¹Қаранг: *Нажимов К.* Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – С. 82; *Норбоев Н.* 92 бовли ўзбек элининг хабила ва уруглари хақида. – Т., 1997. – Б. 33.

²Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезм. Кн. I. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 194.

³*Хидоятлов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 127.

қишлоқларда истиқомат қилишган. Бойсун шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда тоқчи катагонларининг кам сонли гуруҳини учратиш мумкин. Ҳозирги пайтда улар Шеробод, Ангор ва Музробод туманларидаги кўпгина қишлоқларда чиғатой уруғи вакиллари билан биргаликда яшаб келмоқдалар¹.

Воҳадаги ўзбек қавмларидан бири **турклар** ўз ўрнида учта уруғга, яъни қарлуқ турклари, барлос турклари ва калтагойи туркларига бўлинган². Туркларнинг кўп сонли гуруҳини Бойсун беклиги ва Шеробод воҳасининг турли жойларида учратиш мумкин. Ўзбекистоннинг жанубий туманларида туркларнинг сони 23212 кишини ташкил қилган. Шулардан Сурхоннинг юқори оқимида 3641 киши, Қоратоғ дарёси хавзасида 12003 киши рўйхатга олинган³. Турклар Бойсун шаҳри ва унинг атрофидаги Саройтош ҳамда Турк қишлоқларида, улардан ташқари Инқобод, Омонхона ва Мачай дарё хавзасидаги Юқори Мачай қишлоғида ҳам истиқомат қилишган. Тадқиқотларда Шеробод воҳасининг Шеробод шаҳри яқинидаги Гегирдак ва Навубоғ қишлоқларида ўзбек тилли чиғатойлар ҳамда афғонлар аралаш яшаганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди⁴.

Турк қарлуқлари асосан Денов, Сариосиё, Шўрчи туманларидаги Тоғчиён, Дашинобод, Сўфиён ва бошқа қишлоқларда истиқомат қилишган⁵. Қарлуқлар тоғли қишлоқлардан бири ҳисобланган Тоғчиёнда кўпроқ тарқалган. Шўрчи ва Сариосиё ҳудудларига қарлуқлар XVIII аср ўрталарида келиб ўрнашганлар. Баъзи тадқиқотларда Сариосиёда 500 дан ортиқ қарлуқ оиласи бўлганлиги айтилади⁶.

¹ Қасимов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. №3. – Б. 38.

² Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ. 1958. – С. 78.

³ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1. Ч. 1. Бухара. – Т., 1926. – С. 200.

⁴ Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука. 1976. – С. 77.

⁵ Наджимов К. Қўрсатилган асар. – Б. 78.

⁶ Шаниязов К. Ўзбеки-қарлуки. – Т.: Наука. 1964. – С. 47.

Турк-калтатойи уруғи Денов туманидаги Кенагас гузарида кўпчиликни ташкил этган. Калтатой уруғига мансуб аҳоли Сарижўй, Юрчи бекликларида ҳам яшашган. Шунингдек, калтатойлар Шерободаги Оккўрғон қишлоғида ҳамда Сангардак ва Обизаранг дарёларининг қуйи оқимида, Чонтош, Шайтон-қишлоқ, Жонбахти, Жарқишлоқ, Қарашик, Телпакчинор ва Култепа қишлоқларида (бу қишлоқларнинг асосий қисми ҳозирги Узун тумани ҳудудида жойлашган) ҳам яшашган¹.

Турк-барлослари ҳозирги Узун туманидаги Намуна қишлоғида аҳолининг кўпчилигини ташкил этган. Шунингдек, барлослар Дашнобод қишлоғида чигатойлар билан аралаш, ғарбда Ҳазорбоғ канали яқинидаги Шонсой, Сангардак, шарқда Чимтепа қишлоқларида ҳам истиқомат қилишган². XVI аср бошларида ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Сарисиё, Узун туманларига барлосларнинг келиб ўрнашишини Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигидаги ўзбек уруғларининг Ўрта Осиёга оммавий кўчиб келиши билан боғлаш мумкин. Ўша даврда Сарисиё амлоқлигида улар маълум бир имтиёзларга эга бўлишган (масалан, мардикорликка олинмаган). Ҳатто барлослар меҳмонга келганда уларга қўй гўштининг ёнбош эти қўйилган³. Улар Сарисиёнинг Дашнобод қишлоғидан ташқари Кудукли, Қорабанди, Шоққишлоқларда ҳам истиқомат қилишган. Барлослар Денов, Узун ва Сарисиёга бундан 350–400 йил олдин келганлиги кейинги даврдаги тадқиқотларда алоҳида кўрсатиб ўтилган⁴.

Дўрмон уруғи ҳам воҳада анча кенг ҳудудларда тарқалганлигини кузатиш мумкин. Шеробод воҳасида, Шеробод дарёсининг ўнг irmoғида жойлашган Ҳожиги қишлоғи аҳолисининг кўпчилигини дўрмонлар ташкил этган. Ҳисор ва Сурхон воҳа

¹ Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 77.

² Ўша жойда. – Б. 78.

³ Норбоев Н. 92 боғли ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида. – Т., 1997. – Б. 51.

⁴ Хидоятлов И. К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 28.

ларида дўрмонлардан 7979 та, Қабодиён ва унинг атрофида эса 2400 киши борлиги аниқланган. Улар яшаш жойларига қараб икки гуруҳга – хисори ва қабодиёнга бўлинган. Шунингдек, улар Кофирнихон воҳасининг ўрта ва қуйи оқимида, Боботоғнинг шимолий қисмидаги кўплаб қишлоқларда ҳам яшашган¹. Дўрмон уруғининг бир қисми Сариосиё ва Денов худудида ҳам тарқалган. Уларнинг Холчаён, Файзово, Серҳаракат қишлоқлари ҳамда тоғли Жийдабулоқ, Анорбулоқ ва Пистамозор қишлоқларида ҳам борлиги аниқланган. Маълумотларнинг гувоҳлик беришича, улар воҳага бундан 200–250 йил олдин келиб жойлашганлар. Буюк Дўрмонларнинг воҳага келишини ҳам Муҳаммад Шайбонийхон билан боғлашади².

Абулғози Баҳодирхон дўрмон уруғининг келиб чиқишини Муғулнинг Бичанқаён отли подшоҳининг тўрт ўғлидан тарқалган деб таъкидлайди. Бичанқаён дунёдан кўз юмишидан олдин эл-юртга «кичик ўғлини тўра қилиб» сайлашни васият қилган экан. Отасининг васиятини инобатга олиб, кичик ўғлини ҳокон қилиб сайлабдилар. Аммо унинг тўрттала акаси кенжа укасининг бошлиқ бўлганлигидан норози бўлиб, биздан биримизни ҳокон қилиб сайланглар, деб халққа мурожаат этишганда уларнинг истаклари рад этилади. Натижада тўрт ака-ука бегона элнинг ичига кўчиб боради. Бегона элда уларни «дўрмон» деб аташади³.

Ҳофиз Таниш Бухорий «Абдуллонома» асарида дўрмон уруғи ҳақида қуйидаги маълумотни бериб ўтади. «Бу тоифа ҳам Нуридан тарқалгандир. Шундай нақл қиладиларки, булар ака-ука бўлиб, тўрт ўғилдурлар. Улар ўзлари турган жойдан Чингизхоннинг вилоятига киришни истаганлар ва сол боғлаб унга

¹ *Борозна Н.Г.* Социалистические преобразования в хозяйстве и быте узбеков-дурмэнов в долине Кафернигана и Бабатагских гор.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1966. – С. 16.

² *Наджимов К.* Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – С. 84; *Хидоятлов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 12.

³ *Абулғози Б.* Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992.

Ўтирганлар ва унинг вилоятига кирганлар. Ҳикоя қиладиларки, дўрмон кавми ўшаларнинг наслидандур ва мўғулча «дўрмон» «тўрт» деганидир¹.

Ҳар иккала манбада ҳам дўрмон сўзи мўғулчада «тўрт» деган маънони билдириши таъкидланган. Бундан шу нарса маълум бўладики, тўрт йигитдан тарқалган авлодлар дўрмонлар деб атала бошланган. Маълумотларга кўра дўрмонлар тўрт тоифадан иборат бўлиб, 18 та уруғга бўлинган².

Дўрмонларнинг биринчи тоифаси учури деб номланган. Бу тоифа уруғлари: тибир, солтик, қоратона, кунур, ола-той, жоман-той, охча, уйли ва бошқалар. Қиёнома тоифасининг уруғлари: киёт, қабла, кутучи, жертебар, тўқизалу, оқ кўйли. Гурдак тоифасининг уруғлари: нўғой, козоқ, бўрбой, уста. Соксан тоифасининг уруғлари маълум эмас. Шунингдек, дўрмонларнинг яна увок, уч уруғ, кўк челақ, йўғон, ой тамғали, кўйли каби бир қатор уруғларга бўлинганлиги таъкидланган³. Юқорида тилга олинган уруғлардан ташқари бошқа бир қатор уруғлар ҳам борлигини кузатишимиз мумкин. Масалан, Узун туманидаги Серҳаракат қишлоғида яшовчи дўрмонлар таркибида биз кўрсатиб ўтган уруғлар билан биргаликда бодроқ, майда-турк, кўсакалас, чорчур, жумук, мода, кал, оғой, бўрлок каби уруғларни учратиш мумкин⁴.

Сурхон-Шеробод воҳасида дўрмон уруғи алоҳида қишлоқларда, баъзи қишлоқларда эса бошқа ўзбек уруғлари билан аралаш яшаган. Уларнинг қишлоқларда жойлашуви юқорида кўрсатилган тоифаларга қараб тақсимланган.

Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва давлат бошқарувида дўрмон уруғининг нуфузи юқори бўлган. Масалан, Муҳаммад Шайбонийхон даврида Қундуз шаҳрининг ҳокими дўрмон Урусбек бўлганлиги эътироф этилган. Дўрмон уруғи Аштархонийлар

¹ Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдуллонома. Форс тилидан С. Мирзаев таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Аҳмедов. – Т.: Шарк. 1999. – Б. 46.

² Рустамов М. Ўзбек этнографияси. – Т., 1990. – Б. 19.

³ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: Шарк. 1999. – Б. 38.

⁴ Дала маълумотлари. Узун тумани. Серҳаракат қишлоғи. 2001 йил, апрел.

хукмронлиги йилларида ҳам мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўзининг юқори мавқеини сақлаб қолган эди. Шунингдек, Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам улар фаол қатнашганлар.

Воҳа аҳолисининг қишлоқ хўжалигидаги асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилиқдан иборат бўлган. Воҳанинг текислик қисмида деҳқончилик билан шуғулланиб, буғдой, арпа, шולי, пахта, ползчилик, боғдорчилик ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирганлар. Тоғ ён бағирлари ва кир-адирларда лалмикорлик ҳамда чорвачилиқ билан шуғулланишган, улар чорвачилиқда шохли хайвонлар билан бирга кўпроқ қўйчилик билан машғул бўлишган. Қўйларнинг ҳисори, яъни думбали турини кўпроқ боқишган¹.

XIX–XX аср бошларида дўрмон уруғи Сурхон-Шеробод воҳасининг маълум бир қишлоқларида яшаган бўлсалар, ҳозирги кунда воҳанинг барча туманларида яшаётганликларини кўришимиз мумкин. Масалан, Узун туманида дўрмон уруғи олдин уч-тўртта қишлоқларда яшаганлиги кузатилган бўлса, ҳозирда улар яшайдиган қишлоқлар сони 15 дан ошганлиги аниқланган. Воҳада яшовчи уруғлар тўғрисида фикр-мулоҳаза юритадиган бўлсак, улар кўплаб кичик уруғларга бўлинганлигига гувоҳ бўламиз. Биргина қўнғирот ва дўрмон уруғи қабилар шулар жумласидандир.

Ҳардурилар тожик тилида сўзлашганлар. Уларнинг асосий қисми Мачай дарёси хавзасидаги қишлоқларда яшаган. Хўжанд ва Юқори Мачай қишлоқларида ҳардуриларнинг 350 дан ортиқ хўжалиги рўйхатга олинган. Улар бу ерларда турклар билан бирга яшашган. Бу қишлоқ ҳардурилари аста-секин ўзбек тилига ўтганлар ва ўзларини ўзбек ҳардурилари деб аташган (улар ўзбек чигатойлари билан аралаш яшашган)². Бойсун атрофида ҳам Ҳардури қишлоғи бўлиб, унинг аҳолиси ўзларини Мачай яқинидаги Кичик Ўрадарёнинг юқори оқимидаги Бошчарвоқдан

¹ *Хидояттов И. К* вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 127.

² *Кармышева Б.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука. 1976. – С. 118.

келиб чиккан, деб ҳисоблашади. Улар яна Деновнинг Тарақли (ҳозирги кунда Тарахил) қишлоғида яшаганлиги ҳам аниқланган. Бу қишлоқ Ҳардури қишлоғи номи билан ҳам машҳур¹. Дарбандда тожик чиғатойлари ва кўнғиротлардан кейин учинчи уруғ ҳисобланган ҳардуриларининг сони унча кўп бўлмай, улар бир-биридан узоқда жойлашган алоҳида қишлоқларда яшаган. Россиялик ҳарбий полковник Беляевский уларни: «Ташки кўринишидан улар бой эмас, улар пастак, оддий уйларда яшашиди. Ҳардурилар тожик ва кўнғиротлар билан ҳам турмуш қураверади», деб таърифлайди².

Кенағас уруғи вакиллари унча кўп сонли бўлмай, асосан Деновда, Сарижўй амлоқлигидаги Тортувли ва Газарак қишлоқларида яшаган³. Ўзбек уруғларидан бири ҳисобланган манғитлар Шарқий Бухорода камчиликни ташкил этган. Улар Шеробод беклигининг Азон, Мангузар ва Хожаги қишлоқларида яшаганлар. Ўзбекларнинг хитой уруғи вакиллари Шеробод беклигининг иккита: Пошхурд ва Хитой қишлоқларида, шунингдек, Денов шаҳри атрофидаги Хитоян қишлоғида туркман жузлари билан аралаш яшаганлар⁴. **Қовчин** уруғи Денов шаҳри яқинидаги қишлоқларда, Бойсун атрофи ва Сайроб қишлоқларида тарқок ҳолда яшаганликлари маълумотларда учрайди⁵. Улар Сурхондарёга Қашқадарё воҳасидан келишган. **Жалойир** уруғига мансуб аҳоли Сурхон дарёсининг ўнг соҳилида Шўрчидан жануброқда, уруғ

¹ Эшнӣёзов М. Шеваи Ҳардури. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 63.

² Полк. Беляевский. Описание обреченногосцированного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаар-Сабизь, Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 108.

³ Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зарафшана // Известия ТОРГО. – Т., 1899. – С. 166.

⁴ Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 109.

⁵ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Поселенные итоги. – Самарканд: ЦКР Уз, 1927. Вып. I. – С. 109.

номи билан аталувчи Жалойир кишлоғида мавжудлиги аниқланган¹. Лақай уруғи асосан ҳозирги Тожикистон Республикасининг Вахш, Кўлоб, Қўрғонтепа, Ҳисор ва бошқа аҳоли масканларида яшаган. Б. Х. Кармишева ўз тадқиқотларида Сурхон воҳасида уларнинг мавжудлиги ҳақида маълумот бериб ўтмаган. Сурхон воҳасининг Жарқўрғон, Қумқўрғон туманларида ва Термиз шаҳрида кам сонли лақайлар борлиги Н. Норбоевнинг тадқиқотларида тилга олинади. Қоратамғали уруғи, асосан, Сарисийё ва Узун атрофидаги кишлоқларда ўрнашганлиги маълум².

Воҳада ўзбек ва тожиклардан ташқари яна бир қанча миллат вакиллари истиқомат қилган. Жумладан, Шарқий Бухорода арабларнинг ўзбек ва тожик тилида сўзлашувчи гуруҳлари мавжуд бўлиб, улардан 150 таси Шеробод шаҳрида яшаганлиги аниқланган³. Ўзбек тилида сўзлашувчи арабларнинг кўпчилик қисми Шеробод беклигининг Работак кишлоғида жойлашган. Бу кишлок катта бўлганлиги боис ўз навбатида Шамал, Бой ва Сари кишлокларига бўлинган. Ушбу кишлокларда 228 та араб оиласи борлиги рўйхатга олинган. Ўзбек тилли араблар эса Шеробод шаҳрида, Деновнинг Тарахли ва Балхи кишлокларида учрайди, тожик тилида сўзлашувчи араблар Шеробод воҳаси жанубидаги Навшаҳр ва ундан шимолроқдаги Арабхона кишлокларида яшашган⁴. Воҳада эроний халқи вакиллари унча кўпчиликни ташкил қилмаганлиги, улар Денов беклигининг Қарлуқ ва Кичик Вахшувор, Бойсун беклигининг Қорабоғ кишлокларида тарқалганликлари аниқланган⁵.

¹ Норбоев Н. 92 бовли ўзбек элининг кабила ва уруғлари ҳақида. – Т., 1997. – Б. 54.

² Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхан-Дарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – С. 86.

³ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. I. Бухара – Т., 1926. – С. 249.

⁴ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Поселенные итоги. Самарканд: ЦКР Уз, 1927. Вып. I. – С. 267.

⁵ Люшкiewicz Ф. Д. Этнографическая группа ирони. Советская этнография. 1971. №7. – С. 14.

Лўлилар воҳанинг шимолий қисмида кўпчиликни ташкил қилган. 1924 йилда фақатгина Сарисийё ва Юрчида лўлилардан 1418 киши рўйхатга олинган. Сурхон воҳасининг шимолий қисмида уларнинг 100 дан ортиқ хўжалиги мавжуд бўлиб, 1000 дан ортиқ киши яшаши аниқланган. Лўлилар ўз навбатида китоби, сағбози, қўқони, чигатой, бори, қул ёки гулом уруғ гуруҳларига бўлинган. Сағбози ва қўқонилар Сарисийёда истикомат қилишган¹.

Афғонлар Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистонга XIX аср охири — XX аср бошларида Афғонистондан келган, деган фикрлар мавжуд. Уларнинг катта бўлмаган гуруҳлари кишлоқларда яшашган, воҳада афғонларнинг 300 дан ортиқ оиласи борлиги аниқланган². 1949 йилда Б. Кармишевнинг олиб борган суров ва тадқиқотлари натижасида ўз даврида Кўлоб ва Шеробод туманлари жойлашган ҳудудларда 17 та афғон кишлоғи борлиги аниқланган. Афғонлар Сарисийёда 6 та кишлоқда, Деновда 2 та кишлоқда ўзбек ва тожиклар, Шеробод туманида 4 та кишлоқда эса ўзбеклар билан аралаш яшашган. Афғонларнинг унча катта бўлмаган гуруҳлари йирик шаҳарлар ва бозорлар атрофидаги кишлоқларда кўпроқ тарқалган³.

Ҳиндийлар ҳам воҳада камчиликни ташкил қилган. Улар шаҳарларда ва бозорга яқин йирик кишлоқларда яшаб, асосан савдо ва тадбиркорлик (судхўрлик) билан шуғулланганлар. Улар фақатгина Юрчида оила-оила бўлиб яшаганлар⁴.

Туркманлар. асосан, Шеробод тумани ҳудудларида жойлашганлар. Амударё қирғоқлари ва Термиз туманида 3825 та турман рўйхатга олинган, улардан 1190 киши сарик, 1015 киши эсари ҳамда 1620 киши шихлар уруғидан бўлган. Туркманлар

¹ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. — М.: Наука, 1976. — С. 114.

² Оранский И.М. Индоязычная этнографическая группа «афгон» в Средней Азии // Советская этнография. 1956. №2. — С. 117.

³ Кармышева Б.Х. Кўрсатилган асар. — Б. 114.

⁴ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1966. — С. 107.

ўзларининг алоҳида кишлоқларида яшашган. Воҳада жами 12 та туркман қишлоғи борлиги аниқланган, улар фақатгина Жўйжангал қишлоғида ўзбек чигатоёлари билан аралаш яшанган¹. Капитан Васильевнинг статистик маълумотларига кўра, Амударё қирғоғи бўйида туркманларнинг итбош уруғи бўлиб, уларнинг сони 4 мингга яқин бўлган².

XIX аср охирларида Бойсун шаҳрида 36 та яҳудий оиласи рўйхатга олинган бўлиб, улар савдогар оилаларидан иборат бўлган. Бойсун беклигидаги катта савдогарлардан бири яҳудий Суюн Пинхас ўғлининг 500 гектардан ортиқ ери, шаҳарда эса 14 тага яқин дўкони бўлган³. Подполковник Галкин Паттакесарда (Термиз) бошқа аҳоли вакиллари қатори яҳудийлар ҳам борлигини ёзади⁴.

Россия империяси Бухоро амирлигини ўзига бўйсундирганидан сўнг, Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида бўлганидек, рус фуқаролари Бухоро амирлиги ҳудудларига келиб жойлаша бошлади. Уларнинг асосини дастлаб ҳарбийлар, тадбиркорлар ва савдогарлар ташкил қилди. XIX аср охирларига келиб, Россия билан Бухоро ўртасида савдо муносабатларининг ривожланиши, иккинчи томондан, Россия чегара қўшинларининг кириб келиши натижасида русларнинг сони сезиларли даражада ўсди. Масалан, 1883 йил Карки шаҳрига 14-Туркистон батальони, 1886 йилга келиб эса қучайтирилган рус қўшинлари қисми келиб жойлашади. Шу йили Чоржўйга ҳам рус ҳарбийлари жойлаштирилди⁵.

¹ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Поселенные итоги. – Самарканд: ЦКР Уз, 1927. Вып. I. – С. 257; *Кармышева Б.Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука. 1976. – С. 118.

² *Кап. Васильев.* Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Шерабадское и часть Байсунского // Сборник геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 400.

³ *Ҳайит Н., Усмон Т.* Кураш йиллари. – Т.: Мехнат, 1992. – Б. 12.

⁴ *Полк. Галкин.* Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 380.

⁵ ЎзР МДА, ИЗ-фонд, I-рўйхат, 19-иш, 45-варак.

1883 йил 15 январдаги Россия-Бухоро шартномасига кўра Термиз атрофида жойлашган Паттакесар ва Солиҳобод ҳудудлари русларга берилди. Шундан сўнг бу ерга ҳам 7-чегара округига кирувчи рус ҳарбий қисмлари жойлаша бошлади. Маълумотларга кўра, 1900 йилга келиб руслар жойлашган Паттакесар қишлоғида 8052 нафар эркак, 2069 та аёл яшаганлиги маълум. Бу аҳолининг асосий қисмини рус ҳарбийлари ташкил этган¹. Бу ерда улар билан бирга арманлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшашган.

Жанубий Ўзбекистон аҳолисининг XIX–XX аср бошларидаги этник таркибини ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: воҳада қадимдан ўзбек ва тожик миллатларига мансуб аҳоли жойлашиб, зироатчилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шугулланиб келган. XIX–XX аср бошларида Сурхон воҳаси аҳолиси мураккаб этник таркибга эга бўлиб, улар орасида ўтроқ аҳолига аралашиб кетмаган, ўз уруғ-тоифачилик тартибларини сақлаб қолган уруғлар ҳам мавжуд бўлган. Улар ўзига хос турмуш тарзи, урф-одат, маданият ва баъзи этник хусусиятларини ҳам сақлаб қолганлар;

вилоятда ҳозирда ҳам истиқомат қилиб келаётган ва асосий кўпчилиكنи ташкил этувчи ўзбек уруғлари тарихи, асосан, XVI аср бошларида Муҳаммад Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғланади. Улар нафақат алоҳида ҳудудларда, балки кўп ҳолларда маҳаллий (бу ерларда аввалдан яшаган) уруғлар истиқомат қилаётган қишлоқлар, гузарлар бўйлаб ҳам кенг ёйилган;

Сурхон воҳасида ўзбек халқининг кўплаб уруғлари жойлашуви шимолий ва жанубий ҳудудлар ўртасида, кескин бўлмаса-да, аммо сезиларли фарқ борлигини кўрсатади. Воҳанинг текислик қисмида ўзбеклар, тоғли ҳудудларида эса кўпроқ тожиклар яшаб, аҳолининг асосини ташкил қилса-да, кўплаб бошқа миллат вакиллари ҳам истиқомат қилганлар. Шу боисдан Жанубий Ўзбекистонни XIX–

¹ ЎзР МДА, ИЗ-фонд.1-руйхат, 398-иш, 120-варак; *Фамченко А.П.* Русские поселения в Бухарском эмирате. – Т., 1958. – С. 17.

XX аср бошларида кўп миллатли аҳоли яшовчи ҳудудлар таркибига киритиш мумкин;

Бухоро амирлиги ва воҳада яшовчи аҳолининг тарихи, ҳудуд бўйлаб жойлашуви, сонига доир маълумотларда баъзи ноаниқликлар ва чалкашликлар ҳам кўзга ташланади.

Хуллас, турли миллат вакилларининг авлодлари ҳозирда воҳанинг барча ҳудудларида ўзаро тотувлик ва бағрикенглик асосида яшаб келмоқда, шунингдек, аҳолининг сони, яшаш ҳудудлари кенгайиши билан биргаликда, қадимдан шаклланиб келган урф-одат ва анъаналар ҳам бу ерда ёнма-ён яшаб келаётган турли миллат вакилларининг ўзаро ҳамкорлиги ва янада яқинлашувига самарали таъсир кўрсатмоқда.

II боб. ШАРҚИЙ БУХОРО БЕКЛИКЛАРИДА МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТ

2.1. БЕКЛИКЛАРДАГИ МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВ ВА СИЁСИЙ ТАРИХ

XVIII аср охирида Бухоро амирлиги ҳудудига Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларидаги мулклар кирган бўлса, XIX аср бошларига келиб, амирлик таркибига бу ҳудудлардан ташқари Сурхон воҳаси, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент ҳамда Зарафшон дарёсининг юқори оқими ва жанубий Туркменистоннинг катта қисми ҳам кирган. XIX асрнинг 20-йилларида Ўратепа ва Хўжанд Қўқон хонлиги таркибига ўтган. Буларнинг бари XIX–XX аср бошларида Бухоро амирлиги бошқарув тизимида ўзгаришлар юз бериб туришига сабаб бўлган. Сўнгги маълумотларга кўра, XIX аср ўрталарида Бухоро амирлиги тасарруфида 44 та беклик бўлганлиги эътироф этилади¹.

А. Г. Радобильскийнинг маълумотига асосланган Н. Кисляков Бухоро амирлигининг маъмурий бўлиниши ҳақида тўхталиб, XX аср бошларига келиб, Бухоро амирлигида 24 та беклик, 7 та алоҳида амлоклик ва 10 та туман бўлганлигини таъкидлайди². Д. Н. Логофет эса Бухоро амирлиги ҳудудий жиҳатдан 25 та бекликка бўлинишини ёзади³.

1912 йилга келиб, Бухоро амирлигида 26 та беклик ва бекликлардан мустақил 11 та амлоклик мавжуд бўлган,⁴ улар тўғридан-тўғри амирга бўйсунган. Бу даврда Шугнон, Рушон ва Воҳан бекликлари амирлик таркибига кирмай, Россия империяси назорати

¹ Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 27.

² Кисляков Н. А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX–начале XX в.в. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 43.

³ Логофет Д. Н. Страна бесправия. – СПб., 1909. – С. 31.

⁴ Холиқова Р. Вассал Бухоро амирлигида маъмурий бошқарув // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Т.: Академия, 2001. – Б. 209.

остида бўлган. 1915 йилда Бухоро амирлиги 27 та беклик ва 11 та тумандан иборат бўлганлиги кайд этилган¹.

XIX асрнинг охири–XX бошларида Ҳисор беклиги Варзоб, Душанбе, Нурек, Яван, Лакай, Дашнавог, Раумат, Ҳисор, Чортон, Ҳозималик, Иккинчи Хонако, Сариосиё, Сарижуй, Кофирнихон, Шурион, Файзобод, Хонако, Султонравот, Алибеги, Қоратоғ, Регар² амлоқликларини ўз ичига олган. Қабодиён беклиги Бешкент, Бошчарвок³, Кўрғонтепа беклиги Жилликўл, Сарой, Кўрғонтепа⁴, Кўлоб беклиги Чубек, Сайёт, Саричашма, Қоврой, Гарди Кўрғон-Поён, Қул, Мўминобод, Гарди Кўрғон-Боло⁵, Калиф беклиги Қуйитан, Қарлюк⁶, Қарши беклиги Қамаша, Фазли, Патрон, Бешкент, Хонобод, Файзиобод, Женов, Жумабозор, Қорабоғ, Касби, Майманак, Косон, Пўлати, Парвоза, Чим⁷, Ғузор беклиги Кичикўра, Каттаўра, Қаршак, Авғон, Иккинчи Каттаўра, Иккинчи Қаршак, Эскибоғ, Гармистон⁸ амлоқликларидан иборат бўлган. Юкоридаги маълумотлар Бухоро амирлигидаги бекликлар сони ва маъмурий бўлинишида ўзгаришлар бўлиб турганлигини кўрсатади, бу авваламбор мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар, ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Баъзи кичикроқ бекликларнинг иқтисодий жиҳатдан бакуватроқ бекликлар тасарруфига ўтганлигини кузатиш мумкин (масалан: Юрчи беклиги Денов беклиги таркибига, Сарижўй бек-

¹ ЎЗР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 43-варак; Населенные пункты Бухарского эмирата. – Т.: Университет, 2001. – С. 5.

² *Кап. Лиуенталь*. Гиссарское и Кабодианское бекства // Сб. геог. топол. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 316.

³ *Бедерский А.* О Гиссарском Крае. – С. 155–156.

⁴ *Гаевский П.* Курган-Тюбинское бекство // Известия. ИРГО. Т. 55. – С. 19.

⁵ *Варыгин М.А.* Опыт описания Кулобского бекства // Известия, ИРГО. Т. 52. 1916. – С. 770–771.

⁶ *Полк. Федров.* Статистический очерк Гузарского и Келифского бекств // Сб. геог. топол. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 164.

⁷ *Кисляков Н. А.* Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX–начале XX вв. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 55.

⁸ *Полк. Федров.* Статистический очерк Гузарского и Келифского бекств // Сб. геог. топол. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 162–163.

лигининг бир қисми Денов, бир қисми эса Ҳисор бекиги таркибига қўшиб юборилган).

Бухоро амирлиги монархик бошқарув тизимига асосланган бўлиб, давлат бошида амир турган. Вилоятларни беклар ва амлоқдорлар бошқарган ва улар ўз навбатида амирга бўйсунган. Мамлакатда давлат бошқаруви тўлалигича шарият қонунлари асосига қурилган эди. Давлат бошқаруви идоралари марказий ва маҳаллий тизимлардан ташкил топган.

Маҳаллий бошқарувда вилоятларни амир томонидан тайинланган беклар бошқарган, бекликлар ўз ўрнида амлоқликларга бўлинган. Амлоқликлар ўз таркибига бир неча қишлоқларни қамраб олган. Амлоқдорлар бек томонидан тайинланган. Қишлоқларни қишлоқ оқсоқоллари бошқарган. Оқсоқоллар қишлоқларнинг қатта-кичиклигига қараб тақсимланган. Маҳаллий бошқарув тизимида жорий этилган лавозимлар қуйидаги тартибда бўлган:

1. Девонбеги ёки закотчи – солиқларни йиғиш ва назорат қилиш билан шуғулланган. Унинг қўли остида бир неча котиб, арбоб ва ясовуллар, яъни унинг буйруқларини бажарувчилар бўлган.
2. Мирзои мунша – бекнинг шахсий котиби бўлиб, улар билимли кишилар ичидан танлаб олинган. Котибнинг чиройли ёзиши шарт бўлган.
3. Миршаб (айрим бекликларда қўрбоши ҳам дейилган). Унинг вазифаси шаҳарда (калъада) ўқ-дори омборлари ва аҳоли тинчлигини ҳимоя қилишдан иборат бўлиб, қўл остида бир неча ясовул ва навкарлари бўлган.
4. Мироб – аҳоли фойдаланувчи сувлар, сув захиралари тақсмотини назорат қилган. Унинг тасарруфида ҳам бир қанча мутасаддилар бўлган. Масалан, амин – битта арикнинг бошлиғи, арбоб – назоратчи, оқсоқол – сувни тақсимловчи, арикни қўриқловчи ва мирзалар шулар жумласидандир.
5. Амин (сардор) – қурилиш ишлари ҳамда калъа ва шаҳарларда хўжалик ишларини юритувчи, аҳолини бек ва амал-

дорлар фойдаси учун ҳашарларга чиқарувчи мутасадди. Унинг ҳам қўл остида бир қанча ходимлари бўлган.

6. Пайғирчи – бозорларда сотиладиган чорва ва савдо молларидан закот йиғувчи¹.

Давлат бошқарув тизимида дин алоҳида ўрин тутган. Бекликларда суд ва миршаблик ишлари уч тоифага бўлинган:

1. Қози – шариат қонунлари асосида ҳукм чиқарувчи. Унинг қўли остида мулозимлари ва қотиби бўлган.

2. Муфтий -- шариат ишлари бўйича маълумотлар берувчи ва фатво тайёрловчи руҳоний. Унинг ҳам қўл остида 2–3 тадан ёрдамчилари бўлган.

3. Раис – миршаблик ишлари билан шуғулланган. Яъни ислом дини амалларига риоя қилинишини, савдо, оила, мерос ва бошқа соҳаларни назорат қилган. Унинг ёрдамчилари – дуррадасти ва мулозимлари бўлган. Маълумотларга кўра, Бухоро амирлигида 67 та қози, 68 та раис фаолият юритган. Қозилардан 36 таси мустақил иш юритиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Улар раислар билан ҳамкорликда фаолият юритган ва уларни қозираис деб аташган².

Баъзи рус манбаларида Сурхон воҳасининг бир қисми Ҳисор воҳаси таркибига кирганлиги ҳамда у умумий ном билан Ҳисор воҳаси деб ҳам юритилганлиги айтилади. Н. Маевнинг маълумотларига кўра, Ҳисор воҳасида 7 та: Шеробод, Бойсун, Денов, Юрчи, Ҳисор, Кўрғонтепа ва Қабодиён бекликлари мавжуд бўлган. Бу бекликлардан ташқари, Дарбанд, Сарижўй ва Файзобод амлоқликлари бўлиб, уларга амлоқдорлар Бухоро амири томонидан тайинлаган. Вилоятларнинг қози ва раисларини ҳам амирнинг ўзи тайинлаган³. Бошқа кишлоқ ва шаҳар амлоқдорларини бекларнинг

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в Восточной Бухаре XIX–нач. XX в. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – С. 51.

² *Ўша жойда.* – Б. 53.

³ *Мухаммад Али Балжувоний.* Тарихи нофеий. Тоҷик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, З. Чориев. – Т.: Академия, 2001. – Б. 29.

ўзлари тайинлаганлар¹. Бухоро амирлигининг шарқий ҳудудларига кирувчи Сурхон воҳаси амирликда ўз нуфузига эга бўлган. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан XIX аср ўрталарига қадар Сурхон воҳасида Шеробод, Бойсун, Денов ва Юрчи бекликлари мавжуд бўлган².

Воҳада асосий маъмурий марказ Бойсун, Денов, Шеробод, Юрчи ва Сарижуй шаҳарлари бўлиб, бу шаҳарларда жойлашган кўрғонлар бекларнинг қароргоҳи вазифасини бажарган. Беклик қароргоҳлари ҳисобланган кўрғонлар табиий тепаликлар, хушман-зара ва сув манбалари сероб жойда қурилган. Шеробод кўрғони Шеробод дарёсининг тоғлардан чиқиш жойида баланд қия тепаликда жойлашган, тепалик майдони кичкинароқ бўлганлиги учун бошқа иншоотлар қуришга имкон бўлмаган. Тепаликнинг баландлиги 60 метр бўлиб, унга фақат жанубий дарвоза орқали кириш йўли мавжуд бўлган. Тепаликнинг жанубий ва ғарбий тамони уч қатор паҳса девор билан ўралган, шарқда тепалик ёнидан дарё оқиб ўтади. Шундай воситалар орқали бек қароргоҳининг дахл-сизлиги таъминланган. Кўрғон марказий қисмида бек хонадони, девонхона, унинг энг баланд жойида меҳмонхона жойлашган³. Бу бекликда амлоқликлар қуйидагича тақсимланган: 1. Таллашкон; 2. Саидобод; 3. Гилямбоб; 4. Салавот; 5. Жарқўрғон; 6. Шеробод шаҳри атрофидаги аҳоли масканлари; 7. Таллимарон⁴.

Бойсун беклигининг маркази ҳисобланган қалъа паҳса деворлар билан ўралиб, тўртбурчак шаклга эга бўлган. Ҳар бир бурчакдаги девор ўртасида биттадан айлана шаклда минора бўлган. Шарқ ва ғарб томондан 2 та дарвозаси бўлиб, ғарбдаги дарвозаси

¹ Маев Н. Географический очерк Гисарского края и Кулябского бекства // Известия ТРГО. – Т., 1876. Т. XII. – С. 12.

² Холиков З. Э. Термез и Чаганиян в позднем средневековье. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Самарканд: 2001. – С. 17.

³ Сов. Петров. Путевые заметки классного топографа // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 80; Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: Мерос, 1997. – Б. 95.

⁴ ЎзР МДА. 126-фонд, 2-руйхат. 71-иш. 93-варак.

доим берк бўлган, чунки унга дарёнинг тик соҳилидан чиқилган. Қалъада меҳмонлар учун алоҳида меҳмонхоналар бўлган, у қалъа дарвозасидан чиқишда жойлашган. Меҳмонхона ёғоч устунларига ҳар хил бўёқлар билан турли манзаралар ифода этилган¹. Бойсун беклиги Бойсун, Яумчи, Работ, Дарбанд, Сайроб, Хатак, Зарабоғ, Пониҳурд, Бузравот, Какайди амлокликларидан ташкил топган².

Денов беги кўргони ҳам қатта тепалик устига қурилган, ундан агрофдаги анча масофани кузатиш мумкин бўлган. Кўргон тўртбурчак шаклга эга бўлиб, ҳар бир тарафи 200 метрдан ошиқ бўлган. Кўргоннинг бурчакларида кўк рангли миноралари сақланган, унинг ичида девонхона, меҳмонхона ва бошқа иншоотлар жойлашган. Маълумотларга кўра, Денов кўргони мустақкам қалъа бўлиб, кўргон паҳса девор билан ўралган, атрофига хандақлар қазилган. Денов беклиги Сина, Қарлуқ, Пўстиндара, Хадраша, Дўрмон, Гардикўргон амлокликларидан ташкил топган³. XX аср бошларида бу ер ташландиқ ҳолга келиб қолган, ҳозирда эса бу ер чўпонлар кўним топадиган жой бўлиб қолган⁴.

Юрчи беклиги маркази – Юрчи кўргони харобаларида олиб борилган тадқиқотларга кўра, Юрчи кўргони қурилиши жиҳатидан Регар қалъасига ўхшаб кетади. Амлокликлари Сангардак, Пашор, Чамбулоқ ва Юрчи шаҳридан иборат бўлган⁵. Юқорида кўрсатилган амлокликлардан ташқари, ҳозирги кунда маъмурий жиҳатдан Сурхондарё вилояти таркибига кирувчи Дашнобод, Сарносиё, Сарижўй⁶ амлокликлари ҳам Ҳисор беклиги таркибига кирган.

Бухоро амирлигида ижтимоий-сиёсий вазиятнинг тобора кескинлашиб бориши Сурхон воҳасига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бунинг оқибатида XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, воҳа бекликлари ва амлокликлари таркибида бирмунча ўзгаришлар

¹ Туркестанский сборник. – Т. 554. – С. 54.

² ЎзР МДА, 126-фонд, 2-рўйхат, 71-иш, 92-варак.

³ Ўша жойда. 94-варак.

⁴ Туркестанские ведомости. 1916. №200.

⁵ ЎзР МДА, 126-фонд, 2-рўйхат, 71-иш, 85-варак.

⁶ Ўша жойда.

юз берган. Бу даврда Бойсун беклиги 4 та амлокликдан иборат бўлиб, уларнинг умумий рўйхати ва хўжаликлар сони қуйидагича бўлган: 1. Бойсун амлоклигида 2000 дан ортиқ хўжалик; 2. Пошхурд амлоклигида 2500 та хўжалик; 3. Дарбанд амлоклигидаги хўжаликлар сони 700 та; 4. Яумчи амлоклигида 400 тадан ошиқ хўжалик мавжуд бўлган¹.

Бойсун беклигидаги Рабод, Зарабоғ, Какайди, Хатак, Бўзрабод, Сайроб амлокликлари хусусида бу давр адабиётларида маълумотлар учрамайди, шу боис улар ҳақида бирор фикр айтиш қийин. Аслида XIX аср охири–XX аср бошларида бу амлокликлар сақланиб қолган бўлиши керак, негаки Бойсун беклиги худудининг катталиги жиҳатидан воҳада етакчи ўринда турган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Шеробод беклигида бир неча амлокликлар мавжуд бўлиб, уларда яшаган аҳоли сони қуйидагича бўлган: Таллашконда 2800 та хонадон; Саидободда 2300 та хонадон; Таллимаронда 2600 та хонадон; Гилямбобда 3000 та хонадон; Жарқўрғонда 2000 та хонадон; Солиҳободда 300 та хонадон; Шеробод шаҳрида 1000 та хонадон бўлиб, у алоҳида бошқарув тизимига эга бўлган².

XX аср бошларида Шеробод беклигида еттита амлоклик: Гилямбоб, Таллашкон, Майдаарик, Саидобод, Жарқўрғон, Паттакесар, Чўчкагузар амлокликлари бўлганлиги кўрсатилган³. Юқоридаги икки маълумотни бир-бирига солиштирадиган бўлсак, уларнинг нисбатан ўзаро яқинлигини кўришимиз мумкин. Лекин шуниси қизиқки, капитан Васильев Паттакесар, Чўчкагузар ва Майдаарик амлокликлари ҳақида маълумот бермаган. Н. Кисляков ҳам капитан Васильев маълумотларига таяниб, Шеробод беклигида еттита амлоклик бўлганлигини ёзди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Денов беклиги 11 та амлокликка бўлинган (бу давр маълумотларида Юрчи беклиги амлоклик

¹ *Кап. Васильев. Статистический материал для описания Бухары. Бекство Ширабадское и часть Бойсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 402.*

² *Ўша жойда. – Б. 400.*

³ *Жалолiddин М. Термиз тарихи. – Т.: Шарк, 2001. – Б. 92.*

сифатида тилга олиниб, Денов беклиги таркибига киритилган). Денов беклиги куйидаги амлокликларга бўлинган: Сангардак, Пошор, Чамбулоқлар, Ўртақўру, Юрчи, Сина, Қарлук, Пўстиндара, Хадрачи, Дўрмон, Гардикўрғон¹.

4-жадвал

XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср
бошларида Денов беклигининг маъмурий бўлиниши

| № | Сангардак амлок. | № | Сина амлок. | № | Пўстиндара амлок. | № | Гардикўрғон амлок. |
|----|------------------|----|-------------|----|-------------------|----|--------------------|
| 1 | Боғча | 1 | Сина | 1 | Пўстиндара | 1 | Денов |
| 2 | Сангардак | 2 | Ойбарок | 2 | Дегриз | 2 | Андижон |
| 3 | Хўян | 3 | Қуясув | 3 | Бўлак | 3 | Халчаён |
| 4 | Хўжаасп | 4 | Вахшивар | 4 | Жолти | 4 | Хитоён |
| 5 | Хонжиза | 5 | Лўкка | 5 | Кун пайкал | 5 | Ғурбек |
| 6 | Девисурх | 6 | Обиширин | 6 | Би-Зайнаб | 6 | Ярим тепа |
| 7 | Девадам | 7 | Тухтамип | 7 | Тангизтепа | 7 | Кора кўз |
| 8 | Паннама | 8 | Хўжа соат | 8 | Ялти | 8 | Зартепа |
| 9 | Нилу | 9 | Бодғова | 9 | Култепа | 9 | Эшак ўдди |
| 10 | Пожор | 10 | Чинор | 10 | Далварзин | 10 | Тўйивниш |
| 11 | Пошор | 11 | Зардагул | 11 | Толли | 11 | Марғилон |
| № | Чамбулоқ амлок. | 12 | Хўжахалпа | 12 | Бахши тепа | 12 | Кулбозар |
| | | 13 | Кора ясов. | 13 | Собжарон | 13 | Қорахон |
| 1 | Тарокли | 14 | Кизилжар | 14 | Савур | 14 | Қора-кич. |
| 2 | Оқлар | 15 | Хўжа ҳаёт | 15 | Гар-қўрғон | 15 | Хўжа |
| 3 | Лўпан | 16 | Кўйтуркан | 16 | Жаркишлок | 16 | Чимилдик |
| 4 | Карима | 17 | Оқ қўрғон | 17 | Кўкайди | 17 | Бокати |
| 5 | Янги киш. | 18 | Юкори чакир | 18 | Хўжа малик | 18 | Шўрча |
| 6 | Тоғбой | 19 | Жончакир | № | Хадрачи амлок. | 19 | Кўлангли |
| 7 | Қарши | 20 | Кудукли | | | 20 | Ҳасан тепа |

¹ Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Дарьи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 268.

| | | | | | | | |
|----|-----------|----|---------------|----|------------|----|---------------|
| 8 | Тўрговул | 21 | Ошир | 1 | Хадрачи | 21 | Сул-Санж. |
| 9 | Кора шул. | 22 | Дўрмон | 2 | Мўминкул | 22 | Мози |
| 10 | От камар | 23 | Бодгова | 3 | Ёби | 23 | Чукур |
| 11 | Дагана | 24 | Оловуддин | 4 | Дугоба | № | Дўрмон амлок. |
| 12 | Новкар | № | Корлук амлок. | 5 | Сайрак | | |
| 13 | Аргун | | | 6 | Овчин | 1 | Фойзова |
| 14 | Девона | 1 | Корлук | 7 | Ясси тепа | 2 | Конэкан |
| 15 | Тошқўрғон | 2 | Ипак | 8 | Шайтон | 3 | Ўланкул |
| 16 | Арқўтан | 3 | Ботош | 9 | Ҳисор | 4 | Арғомчи |
| 17 | Ёртепа | 4 | Шохчи | 10 | Экирис | 5 | Хўжостана |
| 18 | Лағмон | 5 | Карсиган | 11 | Чўтчоғли | 6 | Жалчака |
| 19 | Бешкана | 6 | Миршоди | 12 | Парчагузар | 7 | Жийда булок |
| 20 | Дўлтахона | 7 | Ола булок | 13 | Хўжа халки | | |

Денов беклигидаги амлокликлар сони XVIII аср охири–XIX аср давомида ҳам ўзгармаган. Фақатгина Юрчи беклиги таркибидаги амлокликлар Денов беклиги тасарруфига ўтган¹.

XIX асрнинг учинчи чоракларига келиб, воҳада Сарижўй беклиги ҳам ташкил қилинган. Сарижўй қўрғони Тўпаланг дарёсининг ўнг соҳилида пахсадан тўртбурчак шаклида қурилган бўлиб, узунлиги 200 м., эни 100 м. ни ташкил қилади. Қўрғоннинг шарқий томони дарёнинг баланд соҳилига тўғри келади. Қолган уч томони очик ва 3 та дарвозаси бор. Қўрғон ичида бекнинг хонадони, меҳмонхона, девонхона ва бошқа бинолар қурилган². У Сарижўй, Сариосиё, Ўртақўри, Пашор, Чамбулоқлар ва Юрчи амлокликларини ўз ичига олган³.

¹ Ўша жойда. – Б. 173.

² Сов. Петров. Путевые заметки классного топографа // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 98: Туркестанские ведомости. 1916. №95.

³ Кап. Стеткевичь. Кўрсатилган асар. – С. 271.

**XIX аср сунги чорагида Сарижўй беклигининг
маъмурий бўлиниши**

| № | Сарижўй амлоқликларидagi қишлоқлар номи | | | | | № | Сариосиё амлоқлиги |
|----|---|----|-------------|----|-----------|---|-----------------------|
| 1 | Сарижўй | 18 | Чош | 34 | Ҳисорак | | |
| 2 | Дехқалан | 19 | Дуоба | 35 | Туқат | | |
| 3 | Тортували | 20 | Бочах | 36 | Гулоб | | |
| 4 | Фозилпушт | 21 | Корш | 37 | Ҳамароу | | |
| 5 | Эрман | 22 | Закхона | 38 | Ғорйўл | | |
| 6 | Эрсака | 23 | Маян | 39 | Отчопар | | |
| 7 | Ҳасанхон | 24 | Ғорут | 40 | Обизаранг | | |
| 8 | Подахона | 25 | Яккатут | 41 | Шорғун | | |
| 9 | Зевар | 26 | Тоғчи | 42 | Янғалик | 1 | Сариосиё |
| 10 | Хўжаистик | 27 | Оқпачак | 43 | Харистон | 2 | Чоржувон |
| 11 | Киштут | 28 | Тигарон | 44 | Шўроб | 3 | Жонбахти |
| 12 | Заммак | 29 | Зарғоб | 45 | Тоқчиён | 4 | Янгимилвод |
| 13 | Хурватан | 30 | Хумор | 46 | Захнобод | 5 | Сомон |
| 14 | Шотрут | 31 | Газарак | 47 | Сармазор | 6 | Телпакчинор |
| 15 | Тамшуп | 32 | Ҳардури | 48 | Ёрбулоқ | 7 | Кўрла тепа |
| 16 | Ховат | 33 | Кунда-жуаяз | 49 | Дашнобод | 8 | Жарқишлоқ |
| 17 | Мияз | | | 50 | Мохау | 9 | Хомин |

Кўплаб илмий адабиёт ва мақолаларда Сарижўй беклик сифатида эътироф этилган, ammo у қачондан бошлаб беклик мақомини олганлиги ҳақида маълумотлар учрамайди. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, XIX асрнинг 70-йилларида Ҳисор беги Сарижўйни ўз ўғлига алоҳида беклик қилиб ажратиб берган ва уни ўша жойга бек этиб тайинлаган¹.

Маълумотларга қўра, Бухоро амири Ҳисор беги Остонакул Қўшбегига оталиқ унвонини бериши билан унга инъом тариқасида олти амлоқликдан иборат Сарижўй беклигини танҳо сифатида

¹ Туркестанские ведомости. 1916. №95.

тортиқ килган, ундан келадиган фойда ва даромадлар тўлалигича Остонақулнинг ихтиёрига топширилган¹.

Сарижўй беклиги маълум муддат фаолият кўрсатиб, кейинчалик беклик мақомини сақлаб қололмаган. Манбаларга таянган ҳолда аниқроқ айтадиган бўлсак, у 1887 йилга қадар беклик мақомига эга бўлиб, Сарижўй, Сариосиё ва Денов беклигининг Ўртақўри, Пашор, Чамбулок ва Юрчи амлоқликлари унинг таркибида бўлган. 1887 йилдан сўнг беклик тугатилиб, Сарижўй ва Сариосиё амлоқликлари Ҳисор беклиги таркибига, қолганлари эса яна Денов беклиги тасарруфига ўтказилган².

Воҳага руслар кириб келганидан сўнг Шеробод беклиги таркибида янги бошқарув тизими жорий қилинган. Термиз икки қисмдан иборат бўлиб, унинг ҳарбий гарнизон жойлашган шарқий қисми қалъа билан ўраб олинган. Шаҳарнинг бу қисмида ҳокимият гарнизон бошлиғининг қўлида бўлиб, шу ҳудуд аҳолиси ҳам унга бўйсунарди. Термизнинг жанубий қисми Паттакесар қишлоғи деб аталган, ундаги маҳаллий аҳоли Бухоро амирининг қонунларига амал қилиб, амир томонидан тайинланган бекларга бўйсунар, бу ерда яшаган рус фуқаролари (европалик аҳоли) эса Россия империяси, яъни шаҳар кенгаши томонидан идора қилинарди. Шундай қилиб, биргина Термизнинг ўзида уч хил бошқарув тизими мавжуд бўлган. Бундай мураккаб бошқарув тизими маҳаллий аҳолига ҳам катта қийинчиликлар туғдирган.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олганидан сўнг ўлкага аста-секинлик билан рус фуқароларини кўчириб келтириш сиёсатини амалга ошира бошлади. Бу эса Бухоро амирлигини ҳам четлаб ўтмади. Амирлик таркибига кирган Термиз шаҳрига ҳам, бошқа шаҳарларда бўлгани каби, рус фуқаролари кўчириб келина бошланди. Эндиликда Россия ҳукуматининг олдида шаҳар чегараларини белгилаш, савдо-сотик билан боғлиқ бўлган муам-

² *Кап. Лиллиенталь*. Гиссарское и Кабодиянское бекства // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 315.

¹ Туркестанский сборник. Т. 483. – С. 144; *Кап. Стеткевич*. Бассейн Каратаг-Дарьи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 236.

моларни ҳал қилиш ва рус фуқаролари яшаши учун барча шарт-шароитларни яратиш каби вазифалар турарди.

1900 йил 27 январда Россия ва Бухоро ҳукуматлари ўртасида шартнома тузилади, бу шартномага кўра Шеробод беклиги таркибига кирувчи Паттакесар ва Солиҳобод ерларидан Россия ҳукумати эҳтиёжи учун 10 514 десятина ер берилади¹. Берилган ерлардан 9074 десятинаси амир ҳазратлари ери бўлиб, ҳеч қандай тўловсиз берилган. Қолган 1 440 десятина ер эса Солиҳобод ва Мангузар қишлоқлари хўжаликлари ери ҳисобланиб, уларга арзимаган ҳақ тўланган. Бу ерларда рус қишлоқларини қуриш кўзда тутилган эди.

1902 йил декабрда Термиз ҳарбий гарнизони бошлиғи полковник Веригин Бухородаги Россия сиёсий агентлигига берган ахборотида қуйидагиларни таъкидлаб ўтади:

Биринчидан, Термиздаги рус ерлари чегараларини белгилашни; иккинчидан, қачондан бошлаб бу ерлар тартибга солиниши ва қурилиш ишларини қанақа тартибда олиб бориш; учинчидан, савдо ва бошқа кўринишдаги қонунда кўрсатилган солиқларни ундириш ва уларни ҳозирда мавжуд Карки ҳазинасига топширишни ман қилди². Авваллари Термиздан тушган маблағлар ҳам амирликнинг Карки ҳазинасига юборилган.

Термизда бош инженерлар лавозимини вақтинчалик бажарувчи генерал-майор Пословский губернаторлик маҳкамасидан Термиздаги бўлғуси рус қишлоғи қандай қурилмоғи кераклиги ҳақида сўраганда, Термиздаги қурилиш шаҳар услубида бунёд қилиниши лозимлиги маълум қилинади³. Статистик маслаҳатчи Лютиш маҳкама бошқарувчисига номига йўллаган хатида Термиз шаҳрида ҳам янги Бухоро, янги Чоржўй, янги Карки шаҳарларидаги рус қишлоқларини бошқариш тартиб қоидаларини қўллашни сўрайди⁴. Туркистон округининг штаб бошлиғи генерал-лейтенант Белявский янги Карки, янги Чоржўй ва янги Бухорода

¹ ЎзР МДА, И2-фонд, 1-рўйхат, 150-иш, 16-варақ.

² Ўша жойда. 34-варақ.

³ Ўша жойда. 34а-варақ.

⁴ Ўша жойда. 34-варақнинг орқа томони.

жойлашган рус кишлоклари учун ишлаб чиқилган тартиб-қоидаларни янги Термиз шаҳрида қўллаб бўлмаслигини таъкидлаб, унинг сабабларини келтириб ўтади: биринчидан, Термиз шаҳри сиёсий агентликнинг янги Бухородаги доимий қароргоҳидан анча узоқда; иккинчидан, бу ерлар учун ишлаб чиқилган Мировой суди ҳам янги Термизга тўғри келмайди, чунки у Чоржўйдаги Мировой судидан 400 чақирим узоқда жойлашган. Энг маъқул йўли шуки, русларнинг Термиз ҳарбий бошлиғига Олий маъмурий полиция ҳокимиятини бериш, рус ва Бухоро фуқаролари устидан тенг бўлган ҳолда, лекин бир шарт билан, ҳукм чиқарилаётганда аминнинг махсус юборган амалдори билан маслаҳатлашган ҳолда амалга ошириш лозимлигини уқтириб ўтади¹.

Мировой суднинг янги Термиздан жуда узоқлиги сабабли қонунбузарлик ҳоллари кўпинча жазосиз қолган. Янги Чоржўйдаги Мировой судья Термизга бир йилда бор-йўғи икки марта келиб кетган. Термиз шаҳрида тартиб-интизом яхши йўлга қўйилмаганлиги сабабли полиция ва шаҳар бошқарув тизимида жуда қўплаб қонунбузарликлар содир этилган.

Шаҳардаги паспорт бўлимида фуқароларга паспорт беришда қонунбузарликларга йўл қўйилган. Афғон ва форс фуқароларига вақтинчалик гувоҳномалар беришда паспорт низомининг 7-моддасига амал қилинмай, уларга шундай гувоҳномалар берилган. Шахсини аниқлаштирувчи ҳужжати етарли бўлмаганларга ҳам яшаш учун рухсатномалар берилган. Паспорт низомининг 29-моддасида кўрсатилганидек, чет эл фуқароларига, шахсини тасдиқламайдиганларга тегишли гувоҳномалар беришга янги Термиз полициясининг ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмаган. Лекин янги Термиз полицияси чет эл фуқароларига вақтинчалик гувоҳномалар беришни кўпайтирган².

Полиция хизматида муҳим ўрин тутувчи кидирув бўлими ҳам жуда заиф ишлаган. Берилган аризалар бўйича бирор йўқолган буюм топилмаган ва бирорта шубҳали шахс текширилмаган.

¹ ЎзР МДА, И2-фонд, 1-рўйхат, 150-иш, 38-варак.

² ЎзР МДА, И1-фонд, 7-рўйхат, 1788-иш, 4-варак.

Мисол тариқасида айтиш мумкинки, 1913–1914 йилларда янги Термизда кидирув ишлари тафтиш қилинганда, у коникарсиз деб топилган¹.

Қурилиш борасида ҳам жуда кўплаб қонунбузарликларга йўл қўйилган. Туркистон ўлкасини бошқариш низомининг 17-моддаси кўшимча 4-бўлими, 5–6-махсус қисмларига кўра, қурилиш борасида завод ва фабрика қурилиши ишларини назорат қилиш Туркистон генерал-губернаторлиги ҳузуридаги инженер-техника юклатилган эди. Бу ҳолат Бухоро амирлиги ҳудудидаги рус манзилгоҳларига ҳам тегишли бўлган. Техник назорат руҳсатсиз бирон-бир бино ёки бошқа иншоот қуриш мумкин эмас эди. Аммо янги Термиз полицияси тартиб-қоидаларга риоя қилмай, режасиз ва сметасиз буғтегирмонлари, заводлар қурилишига руҳсат бериб юборган. Масалан, Термиз шаҳрида Нерлинга буғтегирмони, Паттакесарда Сафархўжага ёғ чиқариш заводини қуришга руҳсат берилган².

Термиз полиция маҳкамаси ўзига берилган ваколатга риоя қилмай, Бухоро маъмурияти ички ишларига аралашиб келган. Қонун бўйича Термиздаги полиция бошқарув тизими Бухоро маъмурияти ички ишларига аралашини ҳаққи йўқ эди.

Амирликда бекларнинг тез-тез алмашиниши одатий ҳол бўлган. Масалан, биргина 1903–1908 йиллар мобайнида Кўлобда 5 марта, Балжувон, Ҳисор, Қабодиён ва Шерободда эса 3 мартадан беклар алмашган³.

XIX аср давомида воҳада учта асосий беклик мавжуд эди. Юқорида номлари зикр этилган Юрчи ва Сарижўй бекликлари ўз нуфузи ва аҳамиятини йўқота борган, чунки улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкам эмасдилар. Бунинг асосий сабабларидан бири бекликлар ўртасида ўзаро қурашлар бўлиб, натижада бу иккала беклик ўз мавқеини сақлаб қололмади. Ҳисор беклиги сиёсий жиҳатдан Бухоро амирлигида биринчи ўринда турган бўлса,

¹ ЎзР МДА, И1-фонд, 7-рўйхат, 1788-иш, 5-варақ.

² Ўша жойда, 6-варақнинг орқа томони.

³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 251-иш, 21-варақ.

Шарқий Бухорода Денов беклиги алохида сиёсий мавқега эга бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Атрофдаги бекликлар бу беклик билан ҳисоблашишга мажбур бўлишган. Денов беклиги стратегик жиҳатдан муҳим жойда жойлашганлиги боис, Шарқий Бухоро кўшинлари хамиша Деновда тўпланишган ва бекликлар ўртасидаги келишув ва битимлар шу ерда имзоланган.

XIX аср бошларида Шарқий Бухоро ва умуман Бухоро амирлиги сиёсий ҳаётида воҳадаги Шеробод ва Бойсун бекликларининг Деновга нисбатан нуфузи пастрок бўлганлиги кузатилади. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларига келиб, амирликда савдо-сотик анча ривожланди, шунингдек, воҳадаги ички ва ташқи савдо алоқалари бевосита шу бекликлар орқали амалга оширилган. Айниқса, Россия империяси амирликни ўзига бўйсундирганидан сўнг ушбу бекликларнинг сиёсий ва иктисодий мавқеи янада ортиб, эндиликда улар кўпроқ Россия империяси ва Бухоронинг диққат марказида бўлиб келди. Денов беклиги эса бу даврда олдинги сиёсий аҳамиятини анча йўқотган эди.

XIX асрнинг 60-йилларида Бухоро амирлигининг ички ва ташқи сиёсати кескинлашди. Қўшни хонликлар билан олиб борилган ўзаро урушлар амирликни ҳолдан тойдирди. Бундай вазиятда айрим бекликларда халқнинг норозилик чиқишлари авж олди. Фурсатдан фойдаланган беклар ғалаёнларга ўзлари бошчилик қила бошладилар. Улар энди амирликдан ажралиб чиқишга ва мустақил сиёсат олиб боришга интилардилар. Шарқий Бухорода ғалаёнлар, айниқса, Ҳисор, Шеробод, Шаҳрисабз, Китоб, Денов, Ғузор ва Қўрғонтепа бекликларида тез-тез бўлиб турган¹.

Бошқа хонликларда бўлгани сингари Бухоро амирлигида ҳам ҳарбий кўшинлар пиёда ва отликлардан ташкил топган. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб амирлик кўшинлари бир жойда йиғилмаган. Улар шаҳарларнинг катта-кичиклигига, бекликларнинг нуфузига қараб тақсимланган. Зарурат туғилганда тезда бир

¹ *Хамраев А.Х.* Упадок Бухары и установление протектората России // Материалы по истории присоединения Средней Азии к России. Науч. тр. ТашГУ. – Т., 1969. – С. 68.

жойда тўпланишган. Қўшинларнинг жойларда тақсимланиши бекликларда бўлиб турадиган ғалаёнларнинг олдини олиш мақсадида амалга оширилган. Маълумотларга кўра амирликда доимий 10 минг аскар ва бир қанча тўплар мавжуд бўлган. Бухоро шаҳрида 2 минг аскар ва 6 та тўп бўлиб, қўшинлар ва қуролларнинг қолган қисми Шаҳрисабз, Китоб, Шеробод, Денов, Бойсун, Ғузор, Ҳисор ва бошқа шаҳарларда жойлаштирилган эди¹. Яна бир маълумотда келтирилишича, 1874 йилда Бухоро қўшинларида 10 минг 840 киши, 1892 йилда эса 11 минг киши, 151 та тўп ва замбараклар мавжуд бўлган².

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳисор Бухоро амирлигининг энг муҳим бекликларидан бири ҳисобланган. Л. Н. Соболевнинг таъкидлашича, амир Музаффар Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида ҳокимият қўлдан кетган тақдирда Ҳисорга кетишни мўлжаллаб, у ерда ўзи ва яқинлари учун ҳамма шароитни ҳозирлаб қўйган³.

Бухоро амири мамлакатнинг жануби-шарқий вилоятларидан чўчиб турган ва уларга алоҳида эътибор беришга мажбур бўлган. Шу боисдан ҳам бу ҳудудларда доимий қўшинларининг катта қисми жойлаштирилган. XIX асрнинг 70-йилларида амир қўшинлари Шарқий Бухорода куйидаги тартибда жойлаштирилган: Шерободда 300, Бойсунда 300, Деновда 500 та навкар, 2 та тўп, Сарносиёда 500, Регарда 400, Ҳисори-болода 400 та навкар ва 11 та тўп, Кўлобда 300, Қўрғонтепада 200 навкар⁴. Бекликлардаги бек навкарлари ва амир қўшинларидан ташқари амлокликлар ҳам ўз навкарларига эга бўлишган. Масалан, уларнинг сони Сарижўйда

¹ Полк. Матвеев. Краткий очерк Бухары // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1888. Вып. 36. – С. 6.

² Холиқова Р. Россия–Бухоро: тарих чоррахасида. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 160.

³ Соболев Л. Н. Заметки о Гиссарских владениях и о среднем течении Сурхобь-Дарьи // Известия ИРГО. – СПб., 1873. Т. IX. – С. 309.

⁴ ЎзР МДА. 2-фонд, 27-рўйхат, 3-иш, 2-варак; Соболев Л. Н. Заметки о Гиссарских владениях и о среднем течении Сурхобь-Дарьи // ИРГО. – СПб., 1873. Т. IX. – С. 310.

18 та, Дашнободда 11 та, Сарисийёда 8 та бўлган¹. Улар икки гуруҳга бўлинган: галаботирлар, булар совук қуроллар (килич, ханжар ва ҳоказо) билан қуролланган; кейингиси хосабардорлар бўлиб, улар пилта милтиқлар билан қуролланган².

1868 йили Россия империяси қўшинлари билан бўлган урушда мағлуб бўлган Бухоро амири Россия вассаллигини тан олиб, мустақил ташқи сиёсат юритмаслик ва бошқа шартларга қўнишга мажбур бўлган. Бундай мажбуриятларнинг бўйинга олиниши нафақат халққа, балки йирик ер эгаларига ҳам ёқмас эди. Айниқса, рус савдогарларининг Бухоро ҳудудида божсиз эркин ҳаракатланишларига рухсат берилиши аҳолининг фаол қисми бўлган савдогарларга хуш келмади. Шу сабабли амирликнинг барча ҳудудларида Россия ва Бухоро ҳукуматларига қарши норозиликлар кучаяди. Вазиятдан фойдаланган беклар XIX асрнинг 60–70-йилларига келиб, амирликнинг шарқий ҳудудлари марказий ҳокимиятидан ажрალიшга интилиб, ўзларига амир Музаффар (1860–1885 йиллар)нинг ўғли Абдумалик Каттагўрани бошлик этиб сайладилар³.

Шаҳрисабз, Китоб, Шеробод, Денов, Бойсун, Ҳисор ва Кўлоб бекликларининг ярим мустақил ҳукмдорлари ҳамда амир ҳокимиятидан норози бўлган йирик дин пешволари бирлашиб, Абдумалик атрофида тўпланадилар. Натижада амирликнинг бутун шарқий қисми унинг қўли остида бирлашиб, аҳолининг кўпчилик қисми у томонга ўтади⁴.

Тез орада Абдумалик Тўра тарафдорлари Ғузорда тўпландилар. Ҳисор, Шеробод, Денов ва Кўлоб бекликларида амир Музаффар томонидан қўйилган ҳокимлар ағдарилиб, Абдумалик Тўра тарафдорларидан бўлган кишилар ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар.

¹ Туркестанские ведомости. 1908. №12; *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: АН ТаджССР, 1962. – С. 17.

² *Маджлисов А.* Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX-начале XX в. – Душанбе–Алма-ата: Ирфон, 1967. – С. 47.

³ *Мирза-Абул Азим Сами.* Тарихи салатини мангити. – М.: Наука, 1962. – С. 97.

⁴ *Ҳакимова К.З.* Крестьянство Бухарского эмирата конца XIX–нач. XX вв. – Т.: Фан, 1991. – С. 6.

Мисол учун, Шерободда қўнғирот қавмидан бўлган қўзғолончилар амир томонидан қўйилган маҳаллий амалдор Каримқулбийни амалдан четлатиб, ўрнига Останақулбийни ҳокимликка кўтардилар¹. Марказий Бухорода амир ҳокимиятига қарши норозиликлар кескинлашганлиги боис, Бухоро амири қўшинлари Абдумалик Тўранинг қаршилигини бостира олмайди. Натижада амир Музаффар ёрдам сўраб русларга мурожаат этишга мажбур бўлди ва қўзғолон Россия империяси қўшинлари ёрдамида бостирилди.

Абдумалик Тўранинг мағлубиятидан сўнг Бухоро ҳукумати Шарқий Бухородаги амирга қарши бўлган бекликларни амирликка бўйсундириш ҳаракатига тушади. 1868 йил охирида Бухоро қўшинлари амирга содиқ лашкарбошилар бошчилигида маҳаллий аҳолининг қаттиқ қаршилигини енгиб, Шарқий Бухорога кириб боради. Дастлаб амир қўшинлари Бойсун шаҳрига кириб келади. Бухоро қўшинлари Бойсунни қийинчиликсиз қўлга киритиб, шарқий ҳудудларга юришни давом эттиради.

Шарқий Бухорода амир томонидан қанчалик қатъий тартиб ўрнатилмасин, барибир маҳаллий аҳоли ва мансаб эгалари амир ҳукуматига қаттиқ қаршилик кўрсатишни давом эттирдилар. Денов беги Абдулкаримбек мағлубиятидан сўнг, Денов қалъаси вайрон этилиб, унда яшашга ҳеч кимга рухсат берилмади. Ундан ташқари, қалъани сув билан таъминлаш учун қурилган тўғон ҳам бузиб ташланади. Қўзғолон бостирилгач, амир бу ерга ўз одами бек қилиб тайинлайди. Маълумотларга кўра, амир томонидан тайинланган бек ўзига Қизилсув дарёси қуйи оқимидан турар-жой танлайди, шунга караганда, у маҳаллий аҳолидан қўрққан кўринади ва доимо қўшинлар орасида бўлади².

XIX асрнинг 60-йиллари охирида Шарқий Бухорода амир Музаффарга қарши кураш олиб борган мансабдорларнинг асосий мақсадлари ҳокимиятга эга бўлиш эди. Улар маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, ўлкадаги иқтисодий ва сиёсий парокандаликлар

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 1-китоб. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 111.

² ЎзР МДА. 1-фонд, 1-рўйхат, 266-иш, 2-варақ.

тўғрисида кайғуришмасди. Шу сабабли уларнинг иттифоқи жипс бўлмай, мағлубиятга учрашини ҳис қилиб, ўз жони ва бойлигини сақлаб қолиш илинжида у ёки бу томонга ўтиб кетиш ҳоллари кўплаб юз берган.

Шарқий Бухоро амирга бўйсундирилганидан кейин уни бошқариш Ёқуббек қўшбегига топширилиб, унга кенг ваколатлар берилади. Ундан кейин эса ҳокимият Салим дастурхончига топширилади. Салим дастурхончи мансабидан четлатилганидан сўнг, Ҳисор беги этиб амирнинг ўғли Сайид Абдулмўминхон (1871–1886 йиллар) тайинланади ва унга фақат Ҳисор ва Қоратоғ бўйсунган¹. Бу вақтда Ҳисор беблиги ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўз мавқеини анча йўқотган эди.

XIX аср 80-йилларига келиб, Бойсун, Шеробод, Денов, Балжувон, Кўлоб, Қўрғонтепа ва Қабодиён бекликлари Ҳисор беги Остонақулбекка (у амирнинг қариндоши бўлган) бўйсуниб, Остонақул фақат Бухоро амирига ҳисобот берган. Остонақул қўшбеги Ҳисорга бек қилиб тайинланганидан сўнг (1886–1906) Ҳисор беблигининг нуфузи яна ортади. Бухоро амири томонидан Остонақулга оталиқ унвони берилиб, бутун Шарқий Бухорони бошқариш унга топширилади. У бу бекликлардан барча тўлов ва солиқларни йиғиб, уларнинг амир хазинасига юборилишини назорат қилиб турган. Бекликларни назорат қилиш Остонақул қўшбегига топширилганига қарамасдан, бекликлар ўзларининг ярим мустақиллигини сақлаб қолган эди. Амир Шарқий Бухорога нисбатан қанчалик қаттиққўл бўлмасин, бу ердаги норозиликларни куч ишлатиш йўли билан тўхтатиб туrolмаслигини 1878–1879 йиллар бошларида Афғонистондан Бухорога келган саёҳатчи И. Яворский ҳам ўз кундаликларида қайд қилган. У амирликда аҳвол барқарор эмаслигини ва Шеробод беги Қоратоғда кўтарилган қўзғолонни бостиришга кетганлигини ёзади².

И. Яворский Бухорога келган даврда Бухоро амири Шаҳрисабзда яшарди. У амирнинг Шаҳрисабзда кўп вақтдан буён

¹ Туркестанские ведомости. 1876. №15.

² Яворский И.Л. Путешествие русского посла по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878–1879 гг. Т. I. – СПб., 1883. – С. 370.

яташи сабабини Афғонистондаги сиёсий воқеаларнинг кескинлашиши билан боғлайди. Бироқ асосий сабаб бундан ҳам жиддийроқ эди. Амир Шарқий Бухорода аҳоли норозиликларининг кучайишидан хавфсираб, унинг олдини олиш мақсадида бу ҳудудларда Бухоро кўшинларининг сонини кўпайтиради.

Ўзаро ички курашлар мамлакатда жуда кўплаб вайронагарчиликларга олиб келди. Бу эса давлатнинг иқтисодий ривожига ҳам катта тўсиқ бўлиб қолди. XIX асрнинг 80-йилларида Шарқий Бухорода бўлган капитан Стеткевич ўлкадаги вайронагарчиликларга тўхталиб, бундан қирк йил олдин Шеробод, Дарбанд, Денов, Регар ва Қоратоғ дарёсигача бўлган бутун Ҳисор воҳаси боғ ва ўрмонлар билан қопланганини, ўзаро урушлар натижасида улар пайхон ва вайрон қилиниб, қайта тикланмаганлигини ўз кундаликларида ёзиб қолдирган¹.

Юкорида айтиб ўтилганидек, Денов беклигининг нуфузи Шарқий Бухорода анча юкори эди. У стратегик ва географик жиҳатдан марказий ҳудудда жойлашганлиги сабабли бутун Шарқий Бухоро кўшинлари шу ерда йиғилган. Бу беклик Бухорога кўшиб олинганидан сўнг унинг сиёсий аҳамияти анча пасайганлигини кўзатамиз. Шеробод ва Бойсун бекликларининг эса сиёсий майдонда фаоллашуви кўзга ташланади. Чунки бу бекликлар Афғонистонга чегара ва унга яқин ҳудудларда жойлашганлиги боис ундан руслар кўпроқ манфаатдор эдилар.

Бухоро амирлиги номигагина мустақил бўлиб, амалда Россия ҳукуматининг кўрсатмаларига амал қиларди. Мустамлакачилик сиёсатини кучайтириш мақсадида 1878 йилдан бошлаб Туркистон ва Афғонистон ўртасидаги ерларни ҳарбий жиҳатдан ўрганиш учун кўплаб ҳарбий экспедициялар уюштирилди. Масалан, полковник Беляевский 1887 йилда Бухоро амирлиги ҳудудларида тадқиқот ишларини олиб борди. У Самарқанддан Шерободга, ундан Карки ва Калифга кетувчи йўлларнинг аҳамияти катталиги ва бу йўллар ҳарбий ишларда энг қулай эканлигини ёзади. Шу билан бирга,

¹ *Коп. Стеткевичъ. Бассейн Каратаг-Даръи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 241.*

Шаҳрисабз, Ғузур, Дарбанд, Юрчи ва Кўҳитанг гарнизонларида аскарларни қайси тартибда жойлаштириш мақсадга мувофиқ келиши масалаларини ҳам ўрганеди. Натижада у Юрчида ҳарбий батальон, 100 та аскар ва 2 та замбарак, Шаҳрисабзда ҳарбий батальон ва 50 та аскар. Ғузур ва Дарбандда 50 тадан аскардан иборат бўлган 2 та рота ва Кўҳитангда 100 та казак аскарларини жойлаштириш имкони борлигини Россия ҳукуматига маълум қилади¹.

Россия империяси Бухоро амирлигини ўз вассалига айлантиргач, энг аввало, ўлкани ўз ҳудудлари билан боғлаб, бу ерда ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олишни биринчи галдаги вазифа қилиб қўяди. Шу мақсадда 1883 йили ҳукумат Карки шаҳри агрофида 14-Туркистон батальони ва казакларнинг кучайтирилган ҳарбий қисмларини жойлаштиради². 1893 йил 15 январдаги Россия-Бухоро шартномасига биноан Термиз ҳудудидан 10514 десятина (1 десятина – 1,09 гектарга тенг) ер Россия империясига текинга берилади ва бу ерга 7-чегара округига кирувчи рус ҳарбий қисмларини жойлаштириш ишлари бошлаб юборилади³.

1894 йил 12 декабрда Термиз шаҳридан 8 км. узоқликда, Сурхондарёнинг Амударёга қуйилиш жойи – Паттакесарда рус ҳарбийларининг 31-Амударё чегара қўшинлари жойлаштирилади. Россия ҳукумати ўз эътиборини биринчи галда чегара ҳудудларини қўриқлашга қаратади. Бу ерда Россия империяси қўшинларининг беш йўналиш бўйича кузатув назорат пункти мавжуд эди: 1. Шўроб кузатув пунктида 10 та отлик, 10 та пиёда, 2 та эркин ёлланган ҳарбий; 2. Маймунтўқай пунктида 9 та отлик, 10 та пиёда ва 2 та ёлланган ҳарбий; 3. Орол (Пайғамбар ороли) кузатув пунктида 6 та отлик, 2 та пиёда ва 1 та эркин ёлланган ҳарбий; 4. Паттакесар кузатув пунктида 9 та отлик, 11 пиёда ва 3 та ёллан-

¹ Полк. Беляевский. Описание обрекогноспированного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаар-Сабизь, Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сб.геог. топол. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 112.

² Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX–начале XX в. – Т.: Фан, 1966. – С. 47.

³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат. 150-иш, 16-варак.

ган ҳарбий; 5. Айритом қузатув пунктида 8 та отлик, 8 та пиёда ҳарбий жойлаштирилади¹.

Термиз гарнизони бошлиғи Россия ҳарбий комиссарига берган ахборотномасида Термизнинг сиёсий жихатдан муҳим жойда жойлашганлигини ва уни қандай бўлмасин қўлда сақлаб туриш биринчи галдаги масала эканлигини ёзади².

1898 йил 30 октябрда Туркистон ҳарбий округининг қўмондони Россия ҳарбий вазирига берган маълумотида: «Бизнинг Термизни эгаллашимиз Ўрта Осиёдаги мавқеимизни оширади, бундан ташқари, Каспийорти темир йўллари хавфсизлигини таъминлайди ва Шарқий Бухорода ўзимизнинг таъсир доирамизни мустаҳкамлаш имконини беради»,³ – деб баён этган эди.

1897 йилдан бошлаб Термиз ва Паттакесарда ҳам рус аскарлари жойлаштирила бошланди. Россия империяси Бухоро амирлигини ўз таъсирида ушлаб туришни янада кучайтириш мақсадида, амирликнинг бошқа шаҳарларида бўлгани каби, Термиз шаҳрига ҳам рус фуқароларини кўчириб келтириш сиёсатини олиб борди. Россия кўшинлари ва рус фуқароларининг воҳага кириб келиши маҳаллий аҳолига қутилмаган кийинчиликлар туғдириб, уларга тегишли ер майдонларининг сезиларли даражада қисқаришига олиб келди. 1897 йилнинг ўзидаёқ 20 та хўжалик ўз ерларидан бошқа жойларга мажбуран кўчирилди⁴.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, воҳада сиёсий вазият анча зиддиятли тус олди. Маҳаллий ҳокимият вакиллари-нинг мустақиллик учун олиб борган курашлари рус ҳукуматини чўчитиб қўйди. Айниқса, Шарқий Бухорони бошқариш нозик масала бўлиб қолди. Амирликда бошқарув тизими бу даврда анча инқирозга юз тутган эди. Бу парокандалик маҳаллий бошқарув тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, маҳаллий амалдорлар марказий ҳокимиятга бўйсунини хохламай қолдилар ва бошқарувни ўз билганларича юритдилар. Бунинг оқибатида маҳаллий бошқарувда

¹ Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 120.

² ЎзР МДА, 3-фонд. 2-рўйхат. 850-иш, 61-варақ.

³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат. 62-иш, 25-варақ.

⁴ ЎзР МДА, 3-фонд. 1-рўйхат. 398-иш, 2-варақ.

зўравонлик, аҳолига зулм ўтказиш, ўз мансабларини суиистъмом қилиш каби ҳоллар кучайиб кетди. Шунингдек, сиёсий вазиятларга қараб бекликлар сони ва бошқарувда ўзгаришлар содир бўлиб турди (Юрчи ва Сарижуй беклиги тугатилди).

Россия ҳукумати амирликни ўзига тобе қилганидан сўнг Бухоро амири руслар ёрдамида ҳокимиятни мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Бу билан, қисман бўлса-да, маълум бир муддат кўзланган мақсадга эришди. Лекин у маҳаллий ҳокимиятни доимий равишда қўлида мустаҳкам ушлаб тура олмади.

Норозилик қайфиятлари бутун амирлик бўйлаб авж ола бошлади. Амир қўшинлари бир жойдаги кўзғолонни бостириб улгурмасдан, бошқа жойларда норозилик чиқишлари содир бўлиб турарди. Бу эса амирликнинг сиёсий жиҳатдан заиф ва тарқоқ эканлигидан далолат берарди. Россия империяси Бухоро амирлигини босиб олганидан сўнг, Бухоро амири ўлкада ҳеч қандай сиёсий нуфузга эга бўлмай қолди.

Мамлакатда норозилик ҳаракатларининг тез-тез аланга олиб туриши Россия ҳукуматига Бухоро амирини ўз сиёсати доирасида тутиб туришида қўл келди. Россия империяси маъмурлари бу қурашлардан фойдаланиб, Сурхон воҳасида ҳам ўз таъсирини ошириб боришга ҳаракат қилдилар.

2.2. ВОҲАДАГИ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ВА СОЛИҚ ТУРЛАРИ

XIX аср бошларида ҳам амирликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қолоқлик ва турғунлик ҳоллари сақланиб қолгани кўзга ташланади. Аҳолининг турмуш даражаси паст бўлиб, ерга эгаллик қилиш шакли юз йиллар давомида ўзгармай келганлиги, солиқ ва тўловларнинг ҳаддан ташқари кўплиги мамлакатда хунармандчилик, савдо-сотик ва бошқа соҳаларнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди¹. Мамлакатнинг ҳимоясиз оддий фуқаролари давлат солиқлари ва амалдорларнинг доимий зулми остида бўлган.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон Чор Россияси мустақилчилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 45.

Бу аҳолининг эркинроқ яшаши ва турмуш даражаси яхшиланишига имкон бермасди.

Аҳолининг бадавлат катлами ва ўзига тўқ деҳқонлар ўз ерларини кенгайтириш ва кўпроқ фойда олиш мақсадида ерларига ишлов беришга қурби етмаган ночор оилалар ва етим-есирларнинг ерларини арзон нархларда сотиб олиб, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилишарди. Бундай ҳодисаларга кўплаб далиллар келтириш мумкин. Масалан, 1870 йилда Бойсун беклигида яшаган мулла Исҳоқхўжа оддий деҳқон Бердиқулнинг вояга етмаган ўғилларидан бир чорак ерни ноқонуний йўл билан нисбатан анча арзон нархда, 12 тангага сотиб олган¹. Йирик ер эгалари ўз ерларига ишлов беришга қурби етмаган деҳқонларга фоиз ҳисобига, қайтариш шарти билан маълум миқдорда пул ёки бошқа махсулотлар бериш ҳоллари ҳам кузатилади. Баъзан уларнинг ерларини ижарага олиб деҳқонларга беришган ва йиғим-терим пайтида ҳосилнинг 1/5 қисмини ўзларига олишган. Қарзини тўлашга қурби етмаган деҳқонларнинг ерлари шу йўл билан олиб қўйилган². Барча бекликларда деҳқонларнинг ерларини тортиб олиш ва гаровга қарз бериш ҳоллари тез-тез учраб турган.

Сариосиё амлоклигида яшовчи деҳқон Муҳаммад Муқумбой Султонбой оқсоқолдан қарз олади. Унинг эвазига Газарак қишлоғидаги бир таноб ерини Султонбойга гаровга беради. 1892 йилда Муқумбой Сариосиё қозисига шариат асосида бир таноб (юза ўлчов бирлиги, бир таноб 60×60 кв. м. га тенг) ерини қайтариб олиб беришини сўраб мурожаат қилади, лекин кози Султонбайдан олган 11500 тангани тўламагунча унинг ерга даъво қилишга ҳаққи йўқлигини айтади. Денов беклигида Ғиёс ўғли Илёс Қобилбайдан бир таноб боғни ижарага олади, бунинг эвазига йилига 170 танга ижара ҳақи тўлаши керак эди. Лекин у белгиланган вақтда ижара ҳақини тўлай олмайди. Уч йил ичида ижара ҳақи 500 тангага етади. Натижада Қобилбой ижарачининг уй-

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон. 1967. – С. 216.

² Ўша жойда. – Б. 228.

жойини тортиб олади ва унга яна 6 ой муҳлат беради. Шу вақт ичида кўрсатилган пул тўланмаса, уй-жойидан воз кечиш шарти кўйилади¹.

Шариат уламолари ҳам ўз манфаатларини кўзлаб, мансабларини суиистеъмом қилиб, маҳаллий аҳолини ўзлари ўйлаб топган ҳийла-найрангларга ишонтириб келишган. Улар пул бор жойда шариат қонунларидан кўз юмиб, қонунга зид ишларга қўл уришган. Жумладан, Денов қозиси Мирраҳмон Худойберди Тоғаймуроднинг вояга етмаган 12 ёшли етим қизини ёши ўтиб қолган Махтаббой мулло Мир Аҳмадга 15 тангага мажбуран никоҳлаб беради². Баъзи ҳолларда шариат уламолари ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай пасткашликлардан ҳам қайтишмаган. Масалан, Бойсун беклигида яшовчи Юнусбойнинг ўғли Ҳамроқулбой Усмонбойнинг қизи Одинабиби билан ажрашиш учун қозига 400 танга пора берган. Денов беклигида эса Ҳожиниёзбой ўз хотини билан ажрашиш учун қозига 1500 танга берган³. Бу маълумотлардан шу нарса равшан бўладики, ўзига тўқ бойлар қўнгилларига сиққан ишларни қилиб, бу йўлда шариат пешволарини сотиб олишдан ҳам тоймаганлар. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларида Бухоро ҳукуматининг ўлкада олиб борган солиқ сиёсатига қарши аҳолининг норозилик қайфияти кучайди. Биргина хирож солиғи бу даврга келиб 40 фоизгача кўтарилди⁴.

1871 йилда Қарши ва Ғузорда маҳаллий аҳоли томонидан норозилик чиқишлари уюштирилиб, у йирик кўзғолонга айланиб кетади. Кўзғолон иштирокчилари сони тезда 10 мингдан ошиб, кўзғолончилар бозорни ва бек қалъасини ўраб олишади ва у ерларни вайрон қилади⁵. 1874 йилда Балжувонда, 1885 йилда

¹ Ўша жойда. – Б. 229.

² *Гафуров Б., Прохоров Н.Н.* Падение Бухарского эмирата. – Сталинабад: Госиздат Тадж., 1940. – С. 14.

³ *Маджлисов А.* Кўрсатилган асар. – Б. 237.

⁴ *Ҳакимова К.З.* Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX–начале XX вв. –Т.: Фан, 1991. – С. 28.

⁵ ЎзР МДА, 1-фонд, 34-рўйхат, 109-ини, 17-варақ.

Кўлоб вилоятининг Мўминобод кишлоғида¹, 1886 йилда Ҳисор ва Балжувонда, 1889 йили Қоратоғ ва Калифда² маҳаллий бошқарув тизими ва солиқ йиғувчиларга қарши кўзғолонлар бўлиб ўтади. Бу кўзғолонларнинг барчаси бирдек натижа бермаса-да, лекин маҳаллий ҳокимият вакилларини оз бўлса-да аҳолига ён беришга мажбур қилади.

Бухоро амирлигида 50 га яқин солиқ ва тўловлар жорий этилган бўлиб, аҳоли буларни тўлашга мажбур эди. Бу солиқ ва тўловлар Шеробод, Денов, Бойсун сингари Шарқий Бухоро бекликларидан ҳам йиғиб олинган.

Аҳолидан йиғиб олинадиган асосий солиқ турлари жуда кўп бўлганлиги қуйидаги рўйхатдан яққол кўзга ташланади:

1. Хирож – экин ерларидан олинадиган солиқ, бунга ушр ҳам қўшилган.
2. Бож – божхонага тўланадиган солиқ.
3. Алаф пули – беда экилган ер ва чорва емишидан олинган.
4. Боғ пули – узумзорлардан олинадиган солиқ.
5. Чорбоғ пули – мевали боғлардан олинадиган солиқ.
6. Ажнос пули – полиз ва сабзавот экинларидан олинган.
7. Қовун пули – қовун ва тарвузлардан олинадиган солиқ.
8. Ускуна пули – кўчатлар ўтқазииш ва дарахт пайвандлари учун олинадиган солиқ.
9. Санжит пули – санжит дарахтларидан олинадиган тўлов.
10. Чўп пули – қурилиш ашёлари ва ўтиндан олинадиган солиқ³.
11. Барг пули – ипакчиликдан олинадиган солиқ.
12. Қўш пули – жуфт қўш хўкизларидан олинадиган тўлов.
13. Яксара пули – битта ҳайдов хўкизидан олинадиган тўлов.
14. Закот чакана – чорвадан олинадиган солиқ.

¹ Мухсинова К.З. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-е г. XIX в. // История Средней Азии. – Т., 1965. – С. 5–23.

² ЎзР МДА, 2-фонд. 1-рўйхат, 26-иш. 23-варақ: *Хамроев М.* Очерки истории Хиссарского бекства конца XIX–начала XX вв. – Душанбе: Тр. АН ТаджССР, 1959. – С. 80.

³ ЎзР МДА, 26-фонд. 1-рўйхат, 1001-иш, 21-варақ.

15. Аминона – сувдан фойдаланганлик учун ва бозорда сотиладиган маҳсулотлардан олинадиган солиқ.
16. Тагжой пули – бозордаги сотувчилардан олинган¹.
17. Чуил – ҳарбий солиқ тури.
18. Боқиа пули – суғориш иншоотлари учун тўлов.
19. Шох ва миҳ пули – қурилиш ашёлари (қамиш, хашак)дан олинган.
20. Лобаки пули – ариқларни тозалаш учун олинадиган тўлов.
21. Жўйга пули – бош ариқдан ўз ерига оладиган сувга тўланадиган солиқ.
22. Чиғир пули – сувни кўтариб берувчи мослама учун олинган.
23. Осиё пули – тегирмонлардан олинадиган тўлов.
24. Обжувоз пули – шоли тозаловчи тегирмонлардан олинган.
25. Қайиқ пули – дарёларда қайиқ билан юргани учун олинган.
26. Фарсах пули – йўл пули².
27. Жозия пули (жузья) – яхудийлардан олинадиган солиқ.
28. Араб пули – араблардан олинадиган солиқ.
29. Мерган пули – овчилардан олинадиган солиқ.
30. Аваризот – фавқулудда олинадиган ҳарбий солиқ.
31. Қорачилиқ – қўриқчи ва миршаблар харажатлари учун олинадиган солиқ.
32. Мактаб пули – илм олганлиги учун солиқ.
33. Закоат – савдодан олинадиган солиқ.
34. Сув пули – сувда ташилган юклардан олинадиган тўлов.
35. Котибона – котиб фойдасига олинадиган солиқ.
36. Қудук пули – қудук сувидан фойдаланилганлиги учун олинган.
37. Ҳовли пули – ҳовлилардан олинадиган солиқ.
38. Ҳашар пули – ҳашарда иштирок этмаганлардан олинган.
39. Никоҳ-хона – никоҳ ўқиганлиги учун олинадиган солиқ.
40. Уловгир – от-арава ва улов эгаларидан олинган³.

¹ ЎзР МДА, 26-фонд, 1-рўйхат, 1279-иш, 1-варак.

² *Маджлисов А.* Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон. 1967. – С. 197.

³ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1268-иш, 76-варак.

Закот йиғувчининг ҳисоботига кўра, Бухоро амирлигида бир йилда бекликлардан қуйидаги миқдорда: Ҳисор беклигидан 270 минг, Кўлоб беклигидан 70 минг, Ғузордан 140 минг, Деновдан 75 минг, Каркидан 38 минг, Шаҳрисабздан 135 минг, Шерободдан 100 минг, Сариосиёдан 165 минг танга закот йиғиб олинган¹.

1904 йилга қадар Шарқий Бухорода закотнинг миқдори тартибга солинмаган эди. 1904 йилга келиб закотнинг миқдори қуйидагича қилиб белгиланди: 5 та юк ташувчи туя ҳисобидан 1 та қўй, 40 та қўй ёки эчкидан 1 та қўй ёки эчки. Қўй ёки эчкининг сони 100 тагача бўлса закотнинг миқдори ўзгармаган. 101 тадан 201 тагача бўлган қўй ёки эчкидан 2 бош, ундан кўп бўлса ҳар 100 тасидан 1 бош қўй ёки эчки олинган. Бундан ташқари, чорванинг иккинчи йилги кўпайиши ҳам ҳисобга олинган ва қўшимча закот олинган².

Закотни савдогарлар ва чорвадорлар тўлашган. Амирликда ташқаридан олиб кириладиган ёки чиқариладиган, бир бекликдан бошқа бекликке олиб ўтириладиган маҳсулот миқдорига қараб у 2,5% миқдоридан белгиланган. Шарқий Бухорода эса бозорга киришда ва чиқишда, Ҳисорда эса ерни ва мулкни сотиш ва сотиб олишда ҳам закот солиғи олинган³.

Солиқ йиғувчилар кўпинча мансабларини суистеъмол қилиб, ўзларининг даромадларини ошириш учун белгиланганидан кўп ёки янги солиқ жорий қилиб пул йиғиб олишган. Масалан, Шеробод вилоятида амалдорлар белгиланган 4 ман ғалла ўрнига 8 ман (ман оғирлик ўлчови бўлиб, у ботмонга тенг бўлган, бир ман Бухорода 8 пудга, Шеробод ва Бойсунда 9 пудга, Қабодиён ва Қўрғонтепада 16 пудга, Кўлобда 17 пудга тенг бўлган) ғалла олишган⁴. Шундан келиб чиққан хирож 40% ни ташкил этган. Деновда XIX асрнинг 80–йилларида эски удумга кўра ҳар бир қўш ердан (43 танобга тенг ер) қўш пули – 22 танга солиқ олинган, миробона солиғи 1

¹ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1154-иш, 46-варақ.

² Туркестанские ведомости. 1906. №6.

³ Ўша жойда.

⁴ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1267-иш, 76-варақ.

ман ғалла, хирож эса 6 ман ғалла миқдорида, яъни ҳосилнинг 1/6 қисми кўринишида олинган¹.

Шу йилларда Шеробод вилояти фуқароларидан таъмули – қадим бўйича баҳорги экинидан ҳосилнинг 1/5 қисм, кузги экинлардан 1/4 қисм хирож солиғи, боғлардан 13 танга, беда экинидан 6 танга, сабзавотдан эса 12 танга таноб солиғи олинган².

Хирож билан бир вақтда солиқ йиғувчилар фойдасига бир қанча солиқлар олинган: кафсан, доруға, мушрифона, сағубордори, котибона, муҳроно, сомон пули ва бошқалар.

Шеробод вилоятида XIX асрнинг 90 йилларида солиқ йиғувчилар 5 ғалвир (1 пудга яқин ғаллани сиғдирувчи идиш) ғалла миқдорида кафсан солиғини тўлашни талаб қилганлар. Бу вилоятда анъанага кўра кафсан солиғи тўлаш керак эмас эди. Бундан кўриниб турибдики, солиқ йиғувчилар уни йиғиб, мансабларини сунистеъмол қилганлар.

Амирликда тўланиши шарт бўлган умумий солиқлардан ташқари ҳар бир бекликда кўшимча тўловлар ҳам жорий қилинган. Ҳар бир бек кўшимча солиқларни ўз билганича белгиллаган. Солиқ йиғувчилар эса Бухоро ҳукумати томонидан жорий этилмаган тўлов ва мажбуриятларни ҳам аҳолидан талаб қилишган³. Мансабдор шахслар кўпинча бойлик орттириш мақсадида мансабларидан фойдаланиб, белгиланган миқдордан икки баробар кўп солиқ йиғиб олишган. Маълумотларга кўра, Денов, Шеробод, Бойсун, Ҳисор, Қабодиён ва бошқа бекликларда бундай воқеаларни кўплаб учратиш мумкин эди⁴. Масалан, Шеробод беклигида анъанага кўра кафсан солиғи жорий этилмаган эди. Лекин шунга қарамай уни йиғиб олишган⁵.

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – С. 198.

² *Ҳакимова К.З., Кравец Л.Н.* Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 40.

³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 344-иш, 15-варақ.

⁴ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1267-иш, 76-варақ.

⁵ *Мухшинова К.З.* К истории выступления Бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в. // Проблемы востоковедения. – Т., 1959. – С. 99.

Юқоридаги маълумотларга асосланиб фикр юритадиган бўлсак, мамлакатдаги барча оғирликлар оддий меҳнаткаш омманинг зиммасига юкланган эди. Баъзи адолатли дин пешволари оддий халқни бундай ўзбошимчаликлардан химоя қилишга уринишган. Жумладан, Денов қозиси мулла Мир Имомиддин солиқ йиғувчилар ўрнатилган анъанани бузиб солиқ олаётганлигини Бухоро амирига маълум қилиб, уларнинг ўзбошимчалиklarини тартибга солишни сўраб амирига шикоят хати йўллайди¹. Бундан ташқари, воҳада яшовчи аҳоли томонидан ҳам Бухоро амирига кўплаб норозилик ва шикоят хатлари ёзилган. Мисол тариқасида Шеробод беклигида яшовчи деҳқонларнинг Шеробод раиси мулла Мансурбек устидан амирига ёзган шикоятини келтириш мумкин. Унда Шеробод раиси ҳунармандлардан қунига бир танга ортиқча солиқ олаётгани, олди-сотди ҳужжатларини расмийлаштириш ҳамда муҳр учун қози қанча сўраса, у ҳам шунча сўраётгани, мактаб пулини олишда эса белгиланганидан кўпроқ – ойига 20 танга олаётгани маълум қилинади².

Аммо бундай шикоятлар деярли натижасиз қоларди. Шу боисдан деҳқонлар ўз ораларидан энг ишончли вакилларни амир ҳузурига юборишган. 1885 йилнинг 10 октябрида Шерободдан бир неча вакил белгиланганидан кўп солиқ олаётганлиги учун амлоқдорлар устидан шикоят қилиб амир ҳузурига боришган³. Лекин бу ҳам ҳеч қандай натижа бермайди. Амир айбдорларни жазолаш ўрнига Шеробод бегига шикоят қилиб келганларга жазо беришни буюрган. Қози мулла Абдураҳим ва Шеробод ҳукмдори Содиқбой томонидан амирига ёзилган жавоб хатида шикоятчилардан учтаси ҳибсга олинганлиги, қолган учтаси қочиб кетганлиги ва улар қидирувда эканлиги маълум қилинган⁴.

Олдинги шикоятлардан натижа бўлмагач, 1885 йил 31 октябрида деҳқонлар яна ўз ишончли вакилларини нажот излаб амир ҳузурига солиқ тизимини тартибга солишини сўраб юборишган,

¹ ЎзР МДА, 26-фонд, 1-рўйхат, 1058-иш, 2-варак.

² ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1001-иш, 18-варак.

³ Ўша жойда. 69-варак.

⁴ Ўша жойда. 71-варак.

лекин бу сафар ҳам амир шикоятчиларга ёрдам кўрсатиш ўрнига уларни Қарши шаҳридаги зиндонга ташлашни буюради.

Юқоридаги маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, амирлик-да меҳнаткаш аҳолининг оғир турмушини енгиллаштирувчи бирор куч йўқ эди. Деҳқонлар энди шикоят қилиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмастлигини, норозилик ёки исён йўли билангина бирор натижага эришиш мумкинлигини англай бошладилар.

Оқибатда 1885–1886 йилларда Шеробод беклиги аҳолиси солиқ тўлашдан бош тортиб исён кўтарган. Тоғли Дахпаракент қишлоғида бўлиб ўтган ғалаёнлар жиддий тус олиб, халқ солиқ йиғувчиларни калтаклаб ҳайдайди¹. Маҳаллий ҳокимиятнинг қуйи қатламлари ҳам ғалаённи қўллаб-қувватлайдилар. Шеробод беклигидаги ушбу норозилик чиқишлари Бухоро амирини анча чўчитиб қўйди ва у бироз бўлса-да, деҳқонларга ён беришга мажбур бўлди. Ғалаён натижасида Бухоро амираи Шеробод беклигида янги тўлов тартибини жорий қилишга мажбур бўлди, лекин бу янги тўлов ҳам деҳқонларни қониктирмайди. Шундан кейин ҳам улар 30–40 кун давомида солиқ тўлашдан бўйин товлашган. Бу гал Бухоро амираи шикоятни ўз жойида ўрганиш учун Бобожон жевачини Шерободга жўнатган².

Бобожон жевачининг Шерободга келиши ҳам деҳқонлар учун ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Икки марта қилинган шикоят натижасиз қолганидан сўнг, шерободлик деҳқонлар Бухоро амирига учинчи бор шикоят қилишган. Эндиликда кичик қишлоқ амалдорлари ҳамда бой деҳқонлар ҳам маҳаллий аҳолини қўллаб-қувватлаб, солиқ йиғувчиларнинг хатти-ҳаракатларидан норози эканликларини билдирдилар. Ариза ва норозиликлар кўпайиб кетганлигидан чўчиган амир шикоятларни ўрганиш учун Бухородан мулла Шароф мирохўрни Шерободга юборган ва ундан тафтиш ўтказишни талаб қилган. Ўтказилган тафтиш натижасида солиқ йиғувчилар ва амлоқдорлар томонидан шариат қонунлари кўпол равишда бу-

¹ *Хакимова К.З., Кравец Л.Н.* Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 144.

² Ўша жойда.

зилганлиги аниқланган. Солиқ йиғувчилар аҳолидан белгиланган миқдордан 10 фоиз кўп солиқ олганликлари маълум бўлди¹. Мулла Шароф аҳолини тинчлантириш мақсадида маҳаллий амлоқдорлардан солиқларни белгиланган меъёрдан оширмасликни талаб қилиб уларни огоҳлантирган.

Бухоро ҳукуматида юқори лавозимдаги амалдорлар бирор жойга шикоятни ўрганиш ёки бошқа муаммоларни ҳал қилиш учун юборилса, унга албатта бек томонидан фарсах пули берилган. Бу ҳам оддий халқнинг ҳисобидан олинган. Дехқонларнинг шикоятини ўрганиш учун Шерободга келган мулла Шароф ҳам бекдан 250 танга фарсах пули (йўл пули), адрас ва ипакдан тайёрланган тўн ва яқтаклар ундириб Бухорога қайтган².

Маҳаллий ҳукмдорларнинг адолатсизликларидан амир ҳузурига нажот излаб борган халқ вакиллари ҳар доим ҳам қоникарли жавоб ололмас, аксинча, улар жазога маҳкум қилинарди. Бунинг оқибатида турли солиқ ва тўловлардан толиққан Шеробод аҳолисининг ўз жойларини ташлаб, Афғонистон ва бошқа жойларга кўчиб кетиши ҳоллари тез-тез учраб турган³.

XIX асрнинг 70–80-йилларига келиб, Денов беклигидан ҳам солиқ миқдорининг кўплиги ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчаликларига қарши бир гуруҳ исёнчилар солиқ йиғувчилар устидан арз қилиб амир ҳузурига боришган ва бекликдаги тартибсизликларни йўлга солишни қаттиқ талаб қилишган⁴. Шундан сўнг амир шикоятни ўрганиш учун Деновга Саид Назарбек коровулбегини юборган. У Денов қозиси билан биргаликда шикоятни ўрганиб чиққан. Тафтиш давомида амлоқдорлар солиқларни ҳақиқатан ҳам белгиланганидан кўп миқдорда йиққанликлари маълум бўлган.

Саид Назарбек вазиятни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, Денов беклигида солиқ тўлашнинг эски тартибини жорий қилган ва шу йўл билан дехқонларни тинчлантирган. Денов амлоқдори

¹ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1267-иш, 80-варақ.

² ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1269-иш, 44-варақ.

³ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 449-иш, 46-варақ.

⁴ ЎзР МДА, 1-фонд, 34-рўйхат, 670-иш, 14-варақ.

Олмосбой ўз вазифасидан четлаштирилган¹. Эски солиқ тизими-га қайтилиши ва амлокдорнинг алмаштирилиши дехконларнинг ғалабаси эди, аммо амлокдорларнинг алмаштирилиши, солиқлар тартибининг ўзгартирилиши оддий аҳолининг турмушини ўзгартириб, уларнинг яхши яшашини таъминлай олмас эди. Янги тайинланган амлокдорлар ҳам бироз вақт ўтгач, шариат конунларини кўпол равишда бузиб, олдинги тартиб-қондани жорий қилар ва солиқларни ўз билганича йиға бошларди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб аҳолининг норозилик кайфиятлари шиддатли тус ола бошлади, кўзғолонлар муқаррар бўлиб қолди. Шундай кўзғолонлардан бирига деновлик Эрназар Полвон бошчилик қилади. Бу кўзғолонга Денов беклигидаги бир неча кишлок аҳолиси қўшилган². Кўзғолон кучайиб кетгач, Денов беги Абдурахмон бунга қарши ўзининг қуролланган гуруҳини жўнатди. Кўзғолончилар ва бек навкарлари ўртасида бўлиб ўтган жангда бек навкарлари мағлубиятга учрайди. Кўзғолончилар Эрназар Полвон бошчилигида Денов қалъасини эгаллашган ва бир ярим ой давомида уни ўз қўлларида ушлаб туришган. Бу воқеадан хабар топган Бухоро амири ўзининг кўп сонли қуролланган навкарларини Деновга юборган. Улар қалъани камал қилиб, кўзғолончиларни мағлубиятга учратишган. Натижада кўзғолон қатнашчиларидан 48 таси қўлга олиниб, Дарбанд дарасида дорга осилган³.

Денов беклигида ҳам бир неча маротаба ғалаён кўтарилиб, шулардан иккитаси маҳаллий ҳокимларни ташвишга солган ва уларни халқ билан ҳисоблашишга мажбур қилган. Биринчисида ғалаёнчилар ғалаба қозонган бўлса, иккинчиси дехконларнинг мағлубияти билан яқунланади. Ғалаёнчилар қатл этилди, аммо энди ғалаёнчиларни қатл этиш билан аҳолини кўрқитиб бўлмас, аксинча бундай ғалаёнлар беклик ва амирликнинг бошқа жойларидан ҳам авж олиб борарди.

¹ ЎзР МДА, 1-фонд, 34-рўйхат, 677-иш, 74-варак.

² Шониёзов К.Ш. Узбеки-Карлуки. – Т.: Наука, 1964. – С. 136.

³ Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 151.

Россия империяси ўзининг мустамлакачилик сиёсатини давом эттириб, 1890 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги худудида ҳарбий-стратегик ва топографик текширувлар олиб борди¹. Бундай текширув ишлари Бойсун ва Денов бекликларида ҳам амалга оширилди². 1898 йилда К. А. Кирхгофъ ва Полянский бошчилигидаги экспедиция Денов беклигида текширув ишларини олиб борди³. Маҳаллий аҳоли бундай текширувларга қарши чиқди. Қаршилиқлар 1898 йилнинг 18 майида Чўт-чоғлик қишлоғида бошланган. Тош, таёқ, кетмон ва белкурак билан қуролланган бир неча эркак ва аёллар русларни ишлаб турган жойларидан ҳайдаб юборишган. Бу воқеадан хабар топган аҳоли Денов беклигининг бошқа қишлоқларида ҳам шундай қилишган. Масалан, 20 май куни Шайтон қишлоғи, 21 май куни эса Толли қишлоғи аҳолиси рус ҳарбий тадқиқотчиларини ишлаб турган жойларидан калтаклаб ҳайдашган⁴. Жумладан, Бухоро ҳукуматининг Жарқўрғондаги сув иншоотлари қурилишини кузатиб юрган вакили Х. Х. Мирбадалев, муҳандис Кельстер ва «Шеробод» жамиятининг 6 та аъзоси мингдан ортиқ маҳаллий аҳоли қуршовида қолиб кетишган. Ғалаёнчилар қўлларидаги таёқ, белкурак ва бошқа қуроллар билан уларга ҳужум қилишган. Ғалаён 4 соатча давом этган. Бундай чиқишлар натижасида халқ сувдан фойдаланишдаги баъзи чекловларни олиб ташлашга эришган.

Норозилиқларнинг оммавий тус олиб, ғалаёнга айланиб кетиши оқибатида Паттакесардан рус ҳарбий отряди қақирилиб, ғалаён бостирилган. Ғалаён қатнашчилари ўлимга ҳукм қилинган. Россия ҳукумати ўз вақтида тўкнашувнинг олдини олмаганлиги учун Денов бегини айбдор деб топган ва Бухоро ҳукуматидан тафтиш ўтказишни талаб қилган⁵.

¹ *Ражабов З. Ш.* Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и начала XX в.в. – Душанбе, 1958. – С. 98.

² ЎзР МДА, 3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш, 169-варак.

³ *Саидбобоев З.А.* Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI–XIX асрлар): Тарих фан. ном. дисс. – Т., 2004. – Б. 123.

⁴ ЎзР МДА, 3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш, 65-варак.

⁵ Ўша жойда, 68-варак.

XIX аср охирларида ҳам маҳаллий аҳоли подшо Россияси маъмурларининг хийла-найрангларига чидашга мажбур эди. Янги Термизга рус фуқароларининг кўчиб келиши натижасида маҳаллий аҳоли билан улар ўртасида тез-тез келишмовчиликлар юз бериб турарди. Шундай келишмовчиликлардан бири 1898 йилнинг 20 августида бўлган. Паттакесар аҳолиси рус аскарларидан уч кишини Султон Ниёзнинг қизига тажовуз қилишда айблаб ҳибсга олган. Аммо руслар шариат қонунқоидаларини писанд қилмай, куч ишлатиб ўз аскарларини озод қилишган¹. Ушбу воқеа юзасидан рус ва Бухоро ҳукумати ўртасида олиб борилган музокаралар натижасида рус аскарлари эмас, балки маҳаллий аҳоли айбдор деб топилган. Бу иш юзасидан ноҳақ ҳукм чиқарилиб, қишлоқ оксоқоли Аллаберди беш ойга, тўқнашувда фаол иштирок этган яна беш киши уч ойга Шеробод зиндонига ташланган². Термизда Россия ҳукуматининг сиёсий таъсири кучли бўлиб, Бухоро ҳукумати европаликларнинг сўзларини ерда қолдира олмасди. Шунинг учун ҳам рус фуқаролари ва аскарлари маҳаллий аҳолини менсимасдан, кўнгиллари тусаган ишларни қилишган.

Архив маълумотларига кўра, Бухоро амирлигида аҳолининг турмуш тарзи оғирлигидан Шеробод беклигида яшовчи баъзи маҳаллий фуқаролар Россия фуқаролигини қабул қилишган. Бунинг сабаби шунда эдики, ҳукумат томонидан руслар учун барча шароитлар яратилиб, маҳаллий аҳолига нисбатан уларга катта имтиёзлар берилган эди. Бухоро амирлиги аҳолисининг турмуш тарзи эса оғир бўлиб, улар ҳеч қандай имтиёзга эга эмасдилар. Маҳаллий фуқаролар рус фуқаролигини қабул қилишса, уларга ҳам русларга берилган имтиёзлар жорий этиларди. Масалан, Термиз яқинидаги Таллимарон қишлоғидаги 68 та хўжалиқда яшовчи аҳолидан жами 215 киши ўз хоҳиши билан рус фуқаролигини қабул қилган³.

¹ Жалалиддин М. Термиз тарихи. – Т.: Шарк, 2001. – Б. 86.

² Ўша жойда.

³ ЎзР МДА, 1-фонд, 27-рўйхат, 1717-иш, 3-варақ.

Таллимарон қишлоғида яшовчи аҳолидан рус фуқаролигини
ихтиёрий қабул қилувчилар рўйхати¹

| Тартиб рақами | Хўжалик эгаларининг исм шарифи | Уйлар сони | Одамлар сони |
|------------------|-----------------------------------|---------------|-----------------|
| 1 | Мама Юсуф | 2 | 6 |
| 2 | Мавлон Арбоб | 1 | 6 |
| 3 | Ҳайит Оқсокол | 4 | 11 |
| 4 | Шоимбек | 6 | 10 |
| 5 | Тошболта | 2 | 7 |
| 6 | Худойберди | 4 | 3 |
| 7 | Шоҳназар | 4 | 8 |
| 8 | Кўшок | 1 | 6 |
| 9 | Чори | 1 | 4 |
| 10 | Мусулмонқул | 1 | 4 |
| 11 | Мирза Полвон | 1 | 2 |
| 12 | Мулла Норбой | 1 | 4 |
| 13 | Дўст Назар | 4 | 16 |
| 14 | Мулла Утта | 4 | 12 |
| 15 | Миникул Маҳсум | 1 | 4 |
| 16 | Раҳмонқул | 1 | 4 |
| 17 | Олимбой | 1 | 3 |
| 18 | Жума | 2 | 5 |
| 19 | Кодирқул | 1 | 4 |
| 20 | Қурбон | 1 | 4 |
| 21 | Сафар | 1 | 6 |
| 22 | Корабек | 1 | 5 |
| 23 | Чоға Полвон | 2 | 7 |
| 24 | Хонали | 2 | 5 |
| 25 | Чодигар | 1 | 2 |
| 26 | Норали | 3 | 8 |
| 27 | Мусурмон | 1 | 4 |
| 28 | Кўчкин | 1 | 5 |
| 29 | Аббор | 1 | 3 |
| 30 | Чори I | 1 | 5 |
| 31 | Мулла Худоёр | 1 | 5 |
| 32 | Кенжа | 1 | 3 |

¹ Ўша жойда. 4-варақ.

| | | | |
|----|-----------|---|---|
| 33 | Эргаш | 3 | 7 |
| 34 | Тоир | 1 | 3 |
| 35 | Чори II | 1 | 4 |
| 36 | Хидир | 2 | 4 |
| 37 | Поён | 1 | 4 |
| 38 | Қурбат II | 1 | 2 |

Маҳаллий бек ва амлоқдорлар Бухоро ҳукумати томонидан чиқарилган қонунлар ва фармонларга ортиқча эътибор беришмаган. Бунинг сабаби амирнинг маҳаллий бошқарув ишлари билан деярли қизиқмаганлиги ҳамда ўз қарорлари ижросини текшириб кўрмаслигида эди. Натижада маҳаллий амалдорлар ўз биланлари-ча иш юритардилар. Бу эса XX аср бошларида воҳада норозилик кайфиятлари ва қонли тўқнашувларнинг кескин равишда кучайишига олиб келди.

1902 йилда Денов атрофида катта ғалаён бўлиб ўтган. Ғалаён ҳақидаги шов-шувлар Деновдан Тошкент ва ҳатто Петербурггача етиб борди. Бу воқеа Россия империяси ҳукумати маъмурларини ҳам ҳавотирга солиб қўяди. Подшо Россияси ҳукумати Бухоро амиридан Деновдаги ғалаён ҳақида Тошкент ва Петербургга маълумот беришини талаб қилган¹. Мамлакатдаги ғалаёнлар эндиликда нафақат Бухоро амирлигиши, балки Россия ҳукуматини ҳам эътиборсиз қолдирмайди. Бу эса деҳқонларга қисман бўлса-да енгиллик берди ҳамда маҳаллий амалдорлар аҳоли билан мурося қилишга мажбур бўлдилар.

Айни пайтда, Бухоро амири томонидан Шеробод ва Бойсун ҳудудларидан маҳаллий аҳолига тегишли катта ер майдонларининг рус тадбиркорларига ижарага бериб юборилиши маҳаллий аҳоли учун катта қийинчиликлар туғдирган. Уларнинг ерлари мусодара қилинган ва сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари чеклаб қўйилган. Бундай бебошликлардан сабр қосаси тўлган деҳқонлар 1916 йилнинг 23 мартда Жарқўрғондаги «Шеробод» жамияти аъзоларига қарши ғалаён кўтарган².

¹ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 201-иш, 8-варақ.

² ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 34-варақ.

1916 йили Бойсун беги Абулхофиз бой Бухоро кўшбегиси номига йўллаган тақдимномасида Подшо Россияси ҳукумати Сурхон дарёсига тўғон қуриши натижасида маҳаллий аҳоли ерларини келишилган нархларда сотиб олишини билдирган эди. Лекин маҳаллий аҳоли бу шартномага рози бўлмади. Шунга қарамай, чор ҳукумати вакиллари бек ва унинг ёрдамчиларига билдирмасдан ҳужжатни махфий равишда имзолаганлар. Бундан хабар топган Какайди амлоқлиги аҳолиси амир хузурига бориб, ўз ерларини қайтариб беришни сўраган¹. Лекин амирдан бундай ишларни ҳал қилишни сўрашнинг фойдаси йўқ эди. Чунки Бухоро амири бундай ишларни чор ҳукуматининг рухсатисиз ўзи мустақил ҳал қила олмасди. Шунинг учун ҳам аҳолининг шикоятини амалий натижа бермаган.

Бухоро амирлигида беклар ҳукуматдан ҳеч қандай маош олмаганлар. Улар аҳолидан йиғиб олинадиган ҳамда амир хазинасига жўнатиладиган солиқ ва тўловлар ўртасидаги фарқ ҳисобига кун кечирганлар. Амлоқдорлар эса бекдан унча катта бўлмаган хизмат ҳақи олишган. Масалан, Шеробод беклигида амлоқдорлар йилига 50 рубл пул ва 400 пуд (оғирлик ўлчов бирлиги, бир пуд – 16 кг) шоли, буғдой ва бошқа кишлок хўжалиги маҳсулотлари олганлар. Маҳаллий ҳисоб-китобларга кўра, маҳсулотлар билан қўшиб ҳисоблаганда бу 220 рублни ташкил этган. Бундан ташқари, амлоқдорлар бекнинг химматига қараб совға ёки қўшимча ҳақ ҳам олганлар². Баъзи вақтларда амир жазо тариқасида у ёки бу бекни закот йиғиш ҳуқуқидан маҳрум этиб, уни бошқа бир бекка инъом этган.

Бухоро амирлигида бутун XIX аср мобайнида ва ҳатто XX аср бошларига келиб ҳам ҳокимият вакилларининг аҳолига бўлган муносабати ўзгармади. Маъмурий жиҳатдан бекликларга бўлиниб, тарқок ҳолда яшаш давом этмоқда эди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига тўсқинлик қилувчи омиллар ҳали ҳам мавжуд бўлиб,

¹ Ўша жойда. 237-варақ.

² Полк. Галкин. Краткий военный статистический очерк о Бухарском ханстве // Сб. геог. топог. и стат. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 28.

унинг асосий оғирлиги оддий халкнинг елкасига тушарди. Бухоро ҳукуматининг юқори лавозимдаги мутасаддилари меҳнаткаш халкнинг аҳволи оғир эканлигини кўра-била туриб, мамлакатда бирор марта ҳам иқтисодий ислохотлар ўтказишга, халкнинг аҳволини яхшилашга уринмадилар.

Марказий ҳокимиятдаги амалдорлар воҳада шароит оғирлигини билсалар-да, маҳаллий бошқарув тизимидаги тартибсизлик ва ўзбошимчаликларни назорат қилишни истамасдилар. Мамлакатда солиқ турларининг ҳаддан ташқари кўплиги оддий меҳнаткаш омманинг хўжалигини издан чиқариб, уларнинг жиддий норозиликларига сабаб бўлди. Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига келганда халкнинг норозилиги кучайиб, бу ҳатто конли тўқнашувларга ҳам олиб келди.

Аҳолининг доимий ғалаёнлари натижасида XIX асрнинг 80-йилларига келиб, воҳада яшовчи деҳқонлар солиқ миқдорини Бухоро амиридан ёзма равишда тасдиқлатиб олишга эришдилар ва ягона солиқ тизими жорий этилди. Бу эса вақтинча бўлса ҳам солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчаликларига чек қўйди. Эндиликда Бухоро ҳукумати маҳаллий аҳоли билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Бу деҳқонлар эришган асосий ютуқлардан бири эди.

III БОБ. XIX–XX АСР БОШЛАРИДА СУРХОН ВОҲАСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ

3.1. ШАРҚИЙ БУХОРО БЕКЛИКЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Бухоро амирлигида ҳам бошқа хонликлардаги сингари асосий бойлик ер ҳисобланиб, даромаднинг асосини деҳқончилик ташкил этган. Амирликнинг бошқа ҳудудларида бўлгани каби Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларида ҳам ерлар амалда деҳқонларга қарашли бўлиб, улар давлатга солиқ тўлаганлар. Н. В. Кисляковнинг фикрига кўра, деҳқонлар ёки мулкдорларга тегишли бўлишидан қатъи назар барча хусусий ерлар мулк деган умумий ном билан аталиб, улар амлок ҳисобланган¹. Вақф ерлари Денов, Бойсун, Шеробод ва бошқа бекликларда ҳам мавжуд бўлиб, Шарқий Бухорода уларнинг миқдори Ғарбий Бухородагига нисбатан анча кам бўлган. Бунинг асосий сабаблари ҳусусида тўхталадиган бўлсак, биринчидан, маҳаллий ҳокимият билан аҳоли ўртасида узок вақт (XIX асрнинг охирига қадар) давом этган зиддиятли қарама-қаршиликлар дин пешволари қўлида ерларнинг кўпроқ миқдорда тўпланишига имкон бермади. Иккинчидан эса ҳукумат Бухоро ва унинг атрофидаги ерларга катта эътибор бериб, марказдан узок ҳудудларга кам эътибор қаратган².

XIX – XX аср бошларига келиб ҳам маҳаллий аҳолининг қишлоқ хўжалигидаги асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилиқдан иборат бўлган. Деҳқончилик воҳанинг тоғ ва тоғ олди ҳамда текислик қисмларида яхши ривожланиб, деҳқончиликда буғдой, арпа, жўхори, тарик, нўхат, шоли, пахта; ёғли ўсимликлардан зигир, кунжут, кунгабоқар; озиқ-овқат экинларидан картошка, пиёз, сабзи, турп, лавлаги; полиз маҳсулотларидан қовун, тарвуз, бодринг, помидор ва бошқалар етиштирилган.

¹ Кисляков Н.В. Патриархально-феодалные отношения Бухарского ханства в конце XIX–нач. XX в. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 80; Маджлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – С. 15.

² Маджлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – С. 125.

Дехқончилик оби (суғорма) ҳамда лалмикор турларга бўлинган. Суғориладиган ерларда асосан буғдой, арпа, шоли, жўхори, пахта, дуккакли ва сабзаёт экинлари экилган. Экинлар ичида майдони кўплиги жихатидан ғалла биринчи ўринда турган. Ҳосилдорлик яхши бўлган йиллари ҳар десятина (1 десятина – 1,09 гектарга тенг) ердан 60 пудгача (бир пуд – 16 кг) ҳосил олинган¹. Экин турлари ичида жўхоридан энг юкори – уч юз пудгача ҳосил олинган². Бухоро амирлиги бўйича лалми ерлар майдони 600 минг десятинадан ошиқ бўлиб, бунинг 60 фоизига буғдой, 25 фоизига арпа, қолган қисмига эса бошқа экинлар экилган³. Буғдой, арпадан ташқари тариқ ҳам лалми ерларга экиладиган асосий экин тури ҳисобланган. Сурхондарё, Сурхоб ва Вахш воҳаларида 15 минг гектардан ошиқ майдонларга тариқ экилган⁴. Тариқдан хўжаликда кенг фойдаланилиб, ун сифатида ҳам истеъмол қилинган.

XIX аср охири–XX аср бошларига келиб амирлик бўйича дехқончилик қилинадиган умумий ер майдони 2700 минг десятинанни ташкил қилган⁵. Бу даврда ҳам суғориладиган ерлар аҳолининг эҳтиёжини тўла қондира олмади. Аҳоли жон бошига суғориладиган ерлар шарқий туманларда 0,3 десятина, марказий туманларда 0,4 десятина, шимолий туманларда 0,5 десятина, ғарбий туманларда 0,8 десятина, жанубий туманларда 0,5 десятинадан тўғри келган⁶.

Маълумотларга кўра, Амударёнинг юкори ва ўрта оқидамида жойлашган Файзобод, Кофирниҳон, Денов, Бойсун ва Шеробод ҳудудларида экин майдонлари экин турига кўра қуйидагича

¹ Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. – С. 11.

² Ўз РМДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 115-иш, 2-варак.

³ Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 4.

⁴ Ўз РМДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 995-иш, 2-варак.

⁵ Губаревич-Радобильский А. Экономический очерк Бухары и Туниса. – СПб., 1905. – С. 18.

⁶ Военная мысль. Кн. 2. – Т., 1921. – С. 219; Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: Изд-во АН ТаджССР, 1963. – С. 183.

таксимланган: ғалла – 130 минг га, шоли – 34 минг га, арпа – 24 минг га, кунжут – 20 минг га, зиғир – 17 минг га, тарик – 7 минг га, жўхори – 50 минг га, беда – 10 минг га, пахта – 500 минг га, узумзор ва боғлар – 3400 га, полиз ва томорқа экинлари – 6500 га¹.

Манбаларнинг таҳлили XIX асрда воҳада деҳқончилик жадал ривожланганлигидан далолат беради. Айниқса, воҳанинг шимолӣ худудларидаги ерлардан деҳқонлар унумли фойдаланганлиги, қишлоқларда қаровсиз қолган ерларнинг йўқлиги таъкидланади. Шунингдек, қишлоқлар атрофида яшилликка бурканган боғларнинг кўплиги кишини ҳайратга солиши эътироф этилади².

Воҳа аҳолисининг асосий қисмини, яъни 85 фоизини деҳқонлар ташкил қилиши доимий суратда ер майдонлари тақчиллиги муаммосини келтириб чиқарган. Натижада кам ерли ва ерсиз деҳқонлар бойларнинг ерларини ижарага олишга мажбур бўлишган. Аҳолининг бой қатлами нафақат хусусий ерларини, балки жамоа ерларини ҳам ижарага берган. Шерободда ҳам лалмикор ва обикор ерлар бек ҳамда маҳаллий бойлар кўлида бўлиб, жамиятда уларнинг таъсири анча юқори бўлган. Архив маълумотларига кўра, Шеробод беклигидаги 5 та амлокликда 7347 та хўжалик бўлиб, шундан 500 таси ерсиз, 900 та хўжалик эса кам ерли оилаларни ташкил қилган³. Бу хўжалиқлар бой деҳқонларнинг ерларини ижарага олиб ишлатишга мажбур бўлишган.

Йирик ер эгалари деҳқонларга ерларни ўз хоҳишлари билан ижарага беришган. Беклик ва амлокликларда ерни ижарага бериш шарти бир хил бўлмаган. Баъзи амлокликларда ижарадорлар ижарага берган ердан ташқари уруғни ҳам бериб, бунинг эвазига ҳосилнинг 1/2 қисмини олган. Ижарачи олган ерида ёлланма ишчиларни ишлатиши лозим бўлса, ҳақини ўз ҳисобидан тўлаши шарт эди⁴. Баъзи ҳолларда мулкдор (ер эгаси) ижарачига уруғ, от

¹ *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963. – С. 184.

² *Маев Н.* Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Т. V. – С. 172–173.

³ УзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 298-варақ.

⁴ Ўша жойда. 299-варақ.

ёки ҳуқиз бермаган. Ижарачи ерга ўзининг меҳнат қуроли билан ишлов берган. Ижарачи ариқларни ёлланма ишчилар ёрдамида тозалаган ҳолларда ҳосилнинг 1/3 қисмини олган, лекин бундай ижарачилар анча кам бўлиб, бутун бекликда уларнинг сони 50 та-чага етиши мумкин эди. Ижарачилар кўп ҳолларда олган ерларига ўзлари тула ишлов бермасдан, уни маълум шартлар асосида майда ижарачиларга беришга мажбур бўлишган¹.

Шеробод буғдой ва арпа етиштиришда бошқа бекликларга нисбатан олдинги ўринда турган. Беклик бўйича бир мавсумда 40 мингдан 70 минг ботмонгача (XIX асрда Бухорода бир ботмон – 8 пуд, яъни 131,044 кг га тенг бўлган) буғдой ва арпа ҳосили олинган². Шеробод шаҳри ва унинг атрофидаги далаларга ғалла, тарик, жўхори, арпа ва пахта экилган. Дехқончиликда ғалла экини етакчи тармоқ ҳисобланган³. Пошхурт ва Кўҳитанг тоғи оралиғида жойлашган қишлоқлар Шеробод бозорларидан ғалла сотиб олишмаган. Улар ғаллани кўп миқдорда экишган ва ҳосил йиғими пайтида ортиқчасини Ғарбий Бухородан келувчи савдогарларга сотишгани маълум⁴. Шеробод ва унинг атрофида боғдорчилик ва полизчилик ишлари яхши йўлга қўйилган эди. Бу ер аҳолиси бошқа жойларга нисбатан полиз маҳсулотларини етиштиришда, айниқса, катта тажрибага эга бўлишган. Масалан, Шеробод ўзининг қовунлари ва қовун қоқилари билан машҳур бўлган. Улар Бухородан ташқари бошқа хонликларга, ҳатто Россияга ҳам олиб кетилган⁵.

XIX асрнинг бошларида воҳада дехқончиликка мўлжалланган ерларнинг миқдори бу даврга оид манбалар ва архив ҳужжатларида аниқ келтирилмаган. XIX асрнинг иккинчи ярмига ке-

¹ *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963. – С. 197.

² *Кап. Васильев.* Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Ширабадское и части Бойсунского // Сб. геог. толог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 400.

³ *Кап. Гинтцлло.* Интендантские сведения о Бухаре // Сб. геог. топол. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 25.

⁴ Туркестанские ведомости. 1879. №1.

⁵ Туркестанские ведомости. 1879. №36.

либ деҳқончиликда ҳосилдорликнинг ошиб бориши билан бирга экин майдонлари ҳам кенгайиб борган ва уларнинг миқдори аниқланиб, тўлов ва солиқлар шунга қараб олинган¹. Воҳа бекликларида деҳқончиликка мўлжалланган ер майдонлари турлича тақсимланган бўлиб, лалми ва обикор ерлар майдонига қараб фарқ қилган. Маълумотларга кўра, XX аср бошларига келиб Шеробод ва унинг атрофларида деҳқончилик қилиш учун яроқли ер майдонлари 15876 десятирани ташкил қилган. Улардан 65,9 фоизини лалми, 34,1 фоизини обикор ерлар ташкил қилган. Бу ерларнинг асосий қисмига донли экинлар экилган, қолган 5,3 фоизини шоли, 13,5 фоизини пахта, 3 фоизини эса бошқа ўсимликлар ташкил этган².

Бойсун беклигида Бойсун, Дарбанд ва Сайроб атрофидаги тоғ ёнбағирлари, қир ва адирларда лалмикор деҳқончилик анча яхши ривожланган. Маълумотларга кўра, Бойсун амлоклигида бир йилда (мавсумда) 7 минг, Яумчи амлоклигида 2 минг, Пошхурда 12 минг, Дарбандда 40 минг ботмон бугдой ва арпа етиштирилган³. Бойсун беклигининг катта қисми тоғ ва қирлардан иборат бўлганлиги боис деҳқончиликда ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил этган. Воҳанинг бошқа ҳудудларига қараганда суғориладиган ерлар танқисроқ бўлиб, қишлоқ хўжалигининг асосий экин турларидан ҳисобланган пахта ва шоли ҳозирги Қумкўрғон ва Жаркўрғон ҳудудларида, Сурхондарё соҳилидаги ерларда экилган.

Маълумотларга кўра, Бойсун ҳудудида лалми ва обикор ерларнинг умумий майдони 24773 десятирани ташкил қилиб, шундан 86,25 фоизи лалми, 13,8 фоизи обикор ерлардан иборат бўлган. Бу ерларнинг 63,6 фоизига донли экинлар, 6,7 фоизига шоли, 16,9

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–нач. XX века. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – С. 153.

² Материалы по районированию Узбекистана. Вып. I. – Самарканд: ЦКР Уз, 1926. – С. 157.

³ *Кап. Васильев.* Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Ширабадское и части Бойсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 402; Туркестанские ведомости. 1879. №1.

фоизига беда, 6,7 фоизига полиз ва томорка экинлари, 4,6 фоизига ёғли ўсимликлар, 1,5 фоизига пахта экилган¹.

Воҳанинг шимолий қисмида ҳам дехқончиликда суғорма ва лалми экин майдонларидан фойдаланилган. Суғориладиган ер майдонлари воҳанинг марказий ва жанубий қисмларига нисбатан кўпроқ бўлган. Лалми майдонларга, асосан, буғдой, арпа ва тарик экилган. Текислик ва сув сероб бўлган ҳудудда жойлашган Сариосиё, Юрчи, Денов, Дашнобод, Миршоди каби шаҳар ва қишлоқлар шоли етиштиришда Бухоро амирлигида етакчи ўринда турган. Етиштирилган шолининг маҳсус навлари нафақат Бухоро ва Туркистон ҳудудларига, балки тоғли Дарвоз ва Қоратегин бекликларига ҳам олиб кетилган². Воҳанинг шимолий қисмида дон маҳсулотлари марказий ва жанубий ҳудудларга нисбатан камроқ экилган. Экин далага бир марта экилиб, баъзи жойларда буғдой йиғиштирилганидан сўнг унинг ўрнига мош ёки полиз экинлари (кечки ковун-тарвузлар) экилган. Тоғли жойларда буғдой ва тарикдан гектарига ўртача 3–6, воҳаларда 8–15 центнердан, шолидан 10–20 центнергача ҳосил олинган³.

Қишлоқ хўжалигида боғдорчилик ҳам даромадли тармоқ ҳисобланиб, ҳар бир оила ўз ерларида боғлар барпо этиб, ўрик, олма, нок, шафтоли, анор, беҳи ва узумнинг ҳар хил навларини етиштирганлар. Сариосиёда боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, Газарак ва Хуфар қишлоқлари узум етиштириш бўйича, Дашнобод эса ўз анорлари билан нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Ўрта Осиёда машҳур эди⁴.

Денов ва унинг атрофида аҳоли кўпроқ шоли, буғдой, арпа, тарик, ёғли экинлар сингари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирганлар. Бу ерда ҳам боғдорчилик ва полизчилик яхши ри-

¹ Материалы по районированию Узбекистана. – Самарканд: ЦКР Уз, 1926. Вып. I. – С. 155.

² *Стеценко И.А.* Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX–начале XX вв. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963. – С. 28.

³ *Кат. Стеткевичь.* Бассейн Каратаг-Дарьи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 251.

⁴ Туркестанские ведомости. 1879. №36.

вожланган. Мевали дарахтлар боғлардан ташқари арик бўйларида ҳам кўплаб экилганлиги тўғрисида маълумотлар бор¹. Деновда Хауз, Сина ва Вахшивор қишлоқлари воҳанинг энг кўп узум етиштирувчи марказларидан ҳисобланган. Бу жойларда узумнинг 20 дан ортиқ нави етиштирилган². Аҳоли қишлоқ хўжалигида бошқа экин турлари билан бирга қисман тамаки ҳам экишган³. Воҳада Деновдан бошқа жойларда тамаки экилмаган (Бухоро амирлигида бу ўсимлик фақат Шаҳрисабз, Қарши, Яккабоғ бекликларида экилган).

Денов ҳудудида XX аср бошларига келиб деҳқончиликка ихтисослашган ерлар 20405 десятинали ташкил этиб, шундан 62,4 фоизи лалми, 37,6 фоизи обикор ерлар ҳисобига тўғри келган. Ерларнинг 41,5 фоизига донли экинлар, 5,4 фоизига шоли, 21,7 фоизига ёғли ўсимликлар, 16,1 фоизига полиз ва томорқа экинлари, 13,3 фоизига пахта, 2 фоизига эса беда экилган⁴.

Воҳани сув билан таъминловчи асосий манбалар Сурхондарё ва Шеробод дарёлари ҳисобланган. Амударёдан эса Термиз ва Шеробод аҳолиси қисман фойдаланишган. Воҳа деҳқончилигида бу дарёнинг деярли аҳамияти бўлмаган. Сурхондарё ва Шеробод дарёларининг юқори ва ўрта оқимларида сугориш тизими яхши бўлган. Лекин бу ҳудудларда ҳам сув захиралари камлиги туфайли аҳоли сувсизликдан азият чеккан. Ирригация тизимининг ниҳоятда пастлиги ва соддалиги сабабли ерларнинг бир қисми қуриб, иккинчи қисми ботқоклашиб борган. Масалан, Денов ҳудудида 15 минг десятина ер ботқоклашган⁵. Воҳанинг асосий сув манбаси ҳисобланган Сурхондарёдан 22 та, Шерободдарёдан 24 та ма-

¹ Туркестанский сборник. Т. 404. – С. 10.

² Кармышева Б.Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 119.

³ Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 43.

⁴ Материалы по районированию Узбекистана. – Самарканд: ЦКР Уз, 1926. Вып. I. – С. 156.

⁵ Ўша жойда. – Б. 149.

гистрал каналлар қазиб чиқарилган. Суғориш тизимида каналлар қўшимча тармоқ ҳисобланган. Хўжайпоқдан 10 та, Сангардақдан 13 та, Тўпалангдан 7 та ва Обизаранг дарёсидан 5 та канал қазилиб, деҳқончиликда фойдаланилган¹.

7-жадвал

Сурхондарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги каналлар тармоғи².

| № | Магистрал каналларнинг номлари | Умумий узунлиги | № | Магистрал каналларнинг номлари | Умумий узунлиги |
|--|--------------------------------|-----------------|----|--------------------------------|-----------------|
| I. Сурхондарёнинг ўнг тарафидан қазилган каналлар | | | 3 | Ўгригузар | 1.00 |
| 1 | Оқкўрғон | 2.00 | 4 | Қобтўғай | 1.75 |
| 2 | Қосағари | 2.15 | 5 | Какайди наҳор | 49.15 |
| 3 | Ямбой | 4.25 | 6 | Бош Какайди | 2.10 |
| 4 | Карвон тушиди | 2.10 | 7 | Бўрибов шולי | 2.25 |
| а) | Наҳор тизими | 24.00 | 8 | Қайчили | 1.30 |
| б) | Занг | 64.65 | 9 | Гарон шולי | 2.00 |
| в) | Жаркўрғон | 33.00 | 10 | Чоржўй шולי | 1.75 |
| 5 | Термиз | 60.10 | 11 | Исмоил тепа | 3.60 |
| II. Сурхондарёнинг чап тарафидан қазилган каналлар | | | 12 | Янги | 28.00 |
| 1 | Жалойир | 2.00 | 13 | Давал дарваз | 16.00 |
| 2 | Қумкўрғон | 9.75 | 14 | Жўй жангал | 3.00 |

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 46.

² Ўша жойда. – Б. 44.

Шеробод дарёсидан олинувчи каналлар тармоғи¹.

| № | Магистрал каналларнинг номлари | Умумий узунлиги | № | Магистрал каналларнинг номлари | Умумий узунлиги |
|--|--------------------------------|-----------------|----|--------------------------------|-----------------|
| I. Шеробод дарёсининг ўнг тарафидан қазилган каналлар | | | 1 | Окжар | 38.50 |
| 1 | Хўжа кия | 20.00 | 2 | Чигатой | 24.00 |
| 2 | Талашкон | 17.00 | 3 | Янги | 23.50 |
| 3 | Наўбоғ | 27.00 | 4 | Работак | 18.25 |
| 4 | Гамбур | 10.00 | 5 | Гилямбоб | 48.25 |
| 5 | Бешхотин | 35.00 | 6 | Сўхта | 14.00 |
| 6 | Сиплон | 10.25 | 7 | Хуррамша | 10.75 |
| 7 | Тоскан | 22.75 | 8 | Толлимарон | 25.00 |
| 8 | Чегирдак | 5.00 | 9 | Чуқуркўл | 6.00 |
| 9 | Чуёнчи | 5.00 | 10 | Игутувор | 26.50 |
| 10 | Новхона | 10.00 | 11 | Жар | 23.25 |
| 11 | Сайдабек | 13.75 | 12 | Обид-обод | 40.25 |
| II. Шеробод дарёсининг чап тарафидан қазилган каналлар | | | 13 | Новшаҳар | 38.00 |

Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан ҳисобланган чорвачилик XIX–XX аср бошларига келиб ҳам воҳа аҳолисининг асосий машғулотларидан бири бўлиб қолган. Чорвачилик асосан тоғ ёнбағирлари ва дашт худудларида ривожланган. Боботоғ, Ҳисор тоғ тизмаларида ва воҳанинг ўрта қисмидаги дашт ерларида чорва моллари, айниқса, кўплаб боқилган. Маълумотларга кўра, Денов, Юрчи, Сарижўй бекликларида чорвачиликнинг асосини қўй, эчки, от ва қорамол ташкил этган. Шеробод беклигида қўй, эчки, туя,

¹ Ўша жойда – Б. 45.

йирик шохли ҳайвонлар, Бойсун беклигида эса қўй, эчки, туя ва от каби чорва ҳайвонлари кўпчиликни ташкил қилган. Бу бекликлардаги баъзи бойларнинг қўй ва эчкилари миқдори 2 мингдан ошиқ бўлганлиги хусусида маълумотлар мавжуд¹.

Воҳада ҳар қайси уруғ турли чорва молларини боқишга ихтисослашган. Бир уруғ қўйчилик билан шуғулланса, иккинчиси эчки боқиш билан машғул бўлган. Масалан, Шеробод ва Бойсун беклигида яшовчи қўнғирот уруғи вакиллари кўпроқ туячилик билан шуғулланишган².

Чорвачилик шимолий ва жанубий ҳудудларда деярли бир хил бўлса-да, лекин маҳаллий шароит ва чорва турига қараб қисман фарқ қилган. Денов, Юрчи ва Сарижўй бекликларида қўйчилик ривожланган бўлиб, қўйларнинг думбали, яъни хисори тури кенг тарқалган. Эчки ва қорамол, от ва туялар камчиликни ташкил этган. От, туя ва йирик шохли ҳайвонлар асосан тоғли жойларда, қўй ва эчкилар эса Тўпаланг дарёси ҳавзаси ва тоғ олди ҳудудларида боқилган. Тоғли йўлларда юкларни ташиш қулай бўлиши учун отларнинг майда турини кўпроқ боқишган. Чунки бундай отлар юк ташишда эшак билан рақобатлаша олган, туялар эса деярли боқилмаган.

Шеробод беклигида чорвачиликнинг асосини қўй, эчки ва туялар ташкил этган. Камроқ миқдорда отлар ва қорамол ҳам боқилган³. Бекликда ҳар бир ховлига 1–2 бош от, 5–8 тагача қўй тўғри келиб, туяларнинг умумий миқдори 4 мингдан ортиқ бўлган. Улар асосан бекликнинг чўл ҳудудларида боқилган. Бойсун беклигида чорва моллари ичида қўйчиликнинг ўрни нисбатан юқори

¹ *Варыгин М.Н.* Опыт описания Кулябского бекства // Известия РГО. – СПб., 1916. Т. 57. – С. 778.

² *Кармышева Б.Х.* О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 126.

³ *Полк. Галкин.* Краткий военно-статистический очерк Средней и Южной части Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 376–337.

бўлган. Эчки, от ва бошқа чорва моллари камчиликни ташкил этиб, туялар сони эса 2 мингдан ошиқ бўлган¹.

Воҳада деҳқончилик ва чорвачилиқдан ташқари тоғ ва дарё бўйларида ўрмон хўжалиги ҳам қисман ривожланган. Боботоғда ўрмончилик тараққий этган бўлиб, арча ва пистазор ўрмонлар бир неча километргача чўзилган. Аҳоли пистадан яхшигина фойда кўрган. Ҳосил яхши бўлган йиллари писта терувчилар кунига 4–5 пудгача писта йиғишган. Йиғиб олинган ҳосил омборларда сақланиб, куз ойларида аҳоли уни Бухоро савдогарларига бозор нархларида сотишган².

Савдогарлар тоғли қишлоқлардан тозаланган пистанинг бир фунтини (1 фунт – 0,409512241кг – 1/40 пуд) 7 тийиндан сотиб олиб, уни Россия ва Европа давлатларига олиб бориб сотишган ва катта фойда кўришган. Масалан, Одесса шаҳрида бир фунт писта 60 тийиндан 1 рублгача сотилган³.

Тўпаланг дарёси қирғоқларида турли мевали дарахтлар билан бирга ўрмонлар ҳам кўп бўлган. Шунингдек, Қоратоғ ва Тўпаланг кичик воҳаларида арча, ёнғоқ ва терак дарахтлари кўп бўлиб, арман ва француз тадбиркорлари уларни аёвсиз кесган, бунинг натижасида ўрмонларда дарахтларнинг камайиб кетиши хавфи туғилган. Шундан сўнг Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги аралашуви билан ёнғоқ ва бошқа дарахтлар кесилиб кетишининг олди олиниб, уларни кесиш тақиқлаб қўйилганлиги ҳужжатларда қайд қилинган⁴.

Бундан ташқари, Амударё соҳилларида жойлашган алоҳида оролларда ҳам унча катта бўлмаган ўрмонлар мавжуд бўлган⁵.

¹ *Кап. Васильев*. Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Ширабадское и части Бойсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 400–402; Туркестанские ведомости. 1879. №1.

² Туркестанские ведомости. 1910. №230.

³ *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963. – С. 231.

⁴ *Кап. Стеткевичь*. Бассейн Карагаг-Дарья // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 252.

⁵ Туркестанский сборник. Т. 417. – С. 106.

Маҳаллий аҳолининг ёғочга бўлган эҳтиёжи йилдан-йилга ошиб бориши оқибатида бу ўрмонлардаги дарахтлар кесилиб, дарё бўйлаб Карки, Чоржўй ва бошқа жойларга олиб бориб сотилган. Маҳаллий савдогарлар ёғоч савдосидан катта фойда кўрганлар. Руслар босқини даврида Термиз, Карки ҳарбий гарнизонлари ҳам бу ўрмонлардан ёқилги ва қурилиш материаллари сифатида фойдаланишган¹.

XIX аср охири–XX аср бошларига келиб, қишлоқ хўжалигида катта ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ер майдонлари кенгайтирилиб, кўплаб кўриқ ерларни ўзлаштиришга киришилган. Шеробод ва Бойсун бекликларида бир қанча каналлар қазилган. Жаркўрғон амлоқлигида ер майдонлари бошқа амлоқликларга нисбатан танқис эди. Бу муаммони ҳал қилиш учун Шеробод беги Мирзо Салимбек янги ерларни ўзлаштиришга киришган ва бу ерларга сув чиқариш мақсадида ҳашар йўли билан Жаркўрғон ариғини Занг қишлоғигача олиб борган². Бу ариқни қазिशга бекнинг ўзи бош бўлган. Иш икки сменада олиб борилиб, ҳашарда 4 мингдан ошиқ киши қатнашган³. Ижарадорлар Шамсуддинов ва Стовбалар билан шартнома тузган 300 та маҳаллий ишчини ҳам бек ҳашарга жалб қилган. Шундан сўнг Шамсуддинов ва Стовбалар Россиянинг Бухородаги сиёсий агентига Шеробод беги устидан шикоят қилган. Унда шундай дейилади: «Охириги 2 йил давомида мусулмонлар ўртасида рус фуқароларига нисбатан норозилик кайфиятлари туғилмоқда. Бунда биз Шеробод бегини айбдор деб ўйлаймиз. Олдинги бек русларнинг барча талабларини бажарар ва яхши муносабатда бўлар эди. Ҳозирги бек эса ёзган аризаларимизни қабул қилмаяпти ва бизни умуман эшитмайди. Олдинги йил Термизга келган ўлка бошлиғи шу бекни қўллаб-қувватлашини, ўлкада янги ишлар бошланганлигини айтган эди. Шунини эсда тутиб, биз билан шартнома имзолаган 300 кишини ҳашардан бўшатишни бекдан сўраган эдик. Бек эса қатъиян рад этди. Энди фақатгина сиз жа-

¹ Ўша жойда. – Б. 107.

² ЎзР МДА, 3-фонд. 1-рўйхат. 679-иш. 80-варақ.

³ Ўша жойда. 81-варақ.

ноби олийлари саъй-ҳаракат кўрсатиб, Бухоро ҳокимиятига таъси-рингизни ўтказишингиз мумкин»¹.

Шеробод беги Мирзо Салимбек ўта талабчан бўлиб, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш йўлида ўз меҳнатини аямасди. Ўрни келганда у рус маъмурларининг галига ҳам кулок тутмасди. Мирзо Салимбек йирик давлат арбоби ва машҳур та-рихчи ҳисобланади. 1908 йилда бошланган Занг ариғини казиш ишларида маҳаллий аҳоли орасидан чиккан Эшонбек исм-ли киши жонбозлик кўрсатиб, Занг ариғи лойиҳасини ишлаб чикқан². Шеробод аҳолиси Занг ариғини янада кенгайтириш мақсадида 1911 йил сентябрда Бухоро амирига қилган мурожаат-ларига амирдан ижобий жавоб олинган³.

Шеробод беги Робихўжабий кўрсатмасига биноан 1912 йил мобайнида Занг ариғини кенгайтириш ишлари олиб борил-ган. Икки ой давомида 1–1,5 минг киши иштирокида арикни казиш ишлари Новшаҳарга қадар етиб борган⁴. Бу ариқларнинг казилиши натижасида ҳалигача сув чикмаган ерларга ҳаёт бағишланди. Ерга муҳтож бўлган аҳолининг эҳтиёжи оз бўлса-да, қондирилди.

1898 йили муҳандис Н. Гельман томонидан Термиз атро-фидаги 4750 гектар ерни суғориш лойиҳаси ишлаб чиқилган⁵. Лекин бу лойиҳа амалга ошмаган. 1900 йилда ҳарбий муҳандис Костелский бошчилигида Н. М. Гельман тузган лойиҳа қайта кўриб чиқилиб, Термиз атрофидаги ерларда қайта текширув ишлари олиб борилган. Текширишлардан асосий мақсад эски ариқлар ўзанини излаб топиш эди. 1901 йилда Костелский лойиҳаси бўйича янги арик казиш ишлари бошланди⁶. Бу лойиҳа 5 йил давомида амалга оширилиб, 1905 йил кузида Сурхондарёдан 18 км. узунликдаги катта арик (канал) казиш ту-

¹ Ўша жойда, 82-варақ.

² *Жалолiddин Мирзо*. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 122.

³ ЎзР МДА. 3-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 308-варақ.

⁴ Ўша жойда, 309-варақ.

⁵ Туркестанский сборник. Т. 497. – С. 172.

⁶ Ўша жойда. – Б. 174.

галланди. 1906 йил баҳорида Амударёдан кичик-кичик ариқларга бўлиниб, Термизга сув кела бошлайди¹.

1905 йилга келиб, Термизни сугориш тизими куриб битказилди, лекин Амударёнинг суви лойқалиги туфайли ариқлар тезда лойқага тўлиб, сув келиши анча қийинлашиб қолган. Бу эса сувни тинитиб ҳайдашни тақозо қиларди. Натижада 1908 йилга келиб дарёга яқин жойда сифими тўрт юз минг куб бўлган ҳовуз қурилди ва сув тиндирилиб, кейин ариқларга ҳайдаладиган бўлди². Шундай қилиб, 1913 йил март ойида Термиз шаҳри ва унинг атрофини сув билан таъминлаш қисман ҳал қилиниб, ариқлар қазилари режаси ва ишлари тўхтатилади³.

Термиз ва унинг атрофидаги ерларни сугориш учун олиб борилган ишлардан Россия ҳукумати, шунингдек, каналларга яқин жойларда яшаган маҳаллий аҳоли ҳам манфаатдор бўлган. Бундан ташқари, Термиз ва унинг атрофидаги кўриқ ерлар ўзлаштирилиб, экинзорларга айлантирилди. Қилинган ишлар Термиз шаҳри учун, қолаверса, воҳа иқтисоди учун ҳам катта аҳамиятга эга эди.

XIX аср охири—XX аср бошларига келиб, воҳа қишлоқ хўжалигида пахта экиш аҳолининг асосий машғулотларидан бирига айланиб, уни экспорт қилиш имконияти янада кенгайди. Пахта майдонларининг кенгайиши боғдорчилик, полизчилик, узумчилик ва чорвачиликнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди⁴. Тарихчи Т. Тўхтаметов Шарқий Бухорода, жумладан, Сурхон воҳасида Шербод беклигидан бошқа бекликларда 1911 йилгача пахта экилмаган, деган фикрни илгари суради⁵. Лекин Шарқий Бухорода маҳаллий ғўза XIX аср бошларида ҳам, кейинчалик

¹ *Рожевица Р.Ю.* Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 г. // Известия ТОИРГО. – Т., 1908. Т. 54. – С. 598.

² *Ананьев А.Г.* Шерабадская долина. – СПб., 1914. – С. 21.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-руйхат. 940-иш, 56-варак.

⁴ *Ҳакимова К.З.* Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX – начале XX в. – Т.: Фан, 1991. – С. 27.

⁵ *Тухтаметов Т.Г.* Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX – начале XX в.в. (развитие и распространение капиталистических отношений) // Тр. инс-та истории АН КиргССР. – Фрунзе: 1957. – С. 151–183.

ҳам экилган. Масалан, 1890 йилда Ҳисор беклигида 16 минг пуд, Қўргонтепа беклигида 8 минг пуд, Қабодиён беклигида 240 пуд пахта етиштирилган¹.

1887 йили Шарқий Бухорода бўлган полковник Матвеев Китоб, Шеробод, Сурхон ва Кофирниҳон воҳалари ва Сурхон дарёси бўйларида бошқа қишлоқ хўжалиги экинлари билан биргаликда пахта ҳам экилишини ёзган². Капитан Стеткевич эса Денов ва Миршодида йўл бўйлари ва ариқ ёқаларида пахта кўп миқдорда экилганлигини таъкидлайди³.

Россия империяси ўлкани босиб олганидан сўнг, ўзининг пахтага бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида суғориладиган ер майдонларини кенгайтира бошлади. Чунки АҚШда фуқаролар урушининг бошланиши (1861–1865-йиллар) натижасида Ливерпуль пахта ярмаркасига Шимолий Америкадан келтириладиган пахта кескин қисқариб кетди. Оқибатда Россия тўқимачилик корхоналарида ҳам ашё муаммоси пайдо бўлди ва ишсизлар сони ортди. Шунинг учун ҳам Россия ҳукумати асосий эътиборни Ўрта Осиёда пахта етиштиришга қарата бошлади. Бу сиёсат Бухоро амирлигини ҳам четлаб ўтмади. Шу билан бир қаторда, ширкатлар ва акциядорлик жамиятлари тузила бошлади. XIX асрнинг 80-йилларига қадар амирликда маҳаллий пахта нави экиб келинарди. 1888 йилда рус савдогари С. Мазов Бухоро ҳукуматидан 30 десятина ерни ижарага олиб, америка пахта навини экиб, америка пахтасининг маҳаллий пахтага нисбатан кўпроқ ҳосил беришини исботлайди⁴. Воҳа иқлими иссиқ бўлганлиги учун ҳам Бухоро амирлигида руслар Сурхон воҳасида пахтачиликни ривожлантиришга катта эъти-

¹ *Стеценко И.А.* Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX – начале XX вв. – Душанбе: АН ТаджССР, 1963. – С. 30.

² *Полк. Матвеев.* Поездка по Бухарским и Афганским владениям // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1887. Вып. V. – С. 21.

³ *Кап. Стеткевич.* Бассейн Каратаг-Дарья // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 279.

⁴ *Тухтаметов Т. Г.* Русско-Бухарские отношения в конце XIX–начале XX вв. – Т.: Фан, 1966. – С. 62.

бор карата бошлашди¹. 1893 йилдан бошлаб Шеробод ва бошқа бекликларда ҳам америка пахтаси экила бошлади.

Россия ҳукумати пахтачиликни кенгайтириш мақсадида XIX аср охирига келиб, Ўрта Осиёда янги ерларни ўзлаштириш ишларини жадаллик билан олиб борди. Жумладан, Сурхон воҳасида янги ерларни ўзлаштириш ишлари амалга оширилди. Мустамлакачи ҳукумат воҳани «иккинчи Фарғонага» айлантиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйди². Термиз шаҳрида яшаган рус фукароси Д. Ф. Стомба Россиянинг Бухородаги сиёсий агентига ёзган хатида қуйидагиларни баён қилади: «Сурхон воҳасида мандарин, чай ва айникса пахта яхши ҳосил беради. Шу йили бу ерда пахта 1 июнда, Фарғонада эса 22 июнда гуллагани эътиборга олинса, агар жанубда пахтадан ҳосил олиш тўғри йўлга қўйилса, Фарғонадан ҳам кўп ҳосил олиш мумкин»³. Россия империяси ҳукумати пахта экин майдонларини кенгайтириш мақсадида янги ерларни ўзлаштириш ишларини олиб бориш учун Бухоро амирлиги ҳудудларига ҳарбий инженер Ермолаев, Москва комитети генерали Мендерларни юборади. Текширишлар натижасида Сурхон воҳасида ҳам бир неча ўн минг десятина ерга сув чиқариб, пахта экиш мумкинлиги аниқланиб, бу ҳақда рус маъмурларига маълум қилинади⁴.

1913 йилга келиб, Бухоро амирлигида пахта етиштириш миқдори кескин камайиб кетади. Пахта ҳосили 1910–1911 йиллардаги 1020 минг пуддан 1911–1912 йилда 950 минг пудга, 1912–1913 йилга келиб эса 720 минг пудга тушиб кетди⁵. Бунинг акси ўлароқ, Шеробод, Денов, Бойсун ва Сарижўй ҳудудларида пахта экин майдонлари анча кенгайди⁶. Натижада воҳада ерларни ижарага бериш ва кўппаб жамиятларнинг тузилиши жонланди.

¹ Тухтаметов Т.Г. Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX—начале XX в. // Тр. инс. ист. АН КиргССР. – Фрунзе, 1956. – С. 159.

² ЎзР МДА, 2-фонд, 2-рўйхат, 1990-иш, 34-варак.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 6-варак.

⁴ Туркестанский сборник. Т. 497. – С. 112.

⁵ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 335-иш, 38-варак.

⁶ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 919-иш, 1-варак.

Амирлик ҳудудида тузилган «Шарқий Бухоро ширкати» Шарқий Бухорода кузатув ишларини олиб борган. Кузатувдан олинган натижалар эса Россия ҳукуматига етказиб турилган. Ширкат аъзоси З. А. Белискийнинг хабар беришича, унинг ўзи шахсан Шарқий Бухорони айланиб чиқиб, қайси ҳудудларда пахта экиш мумкинлигини аниқлаган. Шунингдек, у ўз хабарида Шеробод, Бойсун ва Денов бекликларидан пахта сотиб олганлигини қайд этиб ўтган. Шарқий Бухорода йиллик ҳосил 90000 дан 100000 ботмонгача бўлиб, ҳосилнинг 90 фоизини америка пахта нави ташкил этган. З. Белиский агар бу ерларда ҳам пахта экиш тўғри йўлга қўйилса ва пахтачилик ривожига тўсик бўлувчи муаммолар бартараф этилса, пахта етиштиришни йилига 1 миллион пудгача етказиш мумкинлигини таъкидлайди¹.

Шарқий Бухорода деҳқонлар пахта экиш ва сотишда катта тўсиқларга дуч келганлар. Асосий тўсиқлардан бири бўнак тизими бўлиб, судхўрлар деҳқонларга бўнак бериб, уни олишда эса нақд пул ўрнига бўнакни пахта билан қайтаришни шарт қилиб қўйишган. Бойсун беклигининг Янги-Арик қишлоғида яшовчи Мулла Ҳасан, Дўстбека, Норқўчқор ва Жўрабойлар Бухоро амирига йўллаган шикоятда маҳаллий бойлардан Раҳмонкул Мерган, Эрдонабой, Мансурбой ва Қурсабойлар берган қарзларини пул ўрнига маҳсулот, яъни гўза билан қайтаришни талаб қилганликларини ёзишган². Қарздорлардан олинган маҳсулотларни 18 рублга ҳисоблаб олишган, тўланган маҳсулотлар қиймати эса бозорда 33 рублга тўғри келган³. Бўнак олиш ҳар қайси бекликда турли хил кўринишда бўлган. Масалан, Қўрғонтепа беклигида 16 пудлик ботмон учун 150 танга, Ҳисор беклигида 12 пудлик ботмон учун 80 танга, Шеробод ва Бойсун бекликларида 9 пуду 24 фунтлик ботмон учун 150–180 танга тўланган⁴. Бу тизим йўқотилмас экан, пахта майдонларининг кенгайтирилиши, ҳосилнинг йилдан-йилга ортиб бориши билан кўзланган натижага эришиб бўлмасди.

¹ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 620-иш, 17-варак.

² ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 2001-иш, 10-варак.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 919-иш, 17-варак.

⁴ Ўша жойда, 18-варак.

Шунинг учун «Шаркий Бухоро ширкати» Бухоро ҳукуматидан бўнак тизимини бекор қилишни қаттиқ талаб қилган. Шундан сўнг бу тизим бекор қилинган. Бухоро ҳукумати Шаркий Бухорода бўнак тизимини бекор қилганидан сўнг, маҳаллий аҳолига анча қулайликлар туғилди. Бу пахтачиликнинг ривожланиши ва пахта нархларининг уч-тўрт бараварга кўтарилишига сабаб бўлди. Эндиликда 16 пудлик ботмон учун 425 танга, 12 пудлик ботмон учун 275 танга ва 9 пуду 24 фунтлик ботмон учун 260–280 танга тўланадиган бўлди¹. XX аср бошларига келиб, пахта етиштириш майдонлари ва ҳосил миқдори бекликлар бўйича қуйидаги миқдорда бўлган²:

9-жадвал

| Беклик | Ҳудуди (тғноб) | Ҳосил (ботмон) |
|---------|----------------|----------------|
| Бойсун | 1710 | 855 |
| Денов | 1000 | 1000 |
| Сарижўй | 590 | 590 |
| Шеробод | 49500 | 16350 |

Пахта майдонларининг кенгайтирилиши натижасида 1913 йилга келиб Бухоро амирлигининг шаркий бекликларида пахта етиштириш 2 млн. 375 минг пудга етказилди³. Амирликда шу йили 62 минг десятина ерга пахта экилган⁴. XIX асрнинг 80–90 йилларидан XX аср бошларига қадар Россия тадбиркорлари ўзларининг асосий сармоясини амирликнинг қўриқ ва бўз ерларини суғоришга, у ерларда пахта экин майдонларини кенгайтиришга сарфлашга ҳаракат қилганлар. Бухоро ҳукуматидан ерларни ижарага олиш масаласини биринчи бўлиб капитан А. Ананьев ва князь Г. Андронниковлар кўтариб чиқишган. Улар 1912 йил 23 февралда Бухоро ҳукумати

¹ Ўша жойда, 19-варақ.

² *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: Изд-во АН ТаджССР, 1963. – С. 218.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-руйхат, 369-иш, 18-варақ.

⁴ Ўша жойда, 18-варақнинг орқа томони.

билан 17 банддан иборат шартнома имзолашган. Унга кўра, Шеробод ҳамда Бойсун бекликлари ҳудудидан 72,5 минг десятина ерни 99 йилга ижарага олишган¹. Бу Бухоро амирлиги билан тузилган биринчи йирик шартнома эди. Мазкур шартномадан сўнг амирликда ерларни ижарага бериш кенг тус олган. 1912 йил 31 мартда Г. Андронников Қарши ва Косон чўлларидан 25 минг десятина², 1913 йил 13 февралда Самсонов Қабодиён беклигидан 10 минг десятина³ ерни имтиёзли шартлар билан ижарага олишган. А. Ананьев ижарага олган ерлар: Қоракамар туманидан 12 минг десятина, Бешхотин туманидан 23 минг десятина⁴, Ангор туманидан 30 минг десятина, Қирғокбўйи туманидан 1,5 минг десятина, Янгиарик туманидан 6 минг десятинани ташкил этган⁵. Ижарага олинган ерларни суғориш учун А. Ананьевга ҳар йили 1 мартдан 1 октябргача Сурхондарёдан 9 куб метр миқдориди, бошқа пайтларда эса 4 куб метр сув олиш ҳуқуқи берилган⁶. Шартномага кўра, фақат 8 йилу 6 ой ўтганидан сўнг А. Ананьев Бухоро амирлигига йиллик ижара ҳақи тўлашни бошлаши керак эди. Ижара ҳақини ҳар йили 1 декабрда тўлаш шартлиги шартномада қатъий кўрсатилган⁷. 1913 йилга келиб, А. Ананьев томонидан «Шеробод» акциядорлик жамияти тузилди. Унинг тузилишидан мақсад шартноманинг бажарилишини таъминлаш ва ҳар бир туманда суғориш ишларини тезлик билан амалга оширишдан иборат эди.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олганидан сўнг ўлкада саноат ва кишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қисман эътибор бера бошлайди. Архив ҳужжатларида ёзиллишича, Бухоро амирлигида ҳам бу каби ишлар амалга оширилган.

Шартномага кўра, ижарачи қуйидаги кўрсатмаларга эътибор бериши ва риоя қилиши шарт эди: берилган ерлар майдонини

¹ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 296-иш, 25-варақ.

² ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 18-варақ.

³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 352-иш, 4-варақ.

⁴ Ўша жойда, 31-варақ.

⁵ Ўша жойда, 32-варақнинг орқа томони.

⁶ Ўша жойда, 33-варақ.

⁷ Ўша жойда, 34–35-варақлар.

аниқлаш; шартномада кўрсатилганидек, сувдан фойдаланиш муддати 1 мартдан 1 октябргача бўлиб, у маҳаллий аҳолига зарар етказмаслиги лозим; техник иншоотлар қуриш вақтида маҳаллий аҳолининг сувдан фойдаланишига ноқулайлик туғдирмаслик; мозор ва муқаддас ҳисобланган жойларга тегинмаслик; олтинчи бандига кўра, кўрсатилган режаларни тузиш Ананьев ҳисобига бўлиши; шартноманинг «ихтиёрий ва фойдаланишга» деган сўзлари «ижара фойдаланишига» деб ўзгартирилсин ва унга «шахсий хўжалик ерларидан ташқари» деган сўзлар қўшиб қўйилсин; лойиҳа бажарилаётганида мавжуд суғориш иншоотларига зарар етказилмаслиги лозим. Ананьев бошқа шахсга ўз мажбуриятлари ва ҳуқуқини бераётганида Бухоро ҳукуматининг розилигини олиши керак; ижара муддати тугаганидан сўнг ер ва иншоотларнинг барчаси Бухоро ҳукумати ихтиёрига ўтади. Муддати тугамагунча кўрсатилган ерлар олиниши мумкин эмас¹.

Бухоро амирлиги тузилган шартномага биноан дворян Ананьевга Бойсун ва Шеробод бекликлари тасарруфидаги қуйидаги ерларни беришга қарор қилди. Қоракамар тумани майдони тахминан 12 минг десятина бўлиб (1 десятина 1,9 гектар), унинг худуди жанубда Амударё қирғоғидаги Қоракамар постидан Сассиққўл постигача, шимол ва ғарбда тоғлар билан, шарқда Сассиққўл постидан Қора қуш тепалиги орқали 214,2 белгигача чегараланган.

Бешхотин тумани – майдони тахминан 23 минг десятина. Ушбу туман жанубда Амударё қирғоғидаги Сассиққўл постидан Шўроба постигача, ғарбда Қоракамар тумани, шунингдек, шимолда Жарарикқа ўтувчи 214,2 чизиқ билан, шарқда эса Жарарикдан Шўроба қишлоғигача бўлган ҳудудда Қорасув дарёси билан ўралган².

Ангор туманининг майдони тахминан 30 минг десятинани ташкил этган. У жанубда Амударё қирғоғидаги Шўроба постидан Маймун постигача, ғарбда Шўроба қишлоғидан Жарарик

¹ ЎзР МДА, ИЗ-фонд, 1-рўйхат, 431-нш, 22–23-варақлар.

² Ўша жойда, 31-варақ.

қишлоғигача Қорасув дарёси билан чегараланган, шимолда Жарарикдан Тақия қишлоғи орқали ўтиб, Ҳавот тоғи бўйлаб Урдали тепа вайроналари. Занг, Каптархона орқали Маймун постигача бўлган ҳудудда жойлашган¹.

Қирғоқ бўйи тумани – майдони бир ярим минг десятина бўлиб, унинг ҳудуди шимолдан Маймун постидан Каптархона вайроналаригача бўлган майдонларни эгаллайди, жанубда эса Термиз (Паттакесар) чегарасигача чўзилган.

Янгиариқ туманининг майдони тахминан олти минг десятина. Ғарбда Гул-Гул қишлоғидан Жуйжангал қишлоғигача, шимолда Сурхоннинг чап қирғоғи билан, жанубда Амударё ва шарқда тоғлар билан ўралган.

Мазкур туманлардаги ерлар майдони жами 72 ярим минг десятинани ташкил этган. Чегараларнинг ҳақиқий тавсифи Туркистон ҳарбий топографик бўлими хариталарига асосан берилган².

Тадбиркор Ананьевга ушбу ерларни суғориши учун ҳар йили 1 мартдан 1 октябргача Сурхон дарёсидан тўққиз куб метр сув олиш ҳуқуқи берилган ва бу билан маҳаллий аҳолига зарар етказмаслик кўзда тутилган.

Бундан ташқари, тадбиркорга Сурхон дарёси бўйига тўғон қуриш, дарёнинг керакли жойидан тўсиш, суғориш ариқлари учун керак бўлган гидротехник қурилиш ишларини олиб бориш ҳуқуқи берилади.

Қурилиш олиб бориш учун шартноманинг учинчи бандида таъкидлаганидек, тадбиркор ўзи шахсий ва хусусий мулк эгалари билан келишиши лозим. Агар ерларни ихтиёрий равишда олиш мумкин бўлмаса, кўчмас мулк бек билан келишувга кўра, тортиб олиниши керак бўлган. Ўша мулк жойлашган ерларнинг баҳоси бек билан (мавжуд нархларда) келишилган. Мозорлар ва муқаддас ҳисобланган ерлар тортиб олинмаган. Аҳолининг чорвачилиқдан кўрган зарари Ананьев томонидан қопланиши керак эди³.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 33-варақ.

³ Ўша жойда, 34-варақ.

Шартноманинг иккинчи ва учинчи бўлимларида айтилганидек, тадбиркор Ананьевга гидротехник қурилиш ўтказиш керак бўлса, бу унга берилган ерларнинг чегарасида бўлмай, аксинча, Бухоро амирлиги таркибида бўлса, унда керакли ерлар Бухоро ҳукумати томонидан ҳеч қандай шартсиз тадбиркорга берилган.

Шартноманинг биринчи бандига кўра, тадбиркорга берилаётган ва суғоришга мўлжалланган ерларда шахсий хўжаликлар бўлса ва улар турли суғориш тизимларидан фойдаланса, Бухоро амирлиги тадбиркор Ананьев билан биргаликда шахсий хўжаликларнинг ер майдонини аниқлайдилар ҳамда бу ерларни алоҳида ажратувчи белгилар билан белгилайдилар. Бу эса, ўз навбатида, режага туширишни ва аниқ тасвирлашни талаб этади. Шартномага асосан ажратилган ерлар ҳақидаги далолатноманинг маҳаллий бек ва тадбиркор Ананьев томонидан имзоланиши, шу қатори шахсий хўжаликлар режасини тузиш ҳам Ананьев ихтиёрида бўлиши керак эди.

Шунингдек, тадбиркор йўллар, кўприклар ва шу кабиларни ҳам ўз ҳисобидан таъмирлаши лозим бўлган.

Шартнома имзоланганидан сўнг саккиз йилу олти ой ўтгач, тадбиркор Ананьев Бухоро амирлигига ҳар йили 1 декабрда юз минг (100.000) рубл миқдоридан ижара ҳақи тўлаши шарт эди. Агар тадбиркор кўрсатилган муддатда ижара ҳақини тўламаса, имтиёзли ой ўтганидан кейин ижара ҳақи 5 фоизга кўпайиб борган. Фонзнинг қўшилиб бориш муддати бир йил бўлиб, бу муддат ўтганидан сўнг, Бухоро ҳукумати ижара ҳақини зўрлаб олишга киришиши мумкин бўлган¹.

Ижарачи ижара ҳақидан ташқари бошқа солиқ ва тўловлардан ҳам озод этилган. Бундан ташқари, зилзила, бўрон ва сув тошқинлари натижасида гидротехник иншоотлар бузилса ва Шеробод водийсида ҳарбий ҳаракатлар олиб борилса, ҳарбий жарраёнлар вақтида ва табиий офатлардан зарар кўрган гидротехник иншоотларни қайта тиклаш даврида ҳам тадбиркор ижара ҳақидан озод қилинган.

¹ Ўша жойда, 35-варақ.

Суғориш ишларининг барчаси шартнома имзоланганидан сўнг, саккиз йилу олти ой ўтгунигача битирилиши керак эди. Шартноманинг биринчи бандида кўрсатилишича, ҳар бир ердан магистрал канал ўтиши лозим. Суғориш ишларини охириги уч йил ичида ниҳоясига етказиш шарт бўлган.

Саккиз йилу олти ой ўтгач, махсус комиссия тузилиб (раис ва аъзоларнинг ярми Туркистон генерал-губернаторлиги, қолганлари эса Бухоро ҳукумати томонидан тайинланган), улар далаларнинг суғорилишини текшириб турган.

Шартномадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга кўра, Ананьев ерларни ўз хоҳиши билан бошқа шахсга ўртоқлик ёки акциядорлик жамиятига бериш ҳуқуқига эга эди. Бундан мустаснолар: Туркистон низомининг 262-моддасида қайд этилган шахслар – яҳудийлар, арманлар ва кўрсатилган акциялари бор акциядорлик жамиятлари.

Шартнома муддати тугагач, барча суғориладиган ерлар гидротехник иншоотлари билан (соз ҳолатда) Бухоро ҳукумати ихтиёрига ҳеч қандай шартсиз ўтказилиши керак бўлган.

Барча иншоотларни таъмирлаш ҳам Ананьев ҳисобидан амалга оширилган. Фалокат юз берган пайтда эса Ананьев ёки унинг меросхўрлари Бухоро ҳукуматидан етказилган зарарни қоплаш учун маблағ талаб қилишга ҳаққи йўқ эди.

«Шеробод» акциядорлик жамияти бошқармасининг 1916 йилда Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткинга бажарилган ва қилиниши керак бўлган ишлари ҳақида берган маълумотларга кўра, Сурхон водийсида бир қанча ишлар амалга оширилган. Жумладан, техник ишларни олиб бориш; ижарага олинган ер майдонларининг тўлиқ лойиҳасини тузиш; гидротехник иншоотларни қуриш учун тайёрлов ишларини олиб бориш кабилар. Бундан ташқари Бошқарма келажакда муҳим ва асосий бўлган қишлоқ хўжалиги ва савдо бўлинмаларини тузишни ҳам кўрсатиб ўтади.

«Жамият» бошқармаси 6 та бўлим – қурилиш, техник, қишлоқ хўжалиги, савдо маҳкамаси ва врачлик бўлимларидан иборат бўлган. Бошқарма маҳкамаси 4 хизматчи, 18 техник ходим, 6 ўнбоши, 15 кичик ходимдан ташкил топган¹.

¹ ЎзР МДА, ИЗ-фонд, 1-рўйхат, 678-иш, 308-варақ.

1916 йилда асосан Сурхоннинг чап соҳилида техник ишлар олиб бориш кўзда тутилган. Гидротехник ишлар нағижасида Сурхондарё ва унинг атрофидаги ариқларда 8 та сув тақсимлагич қурилди, уларда сув тақсимланиши назорат қилиб туриларди. Режага кўра гидроузелларни текшириш ишлари асосан 2 бекликда – Шеробод ва Денов бекликларида ва Жаркўрғонда олиб борилиши керак бўлган.

Шу йили Термиз шаҳрига яқинроқ бўлган Навшаҳр бека-ти алоҳида қисмларга – маъмурий, завод, савдо, маҳаллий ва ишчи қисмларга бўлиниши керак эди. Биринчи галдаги қурилиш лойиҳасида меҳмонхоналар, касалхоналар, ҳаммомлар, ишчилар учун ётоқхоналар, карвонсарой, омбор ва устахоналар қурилиши кўзда тutilади. Булардан ташқари, кунига 8 минг пуд пахта хом ашёсини тозаловчи завод қуриш лойиҳаси ҳам тасдиқланади.

Булар қурилиб тугатилгунча хизматчилар учун 8 хоналик барак, темирчилар, механик пайвандловчи ва дурадгорлар учун вақтинчалик устахоналар ва 100 кишига мўлжалланган 3 та барак, отхона ва материаллар учун омборлар, шунингдек, оилали усталар учун уйлар қурилди. 1917 йил 1 апрелгача асосий устахоналар қуриб битказилиши мўлжалланган. Устахоналар икки цехда ёғоч ва темирга ишлов берилувчи бўлимлардан иборат бўлиб, катта ҳажмдаги станоклар билан жиҳозланиши кўзда тутилганди. Завод ва фуқаролар учун режаланштирилган иншоотлар турли зарурий қурилиш материаллари билан таъминланмоғи лозим эди. Жумладан, пишган гишт тайёрлаш учун 8 та ўчоқ қурилади¹.

Шу йили Окжарда ҳам хизматчиларга, ишчиларга бинолар, отхоналар ва омборлар қурилди. Тўғон қурилиши учун транспорт вазифасини ўташга 250 от, 60 туя ва 40 буқа ажратилган. Қурилиш ишларини тезда тугаллаш мақсадида кўплаб ишчилар жалб қилинди. Йил ўрталарига келиб транспорт ва ишчилар сони 2 мингдан ортди².

¹ Ўша жойда. 309-варак.

² Ўша жойда. 310-варак.

Ишчиларни озиқ-овқат билан таъминлаш учун шимолий бекликлардан буғдой, арпа, сули сотиб олина бошланди ва қисқа вақтда 4500 пуд буғдой, 5 минг пуд арпа, 350 пуд гуруч, 6 минг пуд сули сотиб олинди. Навшаҳр бекатидан Оқжаргача бўлган масофага тўғон қурилиши ишлари учун умумий оғирлиги 500.000 минг пуд бўлган материаллар тайёрланди. Икки бекат орасидаги масофа 55 чакирим бўлиб, бу ораликдаги йўлларни тўғрилаш ишлари амалга оширилди¹.

«Жамият» бошқармаси иш маркази билан алоқани яхшилаш мақсадида Термиздан Навшаҳр бекатигача 24 чакиримли телефон тизими қурилди ва Оқжарга олиб бориш давом эттирилди. 1916 йил учун ишларни бошқариш бошқармаси текширув ва тайёрлов ишлари учун 763 минг 600 рубл маблағ сарф қилинди. Шундан Техник бўлим зиммасига ижарага олинган ерларнинг гарбидаги ерлар, яъни Қорасув ва Сурхондарёнинг чап соҳилидаги ерларда ўлчаш ишларини тугатиш юклатилади².

Қурилиш бўлимига эса Навшаҳрда камида 40 та уй ва бош устахоналарни қуриш ва жиҳозлаш билан бирга пахта тозалаш, ёғ чиқариш, шакар ва совун заводларини қуриш ҳам юклатилган эди. Гидротехника бўлими магистрал канал учун қазув ишларини олиб бориш, тўғон ҳамда бош иншоотлар қурилишига киришиши керак эди. Қишлоқ хўжалиги бўлимига Навшаҳр яқинида полизлар, иссиқхоналар, тажриба даласи ва аралаш плантация барпо қилиш кераклиги кўрсатилган. Мазкур ишлар, шартномада кўрсатилишича, 1917 йилга қадар бажарилиб, ўз ниҳоясига етказилиши кўзда тутилган.

Катта ҳажмдаги ерларнинг ижарага бериб юборилиши, бир томондан, ўзлаштирилмаган ерларнинг обод бўлишига, иккинчи томондан, маҳаллий аҳоли баъзи қатламларининг ўз ерларидан маҳрум бўлишига олиб келди. Маҳаллий амалдорлар уларни сув етиб бормаيدиган жойларга кўчиришди. Сувдан фойдаланишда ҳам улар жуда кўплаб тўсиқларга дуч келишди. Уларга экин

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 311-варақ.

майдонларини суғоришда ҳам маълум чеклашлар жорий этилди. Бунинг ачинарли жиҳати шундаки, ўз жойларидан қувилган маҳаллий аҳоли эндиликда ижарага олинган ўз ерларида ўта мураккаб шартлар асосида шартнома тузиб ишлашга мажбур эди. Рус маъмурияти олиб борган бундай сиёсатдан Бухоро ҳукуматининг хабари бўлса-да, лекин бундай воқеаларга панжа ортидан қаради. Бунинг оқибатида оддий меҳнаткаш омма сиёсат қурбонига айланди.

Воҳада пахта экин майдонларининг кенгайиши натижасида кўплаб пахта хом ашёси тўплана бошлади. Подшо Россияси ҳукуматига эндиликда пахтани қайта ишламасдан олиб кетиш анча қимматга тушиб, йўл қийинчиликларини келтириб чиқара бошлади. Бунинг учун пахтани қайта ишлаш ва уни тайёр ҳолда олиб кетиш лозим бўларди. Бу эса шу ернинг ўзида завод ва фабрикаларнинг қурилишини тақозо этарди. Тез орада амирликнинг Шеробод беклиги таркибига кирувчи Термиз шаҳрида бир неча пахта тозалаш заводлари қуриб ишга туширилди. 1912 йилда Термизда бир қанча савдо-саноат корхоналари, жумладан: 1. «Омборларни суғурталаш, молларни ташиб етказиш ва қарз бериш шарқий жамияти» (бу жамиятда 6 нафар ишчи фаолият юритган: булардан 5 таси Россия фуқароси, 1 таси бухоролик бўлиб, уларнинг 4 таси мусулмон, 2 таси православ динларига эътиқод қилишган, 2 таси сарт, 2 таси татар, 2 таси рус миллатига мансуб бўлган)¹; 2. «Кавказ Меркурий жамияти» Термиз маҳкамаси (бу маҳкамада 6 нафар ишчи фаолият юритган, булардан 5 таси Россия фуқароси, 3 таси мусулмон, 2 та православ, 1 та яҳудий ва 1 та туркман)²; 3. Муҳандис А. Г. Ананьевнинг пахта тозалаш заводи (заводда жами 37 та ишчи ишлаган: 26 нафари Россия, 3 нафари Бухоро, 8 нафари эрон фуқароси, улардан 23 таси православ, 13 таси мусулмон, 1 таси лютеран динига масуб, 22 та рус, 8 та форс, 3 та сарт, 2 та осетин, 1 та немис, 1 та черногорлик)³;

¹ ЎзР МДА. ИЗ-фонд. I-руйхат. 437-иш. 17-варак.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда. 18-варак.

4. Ака-ука Мачанбоевларнинг пахта тозалаш заводи (бу заводда 13 та ишчининг барчаси Россия фуқароси, булардан 10 таси православ, 3 таси мусулмон, 9 таси рус, 1 та сарт, 1 та татар, 1 та тожик, 1 та малаканли миллатига мансуб кишилар ишлаган); 5.«К. Ш. Шамсуддинов ва К^о ширкат пахта тозалаш заводи» (дастлаб ишчилар сони 12 та бўлган, барчаси Россия фуқароси, 7 та мусулмон, 5 та православ, 7 та татар, 5 та рус) қурилиб ишга туширилди¹. Шунинг таъкидлаш жоизки. Бухоро амирлигида савдо ва саноат корхоналари асосан руслар яшайдиган жойларда қурилди. 1916 йилга қадар Термиз шаҳрида пахтачилик соҳаси билан боғлиқ бўлган 30 дан ошiq савдо ва саноат корхоналари мавжуд бўлиб, улар Россия ва Бухоро тадбиркорлари ихтиёрида эди².

Қайд этилганлардан кўриниб турибдики, Термиз Россия империяси таркибига кирмаган бўлса-да (Тошкент, Самарқанд каби), шаҳарда бошқа миллат ва дин вакилларининг яшашлари, шунингдек, меҳнат қилишлари учун ҳеч қандай чеклашлар бўлмаган. Лекин шунинг айтиб ўтиш лозимки, Бухоро амирлиги номигагина мустақил бўлиб, амирликда нима иш қилинадиган бўлса, албатта, Россия империяси ҳукумати аралашар ва ўз манфаатларига тўғри келсагина розилик берар ёки умуман розилик бермасликка интилар эди.

Ҳарбий бошлиқнинг қарорига мувофиқ, шаҳар бюджетининг 47 фоизи полицияни таъминлашга, 39 фоизи ободонлаштиришга, 11 фоизи маданий оқартув ишларига, 3 фоизи эса бошқа мақсадларга сарф қилинган³. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, шаҳар бюджетининг асосий қисми полиция сарф-харажатларига ажратилган. Бу ҳам, юқорида таъкидлаганимиздек, Термизнинг стратегик аҳамияти кўзда тутилиб қилинган тадбирлардан бири эди. 1888 йилга қадар Термиз шаҳри кўчалари яхшиланмаган, кўприклар, майдон ва тўғонлар таъмирланмаган, бундан ташқари, шаҳарда ёритиш тармоқлари йўқ эди, фақатгина шаҳар амбулаторияси, қа-

¹ Ўша жойда.

² *Тухтаметов Т.Г.* Прогрессивное значение русского протектората над Бухарским эмиратом // *Звезда Востока.* 1956. №8. – С. 114.

³ ЎзР МДА. ИЗ-фонд, 2-руйхат. 471-иш, 20-варақ.

салхона ва камокхоналар қурилган, холос. Термиз шаҳри хўжалиги ёмон ҳолатда эди. 1888 йилга келиб шаҳарнинг бошқарув аппаратини тезлик билан ўзгартириш кераклиги таклиф этилади ва бу таклиф қабул қилинади. Натижада шаҳарда бир қанча ўзгаришлар рўй беради. Шаҳар хўжалигини, пахта экинларини сув билан таъминлаш, завод ва фабрикаларнинг яхши ишлаши учун икки юз минг (200 000) рубл сарф қилинади¹.

Янги Термизда катта қурилиш ишлари асосан 1895 йилдан бошланди. 1897 йилнинг июнида ака-ука Саид Олим ва Саид Али хўжалар Патта-Кесарга туташ жойлардан 40 десятина ер сотиб олиб, бу ерларда ҳарбийлар учун турар-жойлар, госпитал ва қароргоҳлар, шунингдек, оғилхоналар ва бошқа иншоотларни қуришни бошлаб юбордилар. Архив ҳужжатларидан олинган маълумотларга караганда, шаҳар бюджетидан ободонлаштириш ва бошқа ишлар учун ҳар йили маълум миқдорда муайян маблағ ажратиб турилган. Янги Термиз (Патта-Кесар) шаҳри учун 1915–1916 йилларда ажратилган харажатлар тақсимотини кузатадиган бўлсак, шаҳар учун ажратилган маблағлар унча катта бўлмаган суммани ташкил қилса ҳам шаҳарни ободонлаштириш, кенгайтириш ва унинг ривожланишига жуда катта фойда берган.

XX аср бошларига келиб, Россия империяси ҳукумати ҳарбий-стратегик жиҳатдан зарур бўлган Когон-Термиз темир йўлини қуриш режасини ишлаб чиқишга киришган. Пахтачиликда катта тажриба тўпланиб, Россия учун муҳим бўлган хом ашё базаси яратилди. Бутун Шарқий Бухорода етиштирилган пахта хом ашёсини Термиз шаҳрида тўплаш кўзда тутилди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, воҳада саноатнинг ривожланиши етиштирилган хом ашё ва саноат маҳсулотларини ташиб кетиш муаммоларини юзага келтирди.

Когон станциясидан Қарши орқали Термизга темир йўл қуриш таклифи Россия Ҳарбий ва Ташки ишлар министрликлари томонидан муҳокама қилинган, бу йўлнинг аҳамияти кагта эканлиги тан

¹ Ўша жойда, 21-варак.

олинган¹. Темирйўл лойиҳасини ишлаб чиқишга ҳарбий муҳандис капитан Фоншульф масъул этиб тайинланган. Фоншульф тор изли темирйўл қурилишига қарши чиқади. У бундай йўллар ҳарбий жиҳатдан фойдали бўлмаслигини исботлаб беради². Мустамлака маъмурияти темирйўл қурилишини хусусий тадбиркорларга беришни таклиф этади.

1907 йилда Россия ҳукумати Англия қироли Эдуард VII билан Англия ва Россиянинг Ўрта Осиёдаги таъсир доиралари ҳақидаги инглиз-рус битимини имзолаган эди. Лекин қирол Эдуарднинг ўлимидан сўнг тахтга Георг V чиқиши ва вазиятнинг нисбатан ўзгариши рус ҳукуматини Бухоро амирлиги чегараларини янада мустаҳкамлаш мақсадида темирйўл қурилишини тезлатишига сабаб бўлди³. Ўша вақтда чет эл матбуотида Георг V нинг Англия мустамлакалари чегараларини мустаҳкамлашга киришганлиги ҳақида хабарлар тарқалган эди. Россия ҳукумати инглиз-афғон тўқнашуви юзага келиши мумкинлигини ҳисобга олиб, йўл қуришни имкон борича тезлатишга киришган. Бу қарор 1910 йил 10 апрелда Россия Министрлар кабинетида Столипин бошчилигида кўриб чиқилиб, тасдиқланди⁴.

1912 йил 15 июнда муҳандис ва тадбиркор Ковалев 6000 десятина ерни йўл қуриш учун ижарага олиб, Бухоро амири билан шартнома имзолайди. Шу тариқа Когон-Қарши, Карки-Термиз темир йўлини қуриш ишлари бошланди. 1916 йилга келиб, Когон-Термиз темир йўли қуриб битказилди.

Йўлнинг қурилиши Россия империяси манфаати нуқтаи назаридан амалга оширилган бўлса-да, Бухоро ҳукумати учун ҳам катта аҳамиятга эга эди. Бу йўл орқали Термиз шаҳри (Сурхон воҳаси) ҳам Ўрта Осиёнинг барча темир йўллари билан боғланди. Йўлнинг қурилиши воҳа иктисодига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатди. Воҳада пахтачилик ва бошқа қишлоқ

¹ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-руйхат, 277-иш, 15-варақ: *Тухтаметов Т.Г.* Русско-Бухарские отношения в конце XIX—начале XX вв. — Т.: Фан, 1966. — С. 128.

² ЎзР МДА, 2-фонд, 1-руйхат, 277-иш, 15-варақнинг орқа томони.

³ Ўша жойда, 16-варақ.

⁴ Ўша жойда, 17-варақ.

хўжалиги маҳсулотларига талаб ортиб борди. Лекин бу иқтисодий ўзгаришлар воҳа аҳолисининг турмуш тарзида туб бурилиш ясай олмасди.

XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам Сурхон воҳасида аҳолининг турмуш даражаси паст бўлиб, улар асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан кун кечирганлар. Деҳқончиликда ерларнинг етишмаслиги эса аҳоли учун бир қанча муаммоларни келтириб чиқарди. Асосий ерлар бой ва судхўрларнинг қўлида бўлиб, оғир шартлар билан деҳқонларга ижарага берилди. Мамлакатда бошқарув тизимининг ёмонлиги ҳам қишлоқ хўжалигининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Лекин шунга қарамасдан, бу даврда воҳа қишлоқ хўжалигида бирмунча жонланиш кузатилди. Воҳанинг қишлоқ хўжалиги тарихини умумлаштириб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

XIX аср биринчи ярмида воҳада деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик ўзаро узвий ривожланди. Воҳанинг тоғ ва тоғолди ҳудудлари аввалдан чорвачиликка, дарё олди ҳудудлари эса деҳқончиликка ихтисослашган бўлиб, ўрганилаётган даврда улар етиштирган чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотлари анча кўп миқдорни ташкил этди. Аҳолининг асосий машғулоти ҳали ҳам деҳқончилик ва чорвачиликка бевосита боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқариш шакллари натурал хўжаликка асосланган эди. Россиялик ва бухоролик тадбиркорлар томонидан қишлоқ хўжалиги соҳасига киритилган сармоялар Термиз ва унга яқин ҳудудлар доирасидан деярли четга чиқмаган. Чунки бу ҳудудлар яқинида Россия ҳарбий қисмлари жойлашган бўлиб, фавқулодда ҳолларда улар кучидан фойдаланиш кўзда тутилган эди. Воҳанинг шимолий ва марказий ҳамда тоғли ҳудудларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш имконини берувчи ва бошқа турдаги корхоналар бунёд этилмаган.

XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларига келиб, воҳа иқтисодида ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Россия ҳукумаги Бухорони ўзига бўйсундирганидан сўнг қишлоқ хўжалигида асосий экин тури ҳисобланган пахта майдонларининг кескин равишда кенгайиб бориши, кўплаб қўриқ ва бўз ерларнинг ўзлаштирилиши бу экин турининг анча кўп майдонларга

экилишига туртки бўлди. Биргина Бухоро ва рус тадбиркорлари томонидан қурилган саноат корхоналарининг 60 фоизи пахта тозалаш тармоғига тўғри келарди. Бу эса қишлоқ хўжалигида пахта яккахокимлиги ўрнатилишининг бошланганлигидан далолат беради.

Темирийўл тармоқларининг барпо этилиши ҳам воҳа иқтисодининг қисман бўлса-да юксалишига ёрдам берди. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини Туркистон ўлкаси вилоятлари ва Россиянинг ички қисмларига ҳам тез ва кўп миқдорда ташиш имконини яратди.

3.2. ХУНАРМАНДЧИЛИК ТУРЛАРИ ВА УНИНГ АНЪАНАВИЙ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хунармандчилик қадимдан воҳа аҳолиси хўжалик ҳаётининг муҳим тармоғи бўлиб келган. Шарқий Бухоро бекликларида хунармандчиликнинг тараққиёти бошқа минтақалардан анча фарқ қилган. Бунга табиий-жуғрофий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Хунармандчилик билан шуғулланиш даражасига кўра Сурхон воҳасини қуйидаги минтақаларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Тоғли зоналар, шаҳарлар ва аҳоли зич яшайдиган қишлоқларда хунармандчиликка ихтисослашув кучайган.
2. Дарёларнинг юқори ва ўрта оқими ҳудудларида уй-рўзғор хунармандчилиги яхши йўлга қўйилган.
3. Дашт олди ва кенг дашт ҳудудларида аҳоли ўртасида уй-рўзғор, яъни ўзлари учун маҳсулот ишлаб чиқариш шакллари тараққий этган.

Хунармандчилик турлари кўпроқ тоғ олди ва Сурхондарё ҳамда Шеробод дарёларининг юқори ва ўрта оқимларида яхши ривожланган бўлиб, бу ерда кўпроқ бозоргир маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Воҳанинг дашт олди ва дашт ҳудудларида уй-рўзғор хунармандчилигига хос ишлаб чиқариш шакллари кўпроқ тараққий этган¹.

¹ Кармышева Б.Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отно-

Воҳа шаҳарларида яшовчи аҳолининг асосий машғулоти кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган озик-овкат ва хунармандчилик маҳсулотлари тайёрлашдан иборат бўлган. Хунармандчиликнинг пахта, ипак, тери маҳсулотларига ишлов бериш, металл ва кулолчилик идишлари, эгар-жабдук, пойабзал, матоларни бўяш ва гул босиш, чўян ва темирга ишлов бериш, мисгарлик, заргарлик ва тегиримонсозлик каби турлари яхши ривожланган¹.

XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларига келиб, Шеробод, Денов, Термиз, Бойсун, Юрчи ва бошқа шаҳарлар амирликнинг хунармандчилик марказларига айланди. Бу шаҳарларда хунармандчилик турларининг барча соҳалари яхши ривожланган эди. Хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳар бир шаҳар ўзининг ишлаб чиқарган маҳсулотлари билан ажралиб турган. Масалан, Бухоро шаҳри пахта ва бошқа маҳсулотлардан тўқилган газламалари, зардўзи ва заргарлик буюмлари, Денов шаҳри эса ипақдан тўқилган газламалари билан машҳур бўлган².

Биргина Денов, Миршоди, Қоратоғ ва унинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларда ипақнинг сифатли навлари етиштирилиб, ундан тўқилган матолар нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Ўрта Осиёда машҳур бўлган³. Ипақ матонинг нархи ҳам жуда юқори бўлиб, уни ўзига тўқ оилаларгина сотиб олиш имконига эга бўлган.

XIX аср охирларида амирлик бўйлаб пахта майдонларининг кенгайтирилиши ва ривожланиши натижасида қишлоқ хўжалигида меҳнат қуролларига бўлган талаб ортиб борди. Шу сабабли Сарносиё, Бойсун, Денов ва бошқа шаҳарларда кўплаб темирчилик ва чўян қуйиш устахоналари барпо этилиб, аҳолининг қишлоқ

шения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 117.

¹ Полк. Галкин. Военно-статистический очерк о Бухарском ханстве и южной части Самаркандской области // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 21.

² Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 62.

³ Туркестанские ведомости. 1910. №174.

хўжалиги қуролларига бўлган эҳтиёжи мунтазам таъминлаб борилди¹. Аста-секин бир қанча шаҳар ва қишлоқлар ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича йирик марказларга айланди.

Бойсун, Термиз, Шеробод, Сариосиё, Денов, Юрчи шаҳарларида пахта ва ипак хом ашёсидан олача матолари кўплаб тайёрланган. Пахтадан тўқилган олача матосининг сифати анча пишиқ бўлган. Шу боис у Самарқанд, Тошкент, Бухоро шаҳарларига, Афғонистон ва Ҳиндистон каби давлатларга ҳам олиб кетилган².

Воҳа ҳунармандчилигида гилам тўқиш алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Гиламни асосан аёллар тўқишган. Гиламдўзлик соҳасида Термиз ва Шеробод шаҳарларини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир. К. Ҳақимова ва Л. Кравецларнинг қайд қилишларига кўра, бу ерда тўқилган гиламлар Ўрта Осиёдан ташқари Россия ва бутун Ғарбий Европада ҳам машҳур бўлиб, баланд нархларда сотилган. Бир қанча гилам турлари Париж шаҳридаги кўргазмаларга кўйилиб, юқори баҳоларга сазовор бўлган³. Сифатли гиламлар асосан Шеробод беклигида кўплаб тўқилган. Алоҳида яхши тўқилган гиламларни савдогарлар Қарши, Карки ва Шаҳрисабз бозорларига ва ҳатто Амударё орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам олиб бориб сотишган⁴.

Шеробод беклигида гилам тўқишда ўзбеклардан ташқари туркман ва афғонлар ҳам машҳур бўлган. Туркманлар гиламдан ташқари кошма (чакмоннинг бир тури) ҳам тўқишган, куз вақтида бозор кунлари 500 тагача кошма сотилган⁵. Сариосиё, Юрчи ва Деновда ҳунармандчиликнинг пахта ва жундан мато тўқишдан

¹ ЎзР МДА. 3-фонд. 1-рўйхат. 220-иш. 80-варақ.

² Юсуфов Ш. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX—нач. XX вв. — Душанбе: Тр. инст. ист. АН Тадж. ССР. 1964. — С. 67.

³ Ҳақимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. — Т.: Фан, 1980. — С. 68.

⁴ Полк. Галкин. Военно-статистический очерк Средней и Южной части Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 377.

⁵ Кап. Гинтылло. Интендантские сведения о Бухаре 1885 г. // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. — СПб., 1886. Вып. XXI. — С. 25.

ташқари ёғочсозлик, бўйрачилик, этикдўзлик, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кулолчилик, тегирмонсозлик, бўёқчилик, жувоз яшаш, пичокчилик ва бошқа турлари ҳам яхши ривожланган эди. Сариосиёда хунармандчиликнинг кўпроқ темирчилик соҳаси яхши тараққий этган. Чўян қуювчи устахоналар кўп бўлиб, бу ердаги усталар атрофдаги аҳолини кишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари ва омовчи тишлари билан мунтазам таъминлаб туришган¹.

Маълумотларга кўра, воҳанинг баъзи тоғли кишлоқларида ҳам хунармандчилик яхши ривожланган. Бу ҳудудлардаги аҳоли хунармандчиликнинг темирчилик, тўқувчилик, этикдўзлик ва ёғочсозлик турлари билан шуғулланганлар. Масалан, тоғли Сангардак кишлоғида бир нечта хунармандчилик устахоналари бўлиб, ёғочдан ишланган идишлар, темирчилик, тўқувчилик ва бошқа маҳсулотларни Юрчи, Денов, Сариосиё сингари марказлардаги йирик бозорларга олиб бориб сотишган ёки ўзларига зарур бўлган маҳсулотларга айирбошлашган².

Воҳа хунармандлари кўшни ҳудудларда яшовчи хунарманд усталар билан яхши алоқалар ўрнатганлар. Улар бир-бирларидан хунармандчилик сирларини ўрганишган. Сангардак, Сина, Вахшивор ва бошқа кишлоқларда яшовчи темирчи усталар Шарқий Бухоронинг темирчилик марказларидан ҳисобланган Қоратоғ, Регар ва бошқа шаҳарларга уч-тўрт ойга бориб, иш ўрганиб қайтишган.

Газарак кишлоғида яшовчи аҳоли ўзлари тўқиган маҳсулотларни яқин атрофдаги Дашнобод, Юрчи ва бошқа бозорларга олиб бориб сотишган. Хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган марказлардан бири ҳисобланган тоғли Хауз ва Вахшивор кишлоқлари аҳолиси ўзлари тўқиган маҳсулотларни Қорлуқ ёки Денов бозорларида сотишган ва у ердан

¹ *Сухарева О.А.* Позднефеодальный город Бухара. – Т.: Изд-во АН УзССР. 1962. – С. 31.

² Описание видов изделий и технологии производства деревообделочного промысла горных таджиков // Таджики Карагегина и Дарваза. – Душанбе: 1966. Вып. I. – С. 260–290.

тўкиладиган пахта толасини сотиб олишган. Сангардак ва Чанглок кишлоқлари аҳолиси кузда пахта сотиб олиб, қишда аёллар ундан ип йигиришган. Тайёрланган калаванинг кўп қисми шаҳарлардаги тўқувчиларга сотилган, маълум қисмидан эса ўз эҳтиёжлари учун фойдаланишган. Ип йигириш аёлларнинг қишдаги асосий машғулотларидан бири ҳисобланган¹.

Бойсун беклигида ҳам аҳолининг асосий машғулотларидан бўлган ҳунармандчилик яхши ривожланган. Бу ерда пахта ва жундан олача тўқиш, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, қуллочилик, этиқдўзлик, чармгарлик, кандолатчилик, тегирмончилик, атторлик, бўёкчилик, аравасозлик, каштачилик ва жувозкашлик каби майда ҳунармандчилик турлари яхши ривожланган².

Бойсун беклигида темирчилик алоҳида ўрин тутган. Маълумотларга кўра, бу ерда 23 дан ортиқ темирчилик устахоналари бўлган. Авлод, Дарбанд, Газа кишлоқлари аҳолиси ҳунармандчиликда машҳур бўлишган. Улар кўпинча металл эритиб, бекликка топшириб турганлар ва уни «канди пиширди» деб атаганлар. Металл эритилган ўчоқ излари Кўҳитанг тоғи ён бағирларида, Бойсун тоғи этакларида ҳозиргача сакланиб қолган³. Авлод қишлоғининг афғон уруғига мансуб аҳолиси азалдан темирчилик билан шуғулланиб келганлар. Тоқчилар (уруғ) эса чўян эритиш билан машҳур бўлганлар. Улар офтоба, чирок, қозон, оҳанг (омоч тиши), бел, ўрок, нағал (тақа), жувозлар учун парма, теша ва бошқа ҳунармандчилик маҳсулотларини ясаганлар. Бу ҳунармандчилик маҳсулотларини атроф кишлоқлардан ташқари Қоратог, Регар ва Дашнободга олиб бориб сотганлар.

Темирчилар ҳам ўз навбатида алоҳида ихтисосликларга бўлинган: оҳангарлар – пўлат билан ишловчилар, чилангарлар

¹ Кармышева Б.Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 122.

² Ҳайит Т., Усмон Т. Кураш йиллари. – Т.: Мехнат. 1992. – Б. 13.

³ Қаюмов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари). // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. №3. – Б. 38.

– уй-рўзгор буюмлари билан шуғулланувчилар шулар жумласидандир. Темирчилар темирдан тайёрланадиган нарсалар билан шуғулланишган. Улар дегрезлар – чўянчилар, мисгарлар ва бошқаларга бўлинганлар¹.

Воҳада хунармандчилик турлари орасида тегирмончилик ва жувозкашлик ҳам кенг тарқалган. Масалан, XIX аср охири–XX аср бошларида Шерободда 128 та сув тегирмони, 147 та жувоз, Деновда 105 та сув тегирмони, 45 та обжувоз (шоли оқлайдиган), 301 та жувоз (ёғ чиқарадиган), Сариосиёда 137 та тегирмон, 34 та обжувоз, 277 та ёғ жувозлари бўлиб, улар аҳолининг ун, гуруч ва мойга бўлган эҳтиёжини қондириб келган².

Хунармандчиликда заргарлик ҳам алоҳида ўринга эга эди. XIX аср давомида ҳудуддаги шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқлардаги заргарлик устахоналари фаол иш олиб борган. Уста заргарлар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисига уларнинг буюртмалари асосида турлитуман тақинчоқлар ва безаклар (узук, билагузук, сирға, балдоқ, латива, кўкрак ва бўйинга тақиладиган маржонлар) тайёрлаб берганлар. Аксарият заргарлар буюртмаларни кутиб ўтирмасдан, ўзлари тайёрлаган заргарлик буюмларини дўконларида ёки қишлоқмақишлоқ юриб сотганлар. Шу тариқа бу даврда аҳоли ўртасида безак ва тақинчоқлар янада оммавийлашиб борди. Бунда Туркистон ўлкасининг Россия томонидан истило қилиниши оқибатида бошқа ҳудудлардан келган заргар-қосибларнинг кўпайиши ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Тақинчоқ ва безаклар хотин-қизларнинг ёшига, кийими рангига, мато йўлига ва тикилиш услубига кўра танланган ва тақилган. Улар тақилиш ўрнига қараб турли хил гуруҳларга: бошга, сочга, қулоққа, бурунга, кўкракка, бўйинга, қўлга тақиладиган тақинчоқларга ажратилган³.

¹ Дала маълумотлари. Бойсун, Газа қишлоғи. 2004 йил, апрель.

² *Кап. Гинтылло*. Интендантские сведения о Бухаре 1885 г. // Сб. геог. топов. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 25; Материалы по районированию Узбекистана. – Самарканд: ЦКР Уз, 1926. – Вып. I. – С. 153–157.

³ *Турсунов С.Н., Турсунова И.Н.* XIX асрнинг охири–XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // *Ўзбекистонда ижтимоий фанлар*. 2003. №4. – Б. 60.

Шеробод беклигида воҳанинг бошка ҳеч бир жойида учрамайдиган хунармандчилик турларидан бири қайиқсозлик ҳам бўлганлигини айтиб ўтиш ўринлидир. Қайиқсозлик билан кўпчилик хунармандлар шуғулланмаган бўлса-да, хунармандчиликнинг бу тури билан махсус усталар банд бўлганлар.

XIX–XX аср бошларида Бухоро амирлигининг Карки, Калиф ва Шеробод бекликлари усталари қайиқсозлик билан ҳам шуғулланганлар. Чунки бу бекликлар аҳолиси савдо-сотик ишларини олиб боришда Амударё сув йўлидан катта фойда кўрганлар. Агар фавқулодда қайиқлар қуриш керак бўлиб қолса, Калиф атрофида қайиқ ясай оладиган 16 тадан ошиқ уста топиш мумкин бўлган. Усталар икки ой давомида 600 пудгача юк кўтара оладиган 10 тагача қайиқ ясай олишган ва бу қайиқларнинг ҳар бири 300 рублдан 352 рублгача баҳоланган¹. Шеробод беклигида қайиқ ясовчи усталар сони 10 дан ортиқ бўлган. 600 пуд юк кўтара оладиган қайиқни 40 кунда ясай олганлар. Уларнинг ҳар бири 200 рублдан 235 рублгача сотилган². Қайиқларни яшаш учун ёғочлар Шерободдан олинган. Юқоридаги маълумотларда фақат Шеробод беклигининг Чўчкагузар кечувидаги қайиқчи усталар назарда тутилган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, бошка жойлар (Термиз ва унинг атрофи)даги қайиқ ясовчи усталарни кўшиб ҳисобланса, уларнинг сони анча кўп бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Воҳа хунармандчилигида кулоллар хўжаликнинг деярли барча соҳалари учун маҳсулот етказиб берганлар. Ҳар бир минтақа кулоллари ўз маҳсулотларининг сифати, безалиши сингари бетакроп аъёналарга эга бўлганлар.

Воҳада кулолчилик маданиятининг таракқиёти Бухоро, Тошкент, Ўтрор каби минтақаларнинг таъсири натижасида ўзлигини янада яққолроқ намоён қилган. Тайёрланган сопол буюмларда, айниқса Бухоронинг Гиждувон, Вардонзе, Фарғона водийсининг Риштон каби сопол хунармандчилиги мактаблари-

¹ *Кан. Гинтылло*. Интендантские сведения о Бухаре 1885 г. // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 24.

² Ўша жойда. – Б. 27.

нинг таъсири анча кучли эканлиги сезилади. Воҳа кулолчилиги таракқиётига назар ташлайдиган бўлсак, XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларига бориб у олдинги даврга нисбатан пасайиб кетганлиги кўзга ташланади. Бунинг асосий сабаби ўлкага Россия саноати маҳсулотларининг кириб келиши ва сопол идишларнинг хўжалиқда кўп ишлатилмаганлиги билан изоҳланади. Лекин Термиз, Шеробод ва Денов кулолчилик марказлари, тор доирада бўлса-да, ўз мавқеини сақлаб қолган¹.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, ўрганилаётган даврда воҳада хунармандчилик турлари бекликларнинг жойлашган ўрнига қараб қисман бир-биридан фарқланган.

Шеробод беклигида кўпроқ гиламдўзлик, кулолчилик, қайиқ-созлик, Бойсунда темирчилик ва унга ишлов бериш, қишлоқ хўжалигида ишлатилувчи қурооларни яшаш, қандолатпазлик, Денов ва Юрчида ёғочсозлик (ўймакорлик ва бошқалар), кийим-кечак, зеб-зийнат буюмларини тайёрлаш каби хунармандчилик турлари кенг оммалашган.

XIX аср бошларида воҳада ишлаб чиқарилган хунармандчилик буюмлари аҳоли эҳтиёжини қисман қондирган бўлса-да, лекин хунарманд усталарнинг турмуш даражаси анча паст эди. Маҳаллий ҳокимият вакиллари хунармандларни амирликда жорий этилган солиқлардан ташқари кўшимча ҳар хил тўлов ва мажбуриятларни бажаришга ҳам мажбур қилганлар. Шунингдек, мамлакатда хунармандларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатилмаган, уларнинг ютуқлари рағбатлантирилмаган.

Юқори ҳокимият вакилларининг этиборсизлиги оқибатида хунармандларнинг меҳнати қадрсизланиб борган. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларига келиб эса воҳага Россия ва бошқа чет давлатлардан цех ва фабрикаларда ишланган ҳамда маҳаллий хунармандчилик маҳсулотларига нисбатан сифатли ва пишиқ бўлган замонавий саноат маҳсулотларининг кириб келиши оқибатида маҳаллий хунармандлар томонидан ясалган бу-

¹ Халиқов З. Термиз и Чаганиян в позднем средневековье.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Самарканд: 2001. – С. 11.

юмлар бозорларда касодга учрай бошлади ва бу воҳа анъанавий хунармандчилигининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

3.3. СУРХОН ВОҲАСИДАГИ САВДО ЙЎЛЛАРИ, ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДО АЛОҚАЛАРИ

XIX аср бошларида Шарқий Бухоро билан Ғарбий Бухоро ўртасида олиб бориладиган савдо-сотик ишлари бевосита Сурхон воҳаси орқали амалга оширилган. Бу даврда савдо-сотикнинг ривожига суист бўлиб, ўзаро ички курашлар ҳамда натурал хўжаликнинг ҳукмронлиги шаҳар ва қишлоқларнинг иқтисодий юксалишига салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда Бухоро амирлигининг шарқий қисми унинг ғарбий қисмидан деярли бутунлай ажралиб қолган эди. Ҳисор, Денов, Кўлоб, Балжувон, Шеробод, Қўрғонтепа, Қоратегин ва бошқа бекликларнинг Қўқон ва Хива хонликлари билан савдо-сотик алоқалари заиф эди¹.

Воҳа аҳолиси шарқда кўшни бекликлар – Ҳисор, Қўрғонтепа, Қабодиён, Қоратегин, Дарвоз, Шугнон ва шу билан биргаликда тоғли йўллар орқали Қўқон хонлиги билан ҳам савдо-сотик ишларини олиб боришган. Бу ҳудудларга асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва молларини олиб бориб сотишган. У ерлардан эса ўз эҳтиёжлари учун зарур бўлган маҳсулотларни олиб қайтишган². Ғарбий йўналишда Бухоро амирлигининг Хива хонлиги, Туркистон ўлкаси ва Россия, Амударё сув йўли орқали эса Афғонистон ва Ҳиндистон билан савдо-сотик ишлари йўлга қўйилган эди³. Ташқи савдода ва Амударё бўйлаб юк ташишда Паттакесар, Термиз, Ёргоҳ, Чўчкагузар, Қоракамар кечуварлари жуда муҳим бўлган⁴.

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX–начале XX вв. – Душанбе–Алма-ата: Ирфон, 1967. – С. 211.

² ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 188–189-варақлар.

³ *Ремез И.А.* Внешняя торговля Бухары до мировой войны. –Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. – С.16.

⁴ *Аннаева Т., Шайдуллаев Ш.* Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: Мерос, 1997. – Б. 92.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб марказий ҳокимиятнинг кучайиши билан Бухоро амиригининг вилоятлари (бекликлар) ўртасида савдо-сотик ишлари анча жонланди. Шаҳарларнинг қишлоқларга иқтисодий таъсири кучайди. Бу жараён, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Россия мустамлакасига айланганидан сўнг тезлашди¹.

Сурхон воҳаси савдо алоқаларини асосан Ғарбий Бухоро билан олиб борган. Савдо ишларини олиб боришда йўлларнинг аҳамияти катта эди. Биринчидан, Бухорога олиб боровчи ва текисликлардан ўтган йўллар савдо-сотикда анча қулайликлар яратган. Иккинчидан, чет давлатлардан келган йирик савдогарлар ўз молларини Бухорога олиб келишган ва шу ерда ўз маҳсулотларини маҳаллий молларга айрибошлашган. Йўлларнинг асосий қисми тоғли доvonлар орқали ўтганлиги сабабли Қўқон хонлиги билан савдо алоқаларини олиб боришда қийинчиликларга дуч келинар ва йўл харажатлари анча қимматга тушарди. Шу боис Шарқий Бухородаги деярли барча шаҳарлар ва қишлоқлар аҳолиси асосий савдо-сотик алоқаларини Ғарбий Бухоро билан боғлашга қаратган эди.

Ҳисор тизмасини кесиб ўтадиган барча йўлларда юклар асосан от ва эшакларда ташилган. Бу йўллар орасида энг қулайи Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий қисмидан ўтувчи йўллар ҳисобланиб, улар, бир томондан, Ғузор, иккинчи томондан эса Калиф ва Шеробод шаҳарлари оралиғидаги йўллардан иборат бўлган. Шу йўналишда Дарбанд ва Бойсун шаҳри орқали Сурхон воҳасига кўплаб қулай йўл тармоқлари ўтган. Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги барча юклар ва чорва моллари шу йўллар орқали олиб ўтилган. Мазкур йўллар орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам карвон катнови йўлга қўйилган².

Бу даврда Қўқон хонлиги, Тошкент, Қарши ва Самарқанд шаҳарларининг Афғонистон ҳамда Ҳиндистондаги савдо

¹ *Маджлисов А.* Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX–начале XX вв. – Душанбе–Алма-ата: Ирфон, 1967. – С. 211.

² *Полк Галкин.* Военно-статистический очерк о Бухарском ханстве и в южной части Самаркандской области // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 29.

шаҳарлари билан алоқалари изчил давом этган. Шарқий Хуросон савдо йўлининг аҳамияти бу даврда ҳам сақланиб қолган. Самарқанддан Шаҳрисабз воҳаси орқали Сурхон воҳасига ўтувчи тоғ йўлларидан фойдаланиш қадимги даврлардан бошланган. XIX аср ўрталарида бу йўллар асосан уч йўналишда бўлган¹:

Самарқанд-Шаҳрисабз-Яккабоғ-Тошқўрғон-Шотруд довони-Сарижўй-Юрчи-Денов-Термиз-Балх йўналиши;

Самарқанд-Жом-Чиялиқудуқ-Ғузур-Оқработ-Темир дарвоза-Термиз-Балх йўналиши;

Самарқанд-Шаҳрисабз-Калтаминор довони-Оқработ-Темир дарвоза-Термиз-Балх йўналиши.

Воҳада ички ва ташқи савдони асосан қишлоқ хўжалиги ва чорва моллари ташкил этиб, аҳоли ўзидан ортиб қолган маҳсулотларни атрофдаги қўшни бозорларга ёки ташқарига – Бухоро амирлигининг турли ерларига олиб бориб сотишган.

Деновдан Самарқандга бориш учун доvonлардан ўтишга тўғри келарди. Бу йўллар асосан Тамшуш ва Мура доvonлари орқали ўтган (бу йўллардан от ва эшаклар ёрдамида юклар ташилган). Тамшуш доvonидан ўтиш Мура доvonидан кўра анча қулай бўлган. Сарижўйдан Тамшушгача икки кунлик йўл бўлиб, у ердан Санги-Сурхон доvonи орқали уч кунда Самарқандга борилган. Қизил эмчак, Ҳисорак ва Китобгача икки кунлик йўл бўлган. Маҳаллий аҳолининг фикрига кўра, Тамшуш йўлидан юриш савдогарлар учун яқинроқ ва қулайроқ ҳисобланган. Мура доvonи орқали Самарқандга 7–8 кунда борилган². Бу доvonлардан ўтиш қанчалик қийин бўлмасин, аҳоли ундан мунтазам фойдаланган. Самарқанд, Шаҳрисабз каби шаҳарларга воҳанинг жанубий қисмидан ўтувчи текислик йўллари орқали бориш бу ерда яшовчи аҳолига анча узоқлик қиларди. Шу сабабли улар тоғли йўллардан ўтишни афзал кўришган.

Воҳада савдо-сотик ишларини олиб боришда ички маҳаллий йўлларнинг аҳамияти ҳам катта бўлган. Бу йўллар шаҳар ва

¹ Мавлонов Ў., Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. – Т.: Академия, 2004. – Б. 106.

² Кан. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Дарьи // Сб. геог. толог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 256.

кишлоқларни бир-бири билан боғлашда муҳим ўрин тутган. Тоғликлар, текисликлар ва даштлардан ўтган савдо йўлларининг бир неча йўналишини кўрсатиш мумкин. Бойсундан Деновга келувчи йўллар: Бойсундан Сарикамиш, Инкабод-Пулҳоқим-Қиличбоғ-Даштиғоз-Халқаёр-Улоқўйнар-Дагана қишлоқларидан ўтилиб, Миршоди орқали Деновга борилган. Сурхон воҳасининг шарқий маркази ҳисобланган Деновдан Айбароқ-Лўпон-Чанбулоқлар-Қайирма қишлоқлари орқали Сарижўйга йўл ўтган. Яккатут-Тоғчиён-Дашнобод, ундан сўнг Шеркент орқали Қоратоғга борилган (бу йўллар Ҳисор тоғ тизмаси ён қисмидан ўтган)¹.

Кофирниҳон воҳасидан Сурхон воҳасига Боботоғ орқали ўтувчи довонли йўллар ҳам воҳанинг иктисодий-маданий алоқаларида катта ўрин тутган. Бу йўллар қуйидаги бир неча йўналишда бўлган: 1. Оқмачит қишлоғидан Чахорра доғони орқали Файзовага; 2. Хўжамалик доғони орқали Ҳазратибобо-Чимғиштли қалъа бўйлаб Шўрчига; 3. Бошчарвоқдан Каккайдига; бундан ташқари, Паттакесардан Амударёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб Кофирниҳон воҳасига ўтилган².

Шаҳрисабздан Лангари-Мурда ва Белоут доғонлари орқали Деновга ўтувчи йўллар қуйидаги йўналишда бўлган: Шаҳрисабз-Самак-Татар қишлоғи ва Чақмоққуйди доғони орқали Тошкўрғонга чиқилган. Кейин йўл Лангари-Мурда доғонидан Саримсоғлига ва Белоут доғонидан Сангардакка ўтган. Бу йўналишда кейинги қишлоқ Даганадан Юрчи ва Деновга келган³. Деновдан Миршоди орқали Шерободга боровчи йўллар: Каптархона-Пўстиндара-Миршоди, Тангимуш-Бандихон, Кармак-Гилямбоб-Қизириқдала-Шеробод⁴.

¹ Ўша жойда. – Б. 283.

² *Кап. Лициенталь*. Гиссарское и Кабодиянское бекства // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 312.

³ *Поруч. Каракульчиков*. Маршрут от г. Денау до Патта-Гиссара // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 397.

⁴ *Полк. Галкин*. Маршрут по описанию дорог, пролегающих по долине пр. бер. р. Сурхана // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 390–392.

Деновдан Паттакесарга Сурхондарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб ўтувчи йўллар: Қизилхисор-Пўстиндара-Олатемир-Совжирон, Култета-Оққипчоқ-Қумкўрғон-Карвонпўсти-Қоптўғай-Паттақум-Арпаоя, Оқкўрғон-Қорағоч-Эчкили-Қорақурсак-Жаркўрғон-Солихобод орқали Термизга ўтган¹. Амударёнинг муҳим кечувларидан бири ҳисобланган Калифдан Паттакесарга: Кўхитанг довони-Салтиарик-Қорақамарпаён, Қорақамар бало-Болдир-Чўчкагузар-Талашгон-Сассиқкўл-Бешхотин-Қуйишўроб-Маймун-тўқай орқали келинган.

Воҳадаги йўллар ичида Шеробод-Бойсун йўналиши ҳам муҳим ўринга эга бўлган. Бу йўналиш Шеробод-Нондагана дараси-Хатан-Туржон-Каламозор, Чилонзор-Қурисой, Гандасой-Мунчоқ-Тиллақамар-Яндабулоқ орқали ўтган². Кўхитанг-Шеробод йўналиши: Кўхитангдан-Хатак Нондагана орқали Шерободга ўтилган. Шерободдан Равотак орқали Оқкўрғонга, Карвонтушди-Бандихон-Кулқамиш ва Бойсун орқали Дарбандга ўтилган³.

Юқоридагиларни умумлаштириб, воҳадаги савдо йўллари кўп тармоқли ва мураккаб тизимга эга бўлган, дейиш мумкин. Агар тоғ ва тоғ олди йўлларида асосан от, эшак каби уловлардан фойдаланилган бўлса, воҳанинг текисликлар орқали ўтган йўлларида аравалардан ҳам фойдаланилган.

Воҳа бозорларининг жойлашувига назар ташлайдиган бўлсак, улар шаҳар марказларида, аҳоли гавжум ҳудудларда ёки савдо алоқалари олиб бориладиган қулай йўллар кесишган ерларда жойлашганлигига гувоҳ бўламиз. Воҳада ички савдо бекликлар тасарруфидаги шаҳар ва кишлоқлар ўртасида амалга оширилган. Н. Маев Шеробод беклигидаги тоғли Кўхитанг кишлоғида ҳам катта бозор бўлганлигини таъкидлаб, Амударёдан Ғузоргача бўлган оралиқдаги кишлоқларда яшовчи аҳоли ўзларининг кишлок

¹ *Поруч. Каракулыщиков. Маршрут от г. Денау до Патта-Гиссара // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 395.*

² *Васильев. Маршрутное опис. дороги от Келифа до Патта-Киссара // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 403–405.*

³ *Маев Н. Рекогносцировка горных путей по Бухарскому ханству // Известия. ИРГО. – СПб., 1879. Т. XV. – С. 87–99.*

хўжалиги маҳсулотлари ва чорва молларини бу бозорга олиб келиб сотганликларини маълум қилади. Бу бозор ҳафтанинг чоршанба ва шанба кунлари фаолият кўрсатган¹.

Воҳанинг тоғли ҳудудларида яшовчи аҳоли ўзларида бозор бўлишига қарамасдан, текисликда жойлашган қишлоқ ва шаҳарлардаги бозорларга келиб маҳсулот алмашишган ва савдо-сотиқ ишларини олиб боришган. Масалан, тоғли Хубон, Хонжиза, Сангардак, Чанглоқ каби қишлоқлар аҳолиси воҳанинг текислик қисмидаги бозорларга ўз маҳсулотларини олиб келиб, хунармандчилик буюмларига алмаштиришган. Хауз, Вахшивор, Сина, Пошхурд, Газарак қишлоқлари узум етиштириш марказларидан ҳисобланиб, бу ерларда кўплаб майиз тайёрланган. Аҳоли майиз ва курук меваларни Қарлуқ, Денов, Юрчи, Шеробод, Бойсун ва Кўлобга, Газарак қишлоғи аҳолиси эса Қоратоғ, Ҳисор, Қоратегин ва бошқа жойларга олиб бориб сотишган. У ерлардан ўзлари учун зарур турли хил буюм ва маҳсулотларни, масалан, Қоратегиндан олача, оқ чакмон, патли саллалар, Бойсундан деҳқончиликда ишлатиладиган турли хил меҳнат қуролларини олиб қайтишган².

Сангардак, Чанглоқ, Шержон ва бошқа қишлоқларнинг аҳолиси ёнғоқ, бодом, pista ва қуритилган меваларни пахтага алмаштириш ёки сотиш учун Шеробод бозорига ва Шарқий Бухородаги йирик пахта бозорларига олиб боришган. У ердан арзон пахта хом ашёсини олиб қайтишган. Шаҳар хунармандлари Сангардак дарасида жойлашган қишлоқларга Россияда тайёрланган фабрика маҳсулотларини олиб бориб сотишган. Улар асосан дубулға дарахтининг илдизи – кармакка алмаштирилган. Олма, ўрик ва бошқа меваларни Юрчи ҳамда Паттакесар бозорларига олиб боришган³. Қайтишда Юрчи бозоридан сопол буюмлар ва сув сақлаш учун ишлатиладиган кўза идишларни, Паттакесардан эса фабрика

¹ Ўша жойда. – Б. 91.

² *Хидоятов И.* О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинской области в дореволюционное время // Советская этнография. 1970. №2. – С. 138.

³ *Кармышева Б.Х.* О торговле в Восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отно-

маҳсулотларини олиб қайтишган. Маҳсулотлар қаерда пахта арзон бўлса, ўша ердаги бозорларга олиб бориб сотилган, бундай бозорлар Шеробод, Кўхитанг, Денов ва бошқа жойларда бўлган¹. Куз ойларига келиб, Сангардак, Чанглоқ ва бошқа кишлоқлар аҳолиси ҳунарманчилик ва чорва молларини тоғли йўллар орқали Самарқанд, Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларига олиб бориб сотиб, ўзларига керакли нарсаларни олиб қайтишган².

Бойсунда қандолатчилик маҳсулотлари кўплаб тайёрланиб, аҳоли бу маҳсулотларини Кичик Ўрадарё, Кўхитанг дарёларининг юқори қисмидаги кўчманчилар кишлоқларига ҳамда Гузор ва Калиф бекликларига ҳам олиб бориб сотишган. Уларни буғдой, жун, ёғ, пахта ва бошқа маҳсулотларга алмашганлар. Қандолатчилик маҳсулотларидан ҳолва ва майиз Бухоро, Туркистон ўлкаси ва Россия худудларига ҳам чиқарилган³.

Воҳа бозорларидаги ички савдо кишлок хўжалиги маҳсулотлари ва четдан келтирилган маҳсулотлар ҳисобига анча гавжум бўлган. Воҳанинг юқори қисми – Денов, Юрчи, Дашнобод ва Сариосиё бозорларида деҳқончилик маҳсулотларининг нархи бирибидан деярли фарк қилмаган. Нарх-наво ҳар йили мавсумга қараб ўзгариб турган. Маълумотларга кўра, ёз ўрталарида 1 ботмон (8 пуд) буғдойнинг нархи 15 танга (Бухоро тангасида), гуруч 22 танга, арпа 8 танга, 100 боғ беда 7–8 танга бўлган⁴.

XIX аср охири–XX аср бошларига келганда воҳадаги бозорлар сони 20 тадан ошиқ бўлиб, энг катта бозор Паттакесарда (Термиз) жойлашган, бу ерга Бухородан ташқари чет давлатлар-

шения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979. – С. 123.

¹ *Маев Н. А.* Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркистанского края. Вып. 5. – СПб., 1879. – С. 154.

² *Липский В. И.* Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию. Ч. 1. Гиссарская экспедиция. 1896. – СПб., 1902. – С. 82–88.

³ *Кармышева Б.Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 85.

⁴ *Полк. Галкин.* Военно-статистический очерк Средней и Южных частей Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 375.

дан ҳам кўплаб моллар олиб келинган. Шеробод, Сариосиё, Юрчи ва Денов бозорлари воҳада катта аҳамиятга эга бўлган. Бойсун, Дарбанд, Дашнобод ва бошқа бозорлар бекликларда аҳамиятли бозорлар ҳисобланган. Сариосиё ва Сарижўй амлокликларида асосий савдо маркази Сариосиё ва Дашнобод ҳисобланган. Воҳада бозорлар белгиланган кунларга қараб ҳафтада 2 кун ишлаган.

Бойсунда энг йирик бозорлар Бойсун, Дарбанд ва Хўжаипок бозорлари ҳисобланган. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларида Бойсун бозорларидаги ғалланинг 1 ботмони 3 рубл 20 копейкадан 4 рублгача, 1 ботмон тариқ 2 рубл 80 копейкадан 3 рубл 20 копейкагача, 100 боғ беда 3 рубл 50 копейкадан 4 рубл 11 копейкагача, 1 пуд сомон 20 копейкадан 23,5 копейкагача, 5 ёшли сигир 18 рубл 80 копейкадан 23 рубл 50 копейкагача, қўйлар 4 рублдан 8 рублгача сотилган¹. Юрчи, Денов, Қарлук, Янгибозор ва Миршодидаги бозорлар Деновнинг асосий савдо марказлари ҳисобланган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, биргина Денов шаҳрида 100 дан ортиқ дўконлар бўлиб, уларда маҳаллий ва хорижда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сотилганлиги таъкидланган². Бу ердаги бозорларда от ёшига ва юк кўтаришига қараб 15–30 рубл, эшак 4–10 рублгача, сигир катта-кичиклигига кўра 10–20 рублгача, қўш ҳайдовчи ҳўкиз 15–30 рублгача, қўйлар семизлигига қараб 3–6 рублгача сотилган³.

Воҳанинг шимолий қисмидаги бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ва чорва молларининг нархлари жанубий қисмига нисбатан бироз фарқ қилган. Жанубдаги бозорларга, масалан, Шеробод, Термизга четдан (бу бозорларда Хива, Россия, Афғонистон, Ҳиндистон каби давлатлардан олиб келинган маҳсулотлар кўпчиликини ташкил этган) кўпроқ маҳсулотлар олиб келинган.

¹ *Кап. Гинтълло. Интендантские сведения о Бухаре // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 27.*

² *Сов. Петрова. Рекогносцировка Бухарских владений // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 85.*

³ *Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Дарьи // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб.: 1894. Вып. 57. – С. 255.*

Воҳанинг шимолий қисмидаги бозорларга эса четдан келтирилган маҳсулотлар анча кам олиб борилган. Шеробод беклигидаги қадимдан машҳур бўлган бозорлар XIX–XX аср бошларига келиб ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган эди. Маълумотларга кўра, Шеробод ва Термиз шаҳридаги бозорлар жуда гавжум бўлиб, уларнинг шовқини бир неча чақиримгача эшитилган¹.

Темирйўл тармоқлари қурилганидан сўнг Бухоро амирлиги ҳудудига Россия маҳсулотларининг кириб келиши бир неча барабар кўнайган. Товар-пул муносабатлари ва савдо-сотикнинг ривожланиши натижасида ҳар бир шаҳар савдо марказига айланди. Асосий савдо марказлари уларда сотиладиган маҳсулотларга қараб ихтисослашган эди. Бухоро шаҳри қорақўл тери, чой ва рус маҳсулотлари. Ғузур, Қарши, Шеробод дон маҳсулотлари ва чорва моллари сотиладиган марказларга айланди². Шеробод беклигида Шеробод, Хатак, Пошхурд, Зарабоғ, Кўхитанг, Жарқўрғон, Какайди ва Хўжамалик бозорлари бўлган³.

Шеробод шаҳридаги бозорлар ҳам ҳафтасига икки марта: якшанба ва пайшанба кунлари фаолият кўрсатган. Рус ҳарбийлари Бухоро амирлиги бозорларидаги савдо-сотик ҳамда улардаги нархларни ўрганиб чиққанлар. Жумладан, улар Шеробод бозорини ҳам ўрганиб, ундаги аҳвол ҳақида Россия ҳукуматига ахборот бериб боришган. Ҳар бозорда галланинг кузги ва лалми турлари мавжуд бўлиб, бозор кунлари 250 ботмондан 500 ботмонгача (1 ботмон – 8 пудга тенг) галла сотиб олиш мумкин бўлган. Бир ботмон кузги галлани 2 рубл 80 копейкадан 3 рубл 20 копейкагача, шунча лалми галлани эса 3 рубл 60 копейкадан 4 рубл 23 копейкагача харид қилиш мумкин бўлган. Тариқни 250 ботмонгача, ҳар ботмонини 2 рублдан 2 рубл 35 копейкагача, ҳар 100 боғ бедани 3 рублдан, жами 20–30 минг боғгача сомонни 800 рублгача сотиб олиш мумкин бўлган. Кўк чойнинг 1 фунти 1 рубл 40 копейка бўлиб, ҳар бо-

¹ Туркестанские ведомости. 1879. №36.

² *Хакимова К.З., Кравец Л.Н.* Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – С. 96.

³ Материалы по районированию Узбекистана. – Самарканд: ЦКР. Уз, 1926. Вып. I. – С. 159.

зор куни 6 фунтгача чой сотиб олиш мумкин бўлган. Бир ботмон тузнинг нархи 40 рубл 47 копейка бўлиб, уни 15 ботмонгача, совуннинг пуди 4 рубл 60 копейкадан 5 рубл 40 копейкагача бўлиб, жами 4 пудгача, маҳаллий тамакининг пуди 1 рубл 60 копейкадан 1 рубл 88 копейкагача бўлиб, бозор кунлари 4 пудгача тамаки сотиб олиш мумкин эди¹. Мол гўштининг 1 пуди 1 рубл 60 копейкадан 1 рубл 88 копейкагача, қўйники 2 рублдан 2 рубл 35 копейкагача, қўй ёғи (думбаси)нинг 1 пуди 4 рублдан 4 рубл 70 копейкагача, 5 ёшли сигир 14 рублдан 23 рублгача, бир бош қўй 4 рублдан 6 рублгача сотилган. Ҳар бозор куни 10 тадан ортик сигир, 150–200 тагача қўй харид қилиш, бир ой давомида 100 тагача сигир, 500 дан ортик қўй сотиб олиш имкони бўлган. Ишга ярокли от ва туяларни бу шаҳар бозорларидан бир ой давомида 100 тагача сотиб олиш мумкин эди. От 30 рублдан 40 рублгача, туя 40 рублдан 60 рублгача нарҳда сотилган².

Бу ерда юкларни ташиш учун бир ой давомида 500 тагача, қишда эса 1000 тагача туяларни ёллаш мумкин бўлган. Туяларда юкларни ташиш нархлари турлича бўлган. Шерободдан Қаршигача 3 рубл 40 копейкадан 4 рублгача, Калифгача 3 рублдан 3 рубл 50 копейкагача, Ғузоргача 2 рубл 60 копейкадан 3 рублгача, Амударё кечувидаги Чўчкагузаргача 1 рубл 60 копейкадан 1 рубл 90 копейкагача кира ҳақи олинган³.

Рус савдогар-тадбиркорлари воҳа бозорларини мунтазам суратда ўрганиб боришган. Уларнинг бозорларни ўрганишдан асосий мақсади фанқулудда воқеалар рўй берган вақтда бир кунда бу бозорлардан қанча маҳсулот тўплаш мумкинлиги ва бир йиллик маҳсулот савдо айланмасини ҳисоблаб чиқиш эди. Шунингдек, бозорларга яқин жойларда қанча миқдорда аскар жойлаштириш имкони борлигини аниқлаш ҳам мақсад қилиб қўйилган.

Бухоро билан олиб борилган савдо алоқалари асосан Қарши оркали амалга оширилган. Амирликда Қарши бозори ҳам марка-

¹ *Коп. Гантъалло. Интендантские сведения о Бухаре // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1886. Вып. XXI. – С. 27.*

² Ўша жойда. – Б. 28.

³ Ўша жойда. – Б. 25.

зий бозорлардан бири ҳисобланган. Маълумотларга кўра, Қарши, Ғузор шаҳарларига Шарқий Бухородан йилига 7–8 мингдан ортиқ туяларда гуруч, бугдой, кунжут, зигир, тарик ва бошқа маҳсулотлар олиб борилган¹.

Бухоро ва Қарши шаҳарларида аҳоли истеъмоли учун зарур дон маҳсулотлари захираси кўплаб сақланган. Бу бозорлардан ташқари Ғузор, Юрчи, Денов ва Шеробод шаҳарларида ҳам дон маҳсулотлари бозори бўлиб, бу бозорларга дон ва бошқа галла маҳсулотлари атрофдаги қишлоқлардан олиб келинган. Ҳосил йиғими вақтида қаршилик бой савдогарлар дон маҳсулотларини сотиб олиш учун Сурхон воҳаси ва Шерободга ўз қарвонларини жўнатганлар. Шу ерда ўзаро тузилган савдо шартномаларига кўра дон маҳсулотларини савдогарлар жойларга жўнатганлар ёки кейинги сотувгача оморларда сақлаганлар².

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, воҳанинг текислик қисмларидаги ички бозорлар анча кенгайди. Бу бозорларда ўзбек, тожик, туркман, рус, араб, афғон ва ҳинд савдогарлари савдо қилганлиги ҳақида маълумотлар бор³. Бозорларда турли миллат вакилларининг савдо қилиши эса сотиладиган маҳсулотларнинг ҳам хилма-хил бўлганлигидан далолат беради.

XIX аср охири–XX аср бошларига келиб қишлоқ хўжалигида пахтачиликнинг ривожланиши натижасида пахта савдоси билан боғлиқ бозорлар ҳам аста-секин кўпайиб борди. Амирлик ҳудудидаги 70 дан ортиқ пахта бозорлари белгиланган кунларга қараб ҳафтасига 2 маротаба ишлаган. Воҳанинг 25 та йирик бозорларида эса ҳар куни пахта сотилган⁴. XX асрнинг бошларида Россия билан Бухоро ўртасидаги асосий савдони пахта хом ашё-

¹ *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1963. – С. 242.

² *Кап. Галкин.* Краткий военно-статистический очерк о Бухарском ханстве // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 14.

³ *Маев Н. А.* Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Вып. 5. – С. 110; *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. I. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1962. – С. 276.

⁴ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 83-варақ.

си ташкил қилган. Пахтани сотиб олиш ва уни Россияга жўнатиш мақсадида Бухоро амирлигида пахта билан боғлиқ савдо марказлари ва бир қанча жамиятлар тузила бошланди. Жумладан, воҳада «Шарқий Бухоро жамияти», «Россия жамияти» ва «Кавказ Меркурий жамияти» ташкил қилинган бўлиб, улар жойлардан кўплаб миқдорда пахта сотиб олиб Россияга жўнатишган¹.

Америка пахта навининг экилиши воҳа дехқонлари ва аҳолисига катта фойда келтирди. Пахтачиликдан юқори ҳосил олина бошланди. 1907 йилга келиб, Термиздан четга пахта чиқариш сезиларли даражада ўсганлиги кузатилади. 1908 йилда 17000 пуд, 1909 йилда 22000 пуд, 1910 йилда 34000 пуд, 1911 йилда эса 60000 пуд пахта четга чиқарилган².

Шуни таъкидлаш жоизки, Россия ҳукумати янги Термизга ҳарбий қисмларини жойлаштирганидан сўнг улар агрофидаги бекликларда савдо ишлари олдинтига қараганда анча жонланиб кетди. Чунки ғалла ва ун маҳсулотларини сотиб олишда Термиз ҳарбий гарнизонининг ҳам ҳиссаси катта эди. Ҳарбий гарнизон ўз эҳтиёжлари учун бир йилда аҳолидан 52000 пудгача ғалла ва ун сотиб олган³.

Ҳарбий гарнизон мутасаддилари дон маҳсулотларини ойма-ой йиғиб боришган. Маълумотларга қура, Биринчи жаҳон урушидан олдин Термиз ҳарбий гарнизонининг дон ва ун маҳсулотига бўлган эҳтиёжи қуйидагича бўлган⁴:

10-жадвал

| Ойлар | Ғалла (пуд) | Ун (пуд) |
|---------|-------------|----------|
| Июн | 905 | 2855 |
| Июл | 1425 | 730 |
| Август | 3605 | 730 |
| Сентябр | 15405 | 730 |
| Октябр | 4875 | 200 |
| Ноябр | 5000 | 200 |
| Жами: | 31215 | 5445 |

¹ ЎзР МДА, 1-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 2-варак.

² Ананьев А.Г. Шерабадская долина. – СПб., 1914. – С. 25.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 711-иш, 9-варак.

⁴ Ўша жойда. 10-варак.

Шарқий Бухорода етиштириладиган ғалла маҳсулотларининг асосий қисми Термизда тўпланарди. Бу ерда галланинг нархи Бухоро амирлигининг ғарбий ҳудудларига қараганда анча арзон бўлган. Шу боисдан ҳар йили август ойида Термизга Ғарбий Бухоро ва Хива хонлигидан савдогарлар келиб ғалла харид қилишган. Термиз шаҳрида тўпланган галлани савдогарлар Амударё бўйлаб қайиқларда Карки, Чоржўй шаҳарлари ва Хива хонлигига ҳам олиб кетишган¹. Бу даврда Термиз шаҳри орқали чет давлатларга чиқариладиган маҳсулотлар ҳажми ҳам сезиларли даражада ўсган. Масалан, 1903 йилда шаҳар орқали 23 млн. рубллик турли хил маҳсулотлар четга чиқарилган. Шундан 2 млн. рубллиги Россияга, 500 минг рубллиги Афғонистонга, 70 минг рубллик маҳсулотлар Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга экспорт қилинган².

XX аср бошларида биргина Термиз шаҳрида Шальман, Бахтадзе, Мгалоблишвили, Аванов, Каримов, Ахназаров, Аганосов, Арутюнов, Айрапетов, Гозаров, Давидовларнинг савдо дўконларида четдан келтирилган турли хилдаги саноат моллари сотилган³.

Воҳада чорва савдоси ҳам анча оммавий ҳисобланган. Чорва моллари аҳолининг эҳтиёжини тўла қондирганлиги боис, ортиқчаси амирликнинг турли жойларига, жумладан, қўй-эчкилар Қарши ва Ғузор бозорларига, туя ва отлар эса Қарши, Карки, Калиф бозорларига олиб бориб сотилган. Сурхон воҳасидан олиб келинган чорва моллари Қаршининг марказий бозорида турли нархларда сотилган. Жумладан, қўйлар 2 рублдан 10 рублгача, эчки 60 копейкадан 1 рубл 20 копейкагача, сигир 3 рублдан 10 рублгача, туя 25 рублдан 75 рублгача нархланган⁴.

¹ *Снесарёв А.Е.* Восточная Бухара. – СПб., 1905. – С. 57: Туркестанский сборник. Т. 417. – С. 106.

² ЎзР МДА, 2-фонд, 2-рўйхат, 330-иш, 6-варак.

³ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 181-иш, 57-варак.

⁴ *Кап. Васильев.* Статистический материал для описания Бухары, бекство Ширабадское и часть Байсунского // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 400.

Денов беклиги ҳудудда Миршоди божхона маскани бўлиб, у бутун Бухоро амирлигида машҳур бўлган. Бу ерда Шарқий Бухородан Ғарбий Бухорога олиб ўтиладиган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва молларидан бож олинган. Миршоди божхонаси ходимининг маълумотларига кўра, йилига божхона постидан 10 мингдан 20 мингтагача чорва моллари ҳайдаб ўтилган¹. Воҳада чорва молларининг арзонлиги боис, бу ерга нафақат Бухородан, балки Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан ҳам савдогарлар келиб савдо қилишган².

Воҳа шаҳарлари ташқи савдо алоқаларини асосан Афғонистон ва Ҳиндистон билан олиб боришган. Ҳиндистон ва Афғонистон билан савдо-сотиқ алоқалари Термиз ва Шеробод шаҳарлари орқали амалга оширилган. Четдан олиб келинадиган моллар шу ерда йиғилиб, сўнгра Бухоро амирлигининг бошқа ҳудудларига тарқатилган. Афғонистон билан олиб борилган савдо-сотиқ ишлари асосан Шимолий Афғонистон орқали амалга оширилган. Бу ердан афғон маҳсулотлари билан бирга, инглиз ва ҳинд молларини ҳам кўплаб харид қилиш мумкин бўлган³. Маълумотларга асосан, йилига 6 мингдан ортиқ туяларда Афғонистондан ҳар хил маҳсулотлар олиб келинган⁴. Биргина 1886 йилда Ҳиндистондан 8 мингдан ортиқ туяларда ҳар хил турдаги моллар Бухоро ҳудудларига олиб келинган. Ҳисоб-китобларга кўра, бу маҳсулотларнинг умумий нархи 5 млн. 475 минг рублни ташкил этган бўлса, Бухородан Ҳиндистонга 427 минг рубллик маҳсулот экспорт қилинган⁵.

Ҳиндистондан кўпроқ чой. Россиядан эса шакар, металл буюмлар ва бошқа маҳсулотлар олиб келинган. Ҳиндистон ва Афғонистондан олиб келинган маҳсулотлар Шеробод, Паттакесар

¹ Полк. Галкин. Военно-статистический очерк Средней и Южных частей Сурханской долины // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 377.

² Туркестанские ведомости. 1894. №65.

³ ЎЗР МДА, 1-фонд. 34-рўйхат, 675-иш, 114-варақ.

⁴ ЎЗР МДА, 126-фонд. 1-рўйхат, 29-иш, 1-варақ.

⁵ ЎЗР МДА, 1-фонд. 11-рўйхат, 504-иш, 3-варақ.

ва Калиф, рус маҳсулотлари эса Бухоро орқали Бойсун ёки Самарқанддан Тамшув ва Мура доволари орқали воҳага олиб ўтилган. 1891–1892 йилларда Ҳиндистон ва Афғонистон билан олиб борилган савдо алоқаларига назар ташласак, Қобулдан Калифга 3000 пуд чой, 100 дона Амбарсари шойиси, 0,6 минг пуд Кашмир шолрўмоли олиб келингани, Ҳиндистондан Чўчкагузар кечуви орқали Шерободга 11000 пуд кўк чой, 4000 пуд Нил бўёғи (тўк кўк ранг), 1000 пуд дока ва бошқа маҳсулотлар олиб ўтилганлигига гувоҳ бўламиз¹.

Ҳиндистондан кўк чойнинг 4 хил: лунка – олий нав, лунка наузгур, патта ва кепак навлари олиб келинган, 1 пуд лунка нави 44 тилло, лунка наузгур 22 тилло, патта 14 тилло, кепак 11 тилло, нил бўёғининг 1 пуди эса 14 тиллодан сотилган².

Воҳада кузатув-тадқиқот ишларини олиб борган россиялик ҳарбийлар Сурхон воҳасининг Афғонистон ва Ҳиндистон билан олиб борган савдо алоқалари ҳақида Россия ҳукуматига маълум қилиб туришган. Унда Сурхон воҳасида рус маҳсулотлари кам учраши, лекин Афғонистон ва Ҳиндистондан Қобул орқали маҳаллий маҳсулотлар билан бирга инглиз буюмлари ҳам кўплаб олиб ўтилиши маълум қилинган. Инглиз молларини сиқиб чиқариш учун сув ва қуруқликдаги йўллارни яхшилаш, тўқув ва ишлаб чиқариш ускуналарини амирлик ҳудудларида тезлик билан ўрнатиш лозимлиги хабарларда айтиб ўтилган³. Инглиз маҳсулотлари рус маҳсулотларига нисбатан анча арзон сотилганлиги боис савдогарлар рус молларидан кўра инглиз маҳсулотларини воҳага кўпроқ олиб келишган.

И. Ремезнинг маълумотига кўра, Афғонистон билан бўлган савдода Паттакесар кечуви юк ташиш бўйича Карки кечувидан кейин иккинчи ўринда турган. Бу кечув орқали икки йил ичида (1891–1892 йиллар) 715 минг рубллик моллар ташилган. Бу моллар асосан қуруқ мевалар, шу жумладан, 118 минг пуд майиз, 27,5 минг

¹ Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. – С. 16.

² Ўша жойда. – Б. 17.

³ Туркестанский сборник. – Т. 404. – С. 12.

бош чорва моллари, 41,4 минг пуд пахта, 12,4 минг пуд уруғлик, 13 минг пуд ҳар хил бўёқларни ташкил қилган. Шу кечув орқали Афғонистонга 11,1 минг пуд шакар, 0,5 минг пуд шам, 2,2 минг пуд сопол буюмлар, 2,6 минг пуд керосин, 7,4 минг пуд металл, 25,7 минг пуд мато ва 2,2 минг пуд бошқа ҳар хил маҳсулотлар экспорт қилинган¹.

Воҳадаги Паттакесар божхона қисми орқали Афғонистоннинг Чаҳор, Андхой ва Маймана вилоятларига 24,5 минг пуд шакар, 4,4 минг пуд керосин, 7,9 минг пуд пахта матоси ва бошқа маҳсулотлар олиб ўтилган². Афғонистондан олиб ўтилган маҳсулотлар Бухоро амирлигининг барча ҳудудларида Денов, Шеробод, Бойсун, Ҳисор, Кўлоб, Қабодиён бекликларининг аҳоли гавжум шаҳар ва қишлоқларида жуда кўплаб сотилган. Бу молларни олиб ўтишда Амударё сув йўлининг ўрни катта эди. Руслар ўлкага кириб келиши билан сув йўли анча ривож топди. 1887 йилда Амударё флотилияси очилиб, катта-катта кемалар ва пароходлар қатнай бошлади. Бу ҳарбий мақсадларни ва савдо-сотиқнинг ҳам ривожланишини кўзлаб амалга оширилган эди.

Амударё флотилиясининг очилиши туманларнинг ўзаро яқинлашуви, хусусан, улар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Флотилия йўловчиларни ҳисобга олмаганда ҳар бири 25 тонна атрофида юк кўтара оладиган, бир текис шатакка олинган эски тизимдаги 6 та пароходга эга бўлган³. Юкларнинг қолган қисми ҳар бири 50 тоннадан 100 тоннагача юк кўтарувчи 13 та шатакланган пўлат баржаларда ташилган. Пароходлар йўловчи ташишга мўлжалланган ўртача 25 та каютага эга бўлган. Пароходлар ёзнинг қулай шароитида Чоржўйдан Термизгача бўлган масофани 7 кунда, қишда эса 11 кунда босиб ўтган⁴. Амударё бўйлаб пароходларнинг

¹ Рemez И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. – С. 37.

² Ўша жойда. – Б. 18.

³ ЎЗР МДА, 3-фонд, 1-руйхат, 875-иш, 3–5-варақлар.

⁴ Гаевский И. Курган-Тюбинское бекство // Известия РГО. – М. – Л., 1919. Т. 55. – С. 44.

қатнови ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Пароходлар унчалик катта бўлмаса-да, лекин қулай ошхоналарга эга бўлган. Дарё тубининг ўзгарувчанлиги, оролларнинг кўплиги, дарё сувининг лойқалиги ва ишоравий белгилар ўрнатилмаганлиги туфайли пароходлар кундузи катнаган, кечаси эса жойларида тўхтаб туришган. Пароходларнинг саёзликларда тўхтаб қолиши оддий ҳол бўлиб, бу деярли ҳар куни такрорланган¹. Ҳар бир пароходга сарфланадиган ёнилги харажати 2700 рублгача етган. Олинадиган даромад эса 2200 рублдан ошмаган. Бу эса Амударё флотилияси қатновлари сонининг қисқаришига сабаб бўлган².

Дарёда қатновчи пароходларнинг фойдасидан зарари кўпроқ бўлса ҳам Амударё флотилияси ёпилмаган. Чунки бу сув йўли Россия империяси ҳукумати учун муҳим аҳамиятга эга эди. Бундан, айниқса, Бухоро амирлиги катта фойда кўрарди. Қурукликда ташиладиган юкларнинг сарф-харажатлари қиммат бўлган. Сув йўли орқали ташиладиган юкларнинг нархи 3–4 баробар арзонга тушарди, шунингдек, кемалар кўп миқдорда юк ташиш имконига эга бўлган.

Флотилиядан ташқари дарёда Бухоро қайиқлари ҳам катнаган. Улар асосан кечувларда йўловчилар ва юкларни ташиган. Кечувдан ўтказиб қўйганлиги учун қайиқчилар ҳар бир одамдан 15 тийин, қўй ва эчкилардан 5 тийин, от, туя ва қорамоллардан эса 15 тийиндан кира ҳақи олишган. Бухоро қайиқчилари оқим бўйлаб бир кунда 25–35 км. гача йўл босишган. Масалан, Термиздан Жилликўлгача қайиқлар 15–20 кун юрган, ёзда эса 12–20 кун, Жилликўл ёки Саройдан Термизгача 4–6 кунда етиб боришган. Шундай қилиб, секинлиги ва қимматлигига қарамасдан сув транс-порти Шарқий Бухорода маҳсулот чиқариш ва киритишда катта аҳамиятга эга бўлган. Дарёдаги сув йўли Шарқий Бухоро бекликларининг кўпгина аҳоли масканларини амирликнинг ғарбий қисми билан боғлаб турган. Дарё орқали асосан ғалла ва пахта

¹ Семенов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание. Туркестанский край. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена. 1913. – С. 728.

² Исқандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1963. – С. 241.

маҳсулотлари ташишган. Амударё бўйлаб тахминан 600 га яқин кайикларда юк ташилган. Уларнинг йириклари 800 пуддан 1500 пудгача юк кўтара олган¹.

1898–1900 йилларда Паттакесар кечувида Афғонистон билан алоқа қилишга мўлжалланган 4 та кема бўлиб, уларнинг 2 таси Бухорога, 2 таси эса Афғонистонга тегишли бўлган². Уларнинг йиллик даромади 3000 рублни ташкил этган. Чўчкагузар кечувида 3 та кема мавжуд бўлиб, шундан биттаси Бухорога, иккитаси Афғонистонга тегишли эди. Булардан Шеробод беги йнлига 2000 танга фойда кўрган. Бу кечувдан Балх ва Мозори Шарифга, Афғонистондан эса Шеробод ва Калиф беклигига олиб борувчи йўллар мавжуд бўлган³. Амударё флотилияси дастлаб ишга туширилганда бу йўлдан «Царь» ва «Царица» деб номланган пароходлар ва иккита темир баржа катнови йўлга қўйилган эди⁴. Россия ҳукумати Амударё флотилиясини кучайтириш мақсадида бир нечта кема ажратган, аммо бу пароходлар ва баржалар Амударёда сузиш учун мослаштирилмаган эди. 1895 йилга келиб қўшимча «Цесаревичъ» номли пароход катнови йўлга қўйилди. Шундан сўнг янада кўллаб пароход ва пўлат баржалар олиб келинди. 1897 йили «Великий князь», «Великая княжна Ольга», 1901 йилда «Император Николай II» пароходлари олиб келиниб, катновга қўйилди⁵. Амударё флотилиясида кейинги даврга келиб 6 та пароход, 2 та буғ билан юрадиган катер, 13 та нефть сақлайдиган баржа ва 1 та буғ баржаси, 2 та темир кайик катнови йўлга қўйилган эди⁶.

Баржани шатакка олган пароход оқимга қарши суткасига 60 км. йўл босган. Баъзи вақтларда пароходлар саёзликларга қа-

¹ ЎЗР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 6-варак; *Искандиров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1963. – С. 242.

² *Грулев М.В.* Аму-Дарья. – Т. 1900. – С. 64.

³ Ўша жойда. – С. 65.

⁴ *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* Россия. Полное географическое описание. Туркестанский край. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена, 1913. – С. 570.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Ўша жойда.

далиб суткалаб қолиб кетган. Чоржўйдан Термизга ойига 2 марта кема катнови амалга оширилган. Ҳар катновда 10000 пуддан юк ташилган, бир ой давомида 20000 пуд юк сув йўли орқали ташилган¹. Юк ташишда кўп қийинчиликлар мавжуд бўлса-да, Амударё флотилияси иши тўхтаб қолмаган. Биргина Термиз ва Чоржўй ўртасида бир йиллик юк ташиш айланмаси 250000 пудни ташкил этган².

1908 йилда Термиз ва Чоржўй ўртасида 21900 та йўловчи, 765000 пуд юк ташилган. Бир йилда ташилган юкнинг қиймати 443000 рублни ташкил қилган. Сув йўли орқали пароходлардан ташқари маҳаллий аҳоли томонидан ясалган қайиқлар ҳам қатнаган. Улар 200 пуддан 1000 пудгача юк кўтариш қувватига эга бўлган. Қайиқларда юк ташиш нархи масофага қараб белгиланган. Урганчдан Чоржўйгача юкнинг ҳар пудидан 10 тангадан 30 тангагача, қайтишда эса 5 тангадан 15 тангагача, Чоржўйдан Каркигача ва Каркидан Термизгача 20–25 танга кира ҳақи олинган. Бир йиллик юк ташиш айланмаси 250–300 минг пудни ташкил қилган³.

Воҳада Амударё сув йўлидан ташқари шимолдан жанубга томон Сурхондарё сув йўлидан ҳам фойдаланилган. Деновдан Паттакесаргача кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қамиш соллар ва кичик қайиқларда ташилган. Дарёнинг Какайдидан бошлаб Амударёгача бўлган қисмида 200 пуд ва ундан кўпроқ юк кўтарувчи қайиқлар ҳам қатнаган⁴. Ички ва ташқи савдо алоқаларини олиб боришда қурукликдаги йўллардан ташиладиган юкларга нисбатан сув йўли орқали ташилган юкларнинг таннархи арзонга тушган ҳамда кема ва қайиқлар кўпроқ юк ташиш имконини берган.

¹ Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Турк-республики, 1922. – С. 8.

² Аняев А.Г. Шерабадская долина. – СПб., 1914. – С. 25.

³ Семенов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание. Туркестанский край. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена, 1913. – С. 572.

⁴ Полк. Галкин. Маршрутное описание дорог, пролегающих по долине правого берега реки Сурхана // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 392.

XIX аср ўрталарида Сурхон воҳасининг Бухоро амирлиги марказий қисми билан алоқалари деярли узилиб қолган эди. Мамлакатдаги маҳаллий ҳокимият билан аҳоли ўртасидаги ўзаро низо ва қурашлар қишлоқ хўжалигида бўлгани каби савдо-сотик ишларига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказди. Бу даврда қишлоқ ва шаҳарларда иқтисодий юксалиш рўй бермади.

Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт тараққиётга тўсиқ бўлиб турган омиллар бартараф этилмаганлиги сабабли Сурхон воҳасида ҳам савдо-сотикнинг ривожланиши қузатилмади. Мамлакатда тўпланиб қолган муаммолар давлат аҳамиятига молик иш сифатида кўриб чиқилмаганлиги боис воҳада ҳам савдо-сотикнинг ривожланиши турғунлик даврини бошидан кечирди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча турлари ҳамда хунармандчилик буюмлари товар-пул муносабатлари шаклида, яъни олди-сотди йўли билан амалга оширила бошланди. Воҳа бозорлари гавжум ва сершовқин бўлиб, бу ерларда турли миллат вакиллари савдо-сотик ишларини олиб бориш имконига эга бўлдилар.

Воҳа аҳолиси қўшни хонликлар ва чет давлатлар: Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Россия каби давлатлар билан фаол савдо алоқаларини олиб борди. Савдо-сотик ҳажми ҳатто 2–3 баробарга ортди. Буларнинг бари ушбу соҳада қўйилган ижобий қадамлардан далолат беради ҳамда воҳа аҳолиси мазкур жараёнларда фаол иштирок эта бошлади. Шарқий Бухоро билан Ғарбий Бухоро ўртасида олиб бориладиган савдо алоқалари, асосан, Сурхон воҳаси орқали амалга оширилганлиги ҳам бекликларда савдо-сотикнинг ривожланишига ва маҳаллий иқтисодиётга янги тушумлар қўшилишига имкон берди.

ХУЛОСА

XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларида Бухоро амирлиги таркибида бўлган Сурхон воҳаси ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётини таҳлил этиш орқали қуйидаги ақуний хулосаларга келиш мумкин.

Бу даврда воҳа бир неча бекликларга бўлинган. Сурхон воҳаси Бухоро амирлигининг чекка ҳудудларидан бири эди. Мазкур даврда Бухоро амирлигининг шарқий қисми ғарбий қисмидан деярли ажралиб қолганди. Бу эса воҳадаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга салбий таъсир кўрсатди.

Бухоро амирлигида XIX аср мобайнида ва XX аср бошларида ҳам ҳокимият вакилларининг аҳолига бўлган муносабати ижобий томонга ўзгармади. Шу жумладан, Сурхон воҳаси ҳам маъмурий жиҳатдан бекликларга бўлиниб, тарқоқлик шароитида яшаганлиги кузатилади. Воҳада ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсишига тўсқинлик қилувчи кўплаб омиллар мавжуд эди. Бунга, аввало, ҳукмрон ва раҳбар кучларнинг узокни кўра билмаганлиги, иқтисодий тараққиётга йўл топа оладиган билимли мутахассис кадрларнинг йўқлиги, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини яхшилаш чора-тадбирлари кўрилмаганлиги сабаб бўлган. Айни пайтда, мамлакатдаги солиқ турларининг ҳаддан ташқари кўплиги оддий меҳнаткаш омманинг хўжалигини издан чиқарди. Бу уларнинг жиддий норозилик чиқишларига сабаб бўлди. Айниқса, XIX асрнинг сўнгги чораги—XX асрнинг бошларига келиб, маҳаллий аҳоли норозилигининг кучайиши ҳатто қонли тўқнашувларга ҳам олиб келди. Аҳолининг доимий равишда олиб борган ғалаёнлари натижасида XIX асрнинг 80-йилларида Бойсун, Денов, Шеробод бекликларида яшовчи деҳқонлар солиқлар миқдорини Бухоро амирлидан

ёзма равишда қатъий тасдиқлатиб олишга эришдилар. Бу эса вақтинча бўлса ҳам солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчаликларига чек қўйди. Меҳнаткаш аҳоли кўплаб қурбонлар эвазига бўлсада, Бухоро ҳукуматини фуқаролар мафаати билан ҳисоблашишга мажбур қилди.

XIX аср биринчи ярмида Жанубий Ўзбекистондаги асосий хўжалик шакллари бўлган деҳқончилик ва чорвачилик ўзаро узвий тарзда ривожланди. Тоғ ва тоғолди ҳудудлари аввалдан чорвачиликка, дарё водийлари эса деҳқончиликка ихтисослашган бўлиб, улар етиштирадиган чорва ва деҳқончилик маҳсулотларидан шу даврда анча яхши ҳосил олинди. Воҳа қишлоқ хўжалигига аввало пахтачиликни ривожлантириш мақсадида россиялик ва бухоролик тадбиркорлар томонидан киритилган сармоялар самарали натижалар берди. Бироқ бу сармоялар асосан Термиз ва унга яқин ҳудудлар доираси билан чекланган эди. Чунки бу ҳудудлар яқинида подшо Россияси ҳарбий қисмлари жойлашган бўлиб, фавқулодда ҳолларда улар кучидан фойдаланиш кўзда тутилган. Афсуски, вилоятнинг шимолий ва марказий ҳамда тоғли ҳудудларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш имконини берувчи корхоналар бунёд этилмади.

XIX асрнинг сўнги чораги—XX аср бошларига келиб, воҳа иқтисодида маълум ўзгаришлар юз берганлиги кўзга ташланади. Россия ҳукумати Туркистон ўлкасини бўйсундирганидан сўнг пахта хом ашёсига бўлган талабнинг ортиб бориши, пахтанинг бошқа қишлоқ хўжалиги экинларига нисбатан сердаромад соҳага айланиши, пахта майдонларининг кескин равишда кенгайиб, кўплаб қўриқ ва бўз ерларнинг ўзлаштирилиши бунга сабаб бўлди. Темирийўл тармоқларининг барпо этилиши натижасида катта миқдордаги пахтанинг четга ташиб кетилиши ҳам бунга самарали таъсир кўрсатди. Темирийўл қурилиши туфайли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини Туркистон вилоятлари ва Россиянинг ички ҳудудларига ҳам тезроқ етказиб бериш имкони яратилди.

Сурхон воҳасида бекликларнинг жойлашган ҳудудлари шароитига қараб ҳунармандчилик маҳсулотлари тайёрлаш бир-биридан

нисбатан фарқланган. Шеробод беклигида кўпроқ гиламдўзлик, кулолчилик, кайиксозлик, Бойсунда темирчилик ва унга ишлов бериш, ерга ишлов берувчи иш куруллари яшаш, кандолатчилик тараққий қилган. Денов ва Юрчи хунармандлари ёғочсозлик (ўймакорлик ва бошқалар), тўқимачилик, кийим-кечак ва зебзийнат буюмларини тайёрлашга ихтисослашган.

XIX аср ўрталарида хунармандчилик буюмлари аҳоли эҳтиёжларини қисман қондирган бўлса-да, лекин хунарманд усталарнинг турмуш даражаси анча паст бўлган. Амирликда жорий этилган солиқлардан ташқари маҳаллий ҳокимият вакиллари хунармандларни кўшимча ҳар хил тўлов ва мажбуриятларни бажаришга ҳам мажбур қилганлар. Шунингдек, мамлакатда уларга ҳеч қандай моддий ва маънавий ёрдам кўрсатилмаган. Ҳокимиятнинг юқори қатлами вакилларининг эътиборсизликлари оқибатида хунармандларнинг меҳнати кадрайсизланиб борган. XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларига келиб эса маҳаллий хунармандлар томонидан ясалган буюмлар бозорларда касодга учрай бошлади. Бунга Россия империяси ҳукумати Бухоро амирлигини ўзига тобе қилиб олганидан сўнг воҳага Россия ва бошқа чет давлатлардан цех ва фабрикаларда ишланган замонавий саноат маҳсулотларининг кириб келиши сабаб бўлди. Бу воҳада анъанавий хунармандчиликнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

Марказий ҳокимиятнинг кучайиши, воҳада урбанизация жараёнининг жонланиши амирликнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари воҳада ҳам иктисодиётнинг аста-секинлик билан ижобий томонга ўзгара бошлаганлигини кўрсатади. Ташланган бу ижобий қадамлар савдо-сотикнинг ҳам олдинга силжишига имкон яратди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Сурхон воҳасининг шаҳар ва кишлоқларида савдо-сотик анча ривожланди. Бозорларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча турлари ҳамда хунармандчилик буюмлари товар-пул муносабатлари шаклида, яъни олди-сотди йўли билан амалга оширила бошладик, бу ижобий ҳодиса эди.

Воҳанинг тарихий географиясини ўрганишда муҳим ўрин тутган йўлларнинг асосини қадимдан мавжуд бўлган йўналишлар ташкил этса-да, улар тўлиқ тадқиқ этилиб, етарли маълумотлар берилмаган эди. Ўлкада турли даврларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида воҳанинг географик тавсифи ва йўлларнинг оралик масофалари аниқ ва батафсил ўрганиб чиқилганлиги аниқланди. Жанубий Ўзбекистон ҳудудидаги ички йўллар нафақат шу ердаги шаҳарлар, қолаверса Афғонистон, Шарқий Бухоро шаҳарлари ва Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё вилоятлари ҳудудларида жойлашган шаҳарларни ҳам бир-бири билан иқтисодий, савдо ва маданий жиҳатдан боғлашда катта аҳамиятга эга бўлган.

Воҳа аҳолиси этник таркибининг таҳлили у ерда асосан ўзбек ва тожик халқларига мансуб аҳолининг яшаганлиги ва уларнинг жойлашуви тарихи турли даврларга тўғри келганлигидан далолат беради. Тадқиқ этилаётган даврда Сурхон воҳаси аҳолиси мураккаб этник таркибга эга бўлиб, унда ўтроқ аҳолига аралашиб кетмаган, ўз уруғ-аймоқчилик тартибларини сақлаб қолган турли уруғ-қавмлар ҳам мавжуд бўлган. Улар ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлар, маданият ва баъзи этник хусусиятларини сақлаб қолган эдилар. Воҳада қадимдан яшаб келаётган аҳоли билан бир қаторда асосан XVI аср бошларида Муҳаммад Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғлиқ ўзбек этник гуруҳлари ҳам тарқалган. Улар нафақат алоҳида ҳудудларда, балки кўпчилик ҳолларда маҳаллий (бу ерларда аввалдан яшаган) уруғлар истиқомат қилаётган кишлоқлар, гузарлар бўйлаб ҳам кенг тарқалганлиги кузатилади. Сурхондарё воҳасининг текислик қисмида ўзбек, тоғли ҳудудларида эса кўпроқ тожик аҳоли вакиллари жойлашган. Бу халқлардан ташқари яна кўплаб миллат вакиллари ҳам яшаганлиги боис, воҳани кўпмиллатли аҳоли истиқомат қилувчи ҳудудлар таркибига киритиш мумкин.

Бухоро амирлиги Сурхон воҳаси ҳудудлари орқали Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон каби Шарқ мамлакатлари билан фаол савдо алоқаларини олиб борган. Шу даврда савдо-сотик ҳажми 2–3 ба-

робарга ортган. Шарқий Бухоро билан Ғарбий Бухоро ўртасида олиб бориладиган савдо алоқалари, асосан, Сурхон воҳаси орқали амалга оширилганлиги ҳам бекликларда савдо-сотиқнинг ривожланишига ва маҳаллий иқтисодиётга янги тушумлар қўшилишига имкон берди.

Бошқарувнинг ўрта аср усулларига асосланганлиги, олий ҳокимиятнинг узоқни кўра олмасдан, тараққиётнинг замонавий усулларини қабул қилишни хоҳламаганлиги, юзага келган тарихий имкониятдан фойдалана билмаслиги ҳамда қизил армиянинг тажовузи оқибатида 1920 йилнинг сентябрида Бухорода амирлик ҳокимияти ағдарилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарлари

1. *Каримов И. А.* Биз қуриш, яратиш йўлидан бораверамиз. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 112 б.
2. *Каримов И. А.* Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
3. *Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. *Каримов И. А.* Янгича ишлаш ва фикрлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
5. *Каримов И. А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 31 б.
6. *Каримов И. А.* Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураамиз. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 410 б.
7. *Каримов И. А.* Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 284 б.
8. *Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 524 б.
9. *Каримов И. А.* Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 438 б.
10. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 429 б.
11. *Каримов И. А.* Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 318 б.
12. *Каримов И. А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз қуч ва қатъий иродамизга боғлиқ. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 398 б.

II. Ўзбекистон Республикаси
Марказий давлат архиви
(ЎЗР МДА) хужжаглари

1. И1-фонд – Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси.
2. И2-фонд – Генерал-губернаторнинг дипломатик амалдори.
3. И3-фонд – Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлиги.
4. И126-фонд – Бухоро амирлиги қўшбеги архиви.

III. Манбалар

1. *Ананьев А. Г.* Орошение Шерабадской долины водами Сурхана. – Т.: 1911. – 56 с.
2. *Ананьев Н. Г.* Шерабадская долина. – СПб.: 1914. – 87 с.
3. *Бендерский Н. А.* О Гиссарском крае // Известия Туркестанского отдела РГО. – Т., 1907. – Т. VII. – С. 140–160.
4. *Бёрнс А.* Путешествие в Бухару. Ч. I-II – М.: П. В. Голубкова, 1848. – 528 с.
5. *Бёрнс А.* Путешествие в Бухару. Ч. III. – М.: П. В. Голубкова, 1849. – 628 с.
6. *Вамбери А.* Путешествие в Среднюю Азию. – СПб.: 1865. – 221 с.
7. *Варьян М. А.* Опыт описания Кулябского бекства // Известия ИРГО. – СПб., 1916. – Вып. X. – С. 760–800.
8. *Верещагин В.* Маршруты следования войск из г. Самарканда, река Амударья между г. Керки и Калифом // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 87–147.
9. *Гаевский П.* Курган-Тюбинское бекство // Известия ИРГО. – СПб., 1916. – Т. 55. – С. 14–77.
10. *Гр. Андреева.* В Дехнавском бекстве // Туркестанские ведомости. 1916. №196, 200, 204.
11. *Гр. Андреева.* В Сариясийском бекстве // Туркестанские ведомости. – 1916. №9.
12. *Грулев М. В.* Некоторые географико-статистические данные, относящиеся к участкам Аму-Дарья между Чорджуемь и Патта-Киссаромь // Известия Туркестанского отдела русского географического общества. – СПб., 1900. – Т. II. – С. 5–87.
13. *Грулев М. В.* Аму-Дарья. – Т.: 1900. – 92 с.

14. *Губаревич-Радобильский А.* Экономический очерк Бухары и Туниса. – СПб.: 1905. – 278 с.
15. *Кап. Васильев.* Статистические материалы для описания Бухары. Бекства Шеръабадское и часть Байсунского // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 399–402.
16. *Кап. Васильев.* Маршрутное описание дороги от Калиф до Патта-Кессара 1893 // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 403–405.
17. *Кап. Васильев.* Маршрутное описание дороги от г. Шеръ-Абада до г. Байсуна 1889 г. // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 405–407.
18. *Кап. Гинтылло.* Сведения по интендантския части, собранные в Бухаре // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1886. – Вып. XXI. – С. 1–53.
19. *Кап. Лициенталь.* Гиссарское и Кабадианское бекства // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 285–322.
20. *Кап. Лициенталь.* Маршруты по Гиссарскому и Кабадианскому бекствам // Сборник. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 323–364.
21. *Кап. Стеткевичь.* Описание пути от Самарканда к г. Кара-тагу через перевал Мура // Сборник геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 217–233.
22. *Кап. Стеткевичь.* Бассейн Каратагъ-Дарьи. Военно-статистический очерк 1889 г. // Сборник геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. – Вып. 57. – С. 234–284.
23. *Костенко Л. Ф.* Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. – СПб.: Б. И., 1871. – 371 с.
24. *Липский В. И.* Гиссарская экспедиция 1896 // Туркестанский Сборник. – 1911. – Т. 487. – С. 44–60.
25. *Логофет Д. И.* Страна бесправия. – СПб.: Б. И., 1909. – 239 с.
26. *Логофет Д. И.* Бухарское ханство под протекторатом России. Т. I. – СПб.: 1911. – 218 с.
27. *Логофет Д. И.* В горах и на равнинах Бухары. – СПб.: 1913. – 619 с.
28. *Логофет Д. И.* Орошение Термеза // Туркестанский сборник. – Т. 497. – С. 172–175.
29. *Логофет Д. И.* Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары // Туркестанский сборник. – Т. 417. – С. 105–107.

30. *Логофет Д. И.* Почтово-телеграфные участки в Бухарских владениях // Туркестанский сборник. – Т. 442. – С. 104–108.
31. *Маев Н.* Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства // Известия ИРГО. Т. XII. – Т., 1876. – С. 1–15.
32. *Маев Н.* Очерки горных бекств Бухарского Ханства // Туркестанские ведомости. – 1878. №49, 51.
33. *Маев Н.* Долина Сурхана // Туркестанские ведомости. – 1879. – №36.
34. *Маев Н.* Рекогносцировка горных путей в Бухарском ханстве // Известия. ИРГО. Т. XV. – СПб., 1879. – С. 87–99.
35. *Мазов С. И.* Восточная Бухара, Бадахшан и Северный Афганистан // Туркестанский сборник. – Т. 404. – С. 5–26.
36. *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1875. – 180 с.
37. *Мир-Салих Бекчурин.* Цены на товары в Бухаре // Туркестанский сборник. – Т. 8. – С. 21–25.
38. *Мирза Салимбек ибн Мухаммад Раҳим.* Тарихи Салимий. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма №2016.
39. *Мухаммад Али Балжувоний.* Тарихи нофеий. Тоҷик тилидан таржима. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, З. Чориев – Т.: Академия, 2001. – 120 б.
40. *Неустрев С.* Путешествие в Южную Бухару и исследование Ширабадской долины. – СПб.: – 1915. – 85 с.
41. *Покотило Н. Н.* Очерк Бухарских владений на левом берегу р. Пянджа // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1887. Вып. XXV. – С. 274–278.
42. *Покотило Н. Н.* Путешествие в центральную и восточную Бухару // Известия. ИРГО. Т. XXI. – СПб., 1889. – С. 480–502.
43. *Полк. Белявский.* Описание обреченного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаарь-Сабизь, Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 8–153.
44. *Полк. Галкин.* Краткий военно-статистический очерк в Бухарском Ханстве и в южной части Самаркандской области // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 1–42.
45. *Полк. Галкин.* Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57. – С. 364–384.

46. *Палк. Галкин.* Маршрутные опис. дорог, пролегающих по долине пр. берега реки Сурхана // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 385–393.
47. *Палк. Матвеев.* Краткий очерк Бухары. 1887 // Сб. геог., топог. и статист. мат. по Азии. — СПб., 1888. Вып. 36. — С. 1–8.
48. *Палк. Федоровъ.* Статистический очерк Гузарского и Куйтангского и Калляукского амлякдарств Калифского бекства. // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 154–207.
49. *Понятовский П.* Богарное хлебопашество // Туркестанский сборник. — Т. 455. — С. 64–71.
50. *Поруч. Караульчиков.* Маршрут от г. Денау до Патта-Киссара // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. — СПб., 1894. Вып. 57. — С. 394–398.
51. *Реклю Элизе.* Земля и люди. Всеобщая география Средне-Азиатских ханств. — СПб.: Изд. картогр. зав. А. Ильина, 1883. — 700 с.
52. *Рожевица Р. Ю.* Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 г. // Известия ИРГО. — СПб., 1908. Т. 54. — С. 593–653.
53. *Сами Мирза-Абдул Азим.* Тарихи салатини мангитиа. — М.: Наука, 1962. — С. 214.
54. *Семёнов А.* По границам Бухары и Афганистана // Туркестанский сборник. Т. 554. — С. 1–14.
55. *Семёнов-Тянь-Шанский В. П.* Россия. Полное географическое описание. Т. XIX. Туркестанский край. — СПб.: Из-во А. Ф. Девриена, 1913. — С. 860.
56. *Соболев Л. Н.* Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе. С приложением списка населенных мест округа. // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. — СПб., 1874. Т. IV. — С. 404.
57. *Сов. Петрова.* Путевые заметки классного топографа // Сб. геогр. топог. и статист. мат. по Азии. — СПб., 1886. Вып. XXI. — С. 53–110.
58. *Стремоухов Н.* Поездка в Бухару // Русский вестник. — 1875. №6. — С. 615–685.
59. *Ханыков Н. В.* Описание Бухарского ханства. — СПб.: 1843. — С. 279.
60. *Хорошихин А.* Народы Средней Азии // Материалы для статистики Туркестанского края. — СПб., 1874. Вып. III. — С. 33–35.
61. *Шубинский П.* Очерки Бухары // Исторический вестник. 1892. №8. — С. 370–390.

62. *Яворский И. Л.* Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1876–1879 гг. Т. I. – СПб.: 1882. – С. 383.

IV. Адабиётлар

1. *Абдурасимов М. А.* Очерк аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI–первой пол. XIX века. – Т.: Фан, 1966. – С. 368.

2. *Авазов Ю. У.* Шаркий Бухоро бекликлариди солиқ тизими // Жамият ва бошқарув. 2004. №3. – Б. 58–59.

3. *Аминов А., Бабаходжаев А.* Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. – Т.: Узбекистан, 1966. – С. 226.

4. *Аннаев Т., Шайдуллаев Ш.* Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: Мерос, 1997. – 107 б.

5. *Арапов Д. Ю.* Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – М.: МГУ, 1981. – С. 128.

6. *Асонов Г., Набихонов М.* Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 209 б.

7. *Астанова Г. Ю.* Документальные источники Бухарского ханства в XIX–начала XX вв. об административных делениях и их размерах // Позднефеодальный город Средней Азии. – Т., 1990. – С. 216–221.

8. *Ахметжоновна З. А.* К истории строительства Бухарской железной дороги (1914–1916 гг.) // Общественные науки в Узбекистане. 1962. №4. – С. 29–39.

9. *Борозна Н. Г.* Материальная культура узбеков Бабатаг и долины Кафирнигана. // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1966. – С. 91–121.

10. *Борозна Н. Г.* Изменения в хозяйстве узбеков долины Кафирнигана // Советская этнография. 1963. №1. – С. 26–38.

11. *Бўриев О.* Жанубий Ўзбекистон аҳолиси этник тарихидан // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Т., 2001. – Б. 216–219.

12. Вопросы географического районирования Средней Азии и Узбекистана // Науч. тр. ТашГУ. – Т., 1964. – С. 111–131.

13. *Гофуров Р., Прахоров Н. Н.* Падение Бухарского эмирата. – Сталинабад: Таджикистан. 1940. – С. 95.

14. *Даминова З.* Шеробод концессияси: хусусиятлари ва сабоқлари // Ижтимоий фикр. 2003. №2. – Б. 43–46.

15. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. XVII–XIX вв. Вып I. – Т.: АН УзССР, 1954. – С. 267.
16. *Дониёров Х.* Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. – Т.: Фан, 1968. – Б. 42.
17. *Дониш А.* Путешествие из Бухары в Петербург. – Душанбе: Ирфон, 1960. – С. 212.
18. *Жалалиддин Мирзо.* Термиз тарихи. – Т.: Шарк, 2001. – Б. 127.
19. *Искандаров Б. И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. I. – Душанбе: АН Тадж. ССР, 1962. – 355 с.
20. *Искандаров Б. И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе: АН Тадж. ССР, 1963. – 351 с.
21. *Искандаров Б. И.* Из истории Бухарского эмирата (Восточная Бухара и Зап. Памир в конце XIX в.). – М.: Вост. Лит, 1958. – 131 с.
22. *Искандаров Б. И.* О некоторых изменениях в экономике восточной Бухары на рубеже XIX–XX вв. – Сталинабад: АН Тадж. ССР, 1958. – 141 с.
23. *Искандаров Б. И.* Бухара (1918–1920 гг.). – Душанбе: Дониш, 1970. – 169 с.
24. *Ишанов А. И.* Создание Бухарской Народной Советской Республики. – Т.: АН УзССР, 1955. – 178 с.
25. *Кармышева Б. Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – 280 с.
26. *Кармышева Б. Х.* О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М., 1979. – С. 114–133.
27. *Кармышева Б. Х.* К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография. 1964. №6. – С. 44–51.
28. *Кармышева Б. Х.* Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX–начало XX вв.) // Советская этнография. 1969. №3. – С. 166–169.
29. *Кисляков Н. А.* Патриархально-феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского Ханства в конце XIX–начале XX в. – М. – Л.: АН СССР, 1962. – 170 с.
30. *Кисляков Н. А.* Ишан-феодал // Труды АН СССР. Т. IX. – М. – Л., 1940. – С. 3–27.
31. *Кисляков Н. А.* Сайрабские таджики // Советская этнография. 1965. №2. – С. 37–40.

32. Кичкилов Х. Ўтмишдан сўзлаган истеҳкомлар // Мулоқот. – 2001. №5. – Б. 44–46.
33. Мавлонов Ҳ., Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. – Т.: Академия, 2004. – 120 б.
34. Мигидович Н. Административное деление Бухары до национального размежевания // Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I. Территория и население Бухары. – Т.: Узгостиздат, 1926. – 389 с.
35. Маджлисова А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX–начале XX века. – Душанбе–Алма-Ата: Ирфон, 1967. – 330 с.
36. Материалы по районированию Узбекистана. – Самарканд: ЦКР Уз., 1926. – Вып. I. – С. 146–161.
37. Материалы всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Вып. I. – Самарканд: Изд-во ЦКР Уз., 1927. – 338 с.
38. Мирзаев К.М. Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. – Т.: Наука, 1954. – 104 с.
39. Муҳаммаджонов А.Р., Нейматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Т.: Ўз ССР ФА, нашриёти, 1957. – 221 б.
40. Мухсинова К.З. К истории выступлений Бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в. // Проблемы востоковедения. 1959. №1. – С. 94–99.
41. Мухторова А. Ҳокимони Ҳисор. – Душанбе: Дониш, 1996. – 53 б.
42. Нажимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. – Т.: САГУ, 1958. – 153 с.
43. Норбоев Н. Ўзбек элининг кабила ва уруғлари ҳақида. – Т., 1997. – 84 б.
44. Нор Ҳайит, Тоҳир Усмон. Кураш йиллари. – Т.: Мехнат, 1992. – 132 б.
45. Оранский И. М. Индоязычная этнографическая группа «афгон» в Средней Азии. // Советская этнография. 1956. №2. – С. 117–125.
46. Оранский И. М. Научная командировка в Гиссарскую долину // Народы Азии и Африки. – М., 1962. №4. – С. 243–245.
47. Остонова Г. Қўшбеги архиви Бухоро тарихини ўрганишда асосий манба // Шарқшунослик. 2000. №11. – Б. 22–32.
48. Очилдиев Ф. Б. Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт // Жамият ва бошқарув. 2001. №2. – Б. 49–51.
49. Очилдиев Ф. Б. Бир шартнома тарихи // Жамият ва бошқарув. 2002. №3. – Б. 60–61.

50. *Очилдиев Ф. Б.* Сурхон воҳасининг Карши шаҳри билан савдо алоқалари тарихи (XIX аср иккинчи ярми–XX аср бошлари) // Роль города Карши в истории мировой цивилизации. Материалы Международной научной конференции. – Ташкент–Карши: Фан, 2006. – Б. 172–174.

51. *Очилдиев Ф. Б.* Сурхон воҳаси шаҳарлари ва уларнинг иқтисодий юксалиши (XIX аср охири–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент: 2007. – Б. 250–252.

52. *Палозов В. А.* Узбекское общинное землепользование в Шерабадской долине и Каршинской степи // Народное хозяйство Средней Азии. 1925. №7. – С. 60–75.

53. *Пословская О. Ю.* Географическое положение и орография. Сб. науч. тр. ТашГУ. – Т., 1961. – 5–29 с.

54. *Потапов Л.П.* Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «кунград» // Научная мысль. – Ташкент–Самарканд., 1930. №1. – С. 17–18.

55. *Ражабов Қ.* Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. Тошкент.: Маънавият, 2002. 144 бет.

56. *Ражабов Қ.* Муҳаммад Раҳимхон – манғитлар сулоласи асосчиси // Бухоро мавжлари. 2005. №3. – Б. 36–37.

57. *Ражабов Қ.* Муҳаммад Дониёлбий оталик: бийлик мансабидан амирлик рутбасигача // Бухоро мавжлари. 2005. №4. – Б. 26–27.

58. *Ремез И. А.* Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. – 71 с.

59. *Ремпель Л. И.* Бухарские записи. – Т.: Литература и искусство, 1981. – 301 с.

60. *Рўзиев А. Н.* Сурхондарё вилояти. – Т.: Жайхун, 1996. – 115 б.

61. *Сагдуллаев А. С.* Древние пути на юге Узбекистана // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1981. №7. – С. 33–38.

62. *Семенов А. А.* К истории дипломатических отношений между Россией и Бухарой в начале XIX в. // Известия АН Уз ССР. – Т., 1951. №1. – С. 27–29.

63. *Согитов С. И.* К вопросу о локализации легендарной местности: жители Байсун по данным ботаники // Советская этнография. 1968. №1. – С. 130–134.

64. *Стеблюк Ю. А.* Малоизвестные средневековые памятники в Самаркандской и Сурхандарьинской областях. УзССР. – Т., 1963. Вып. 38. – С. 35–43.

65. *Стеценко И. А.* Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX–начале XX вв. – Душанбе: АН Тадж. ССР, 1963. – 169 с.

66. *Султанов Т. И.* Этнографические наблюдения в Сурхандарьинской области // *Материалы по истории Узбекистана.* – Т., 1966. – С. 71–76.

67. Сурхандарьинская область. Природа. Сб. науч. тр. ТашГУ. – Т., 1961. – 214 с.

68. Сурхан-Ширабадская долина. Сб. науч. тр. ТашГУ. – Т., 1961. – 245 с.

69. *С. Турсунов* ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарк, 2001. – 382 б.

70. *Сухарева О. А.* Позднефеодальный город Бухара. – Т.: ЎзССР, 1962. – 193 с.

71. *Сухарева О. А.* Бухара XIX–начала XX в. – М.: Наука, 1968. – 194 с.

72. *Сухарева О. А.* К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Уз Госиздат, 1958. – 147 с.

73. *Турсунов С. Н.* Сурхон воҳаси аҳолисининг этногенез жараёнлари // *Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.* – Т., 2005. 1-қисм. – Б. 98–101.

74. *Турсунов С. Н. Турсунова И. Н.* XIX асрнинг охири–XX аср бошларида жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // *Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.* 2003. №4. – Б. 58–60.

75. *Турсунов С.* Шерободликлар. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 388 бет.

76. *Тухтаметов Т. Г.* Русско-Бухарские отношения в конце XIX–начале XX вв. – Т.: Фан, 1966. – 177 с.

77. *Тухтаметов Т. Г.* Прогрессивное значение русского пролетариата над Бухарским эмиратом (вторая половина XIX в.) // *Звезда Востока.* 1958. №8. – С. 111–117.

78. *Тухтаметов Т. Г.* Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX–начале XX вв. // *Тр. ИИ КиргССР.* – Фрунзе, 1957. – С. 151–183.

79. *Фомченко А. П.* Русские поселения в Бухарском эмирате. – Т.: Госиздат Уз ССР, 1958. – 81 с.

80. *Хакимова К. Э., Кравец Л. Н.* Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980. – 174 с.

81. *Хакимова К. З.* Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX–начале XX вв. – Т.: Фан, 1991. – 114 с.
82. *Хамраев А. Х.* К вопросу о земельно-водных отношениях в Бухарском ханстве в XIX веке. – Т.: САГУ, 1948. – 32 с.
83. *Хамраев А. Х.* К вопросу о январских событиях 1910 г. в Бухаре. Тр. САГУ. Вып. 57. – Т.: САГУ, 1954. – 72 с.
84. *Хамраев А. Х.* Упадок Бухары и установление протектората России // Материалы по истории присоединения Средней Азии к России. – Т., 1969. – С. 60–72.
85. *Хамраев М.* Очерки истории Хисарского бекства конца XIX–начала XX вв. // Тр. АН Тадж. ССР. – Душанбе: Ирфон, 1959. – 212 с.
86. *Хидоятов И.* К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана // Из истории культуры народов Узбекистана. – Т., 1965. – С. 24–33.
87. *Хидоятов И.* О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинской области в дореволюционное время // Советская этнография. 1970. №2. – С. 133–139.
88. *Холиқов З. Э.* Сўнги ўрта асрларда Термиз ва Чағониённинг аҳолиси ва хўжалиги // Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2005. 1-қисм. – Б. 105–107.
89. *Холиқова Р.* Вассал Бухоро амирлигида маҳаллий бошқарув // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Т., 2001. – Б. 209–210.
90. *Холиқова Р.* Россия–Бухоро: тарих чорраҳасида. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – 240 б.
91. *Чехович О. Д.* Бухарские поземельные акты XVI–XIX в. Проблемы источниковедения. Выпуск IV. – М.: Наука, 1955. – 241 с.
92. *Шаниязов К. Ш.* Узбеки-карлуки. – Т.: Наука, 1964. – 195 с.
93. *Юсупов Ш.* Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX–начале XX вв. // Тр. ИИ АН Тадж. ССР. – Душанбе, 1964. Т. 41. – С. 46–82.
94. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарк, 2000. – 463 б.
95. *Қижомов А.* Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX–XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996. №3. – Б. 34–39.

V. Хорижий тиллардаги адабиётлар

1. *Bunvalot.* Through The heart of Asia. Vol. I. – London, 1889.
2. *Scrine F.* Turkestan. Notes of a journey in Russian Turkestan, Khokand, Buchara and Kuldja. Vol. II. – London, 1878.

3. *Saray M.* Ozbek turkleri tarihi. – Istanbul, 1993.
4. *Saray M.* Rus isgali devrinde Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindaki iliskiler. – Ankara, 1994.
5. *Togan Z. V.* Hotiralar. – Istanbul, 1969.

VI. Диссертация ва авторефератлар

1. *Авазов Ю. У.* XIX аср охири–XX аср бошларида Бухоро амирлигининг жануби-шаркий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт. Тарих фан. номзоди дисс... автореф. – Т., 2005. – 26 б.
2. *Борозна Н. Г.* Социалистические преобразования в хозяйстве и быте узбеков-дурманов долины Кафирнигана и Бабатагских гор.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1966. – 27 с.
3. *Даминова З.* XIX аср охири–XX асрда Термиз шаҳри тарихи. Тарих фан. номзоди дисс... автореф. – Т., 2004. – 23 б.
4. *Оранский И. М.* Индоиранские диалекты Гиссарской долины. Материалы и исследования: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1967. – 23 с.
5. *Одилов А. А.* Бухоро амирлигида миллий озодлик ҳаракатлари тарихи. Тарих фан. номзоди дисс... автореф. – Т., 2003. – 23 б.
6. *Очилдиев Ф. Б.* XIX–XX аср бошларида жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт (Сурхон воҳаси мисолида) Тарих фан. номзоди дисс... автореф. – Т., 2006. – 28 б.
7. *Раззаков Д. Х.* Внешние торговые связи Бухарского ханства (60–90 гг. XIX века): Дис... канд. ист. наук. – Т., 1995. – 118 с.
8. *Раджабов К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918–1924 гг.). Автореферат дисс. докт. ист. наук. – Т., 2005. – 64 с.
9. *Саидбобоев З. А.* Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI–XIX асрлар). Тарих фан. номзоди дисс... – Т., 2004. – 167 б.
10. *Халиков З. Э.* Термез и Чаганиян в позднем средневековье. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Самарканд, 2001. – 23 с.

МУНДАРИЖА

| | |
|---------------|---|
| Сўзбоши | 3 |
|---------------|---|

I БОБ. ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ЎРНИ ВА АҲОЛИСИ

| | |
|--|----|
| 1.1. Мавзу тарихшунослиги ва маъба шунослиги | 6 |
| 1.2. Сурхон воҳасининг тарихий-географик тавсифи..... | 18 |
| 1.3. Воҳа бекликларида аҳолининг жойлашуви ва этник таркиби..... | 29 |

II БОБ. ШАРҚИЙ БУХОРО БЕКЛИКЛАРИДА МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТ

| | |
|--|----|
| 2.1. Бекликлардаги маъмурий бошқарув ва сиёсий тарих..... | 52 |
| 2.2. Воҳадаги ижтимоий муносабатлар ва солиқ турлари | 74 |

III БОБ. XIX–XX АСР БОШЛАРИДА СУРХОН ВОҲАСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ

| | |
|--|-----|
| 3.1. Шарқий Бухоро бекликларида қишлоқ ҳўжалиги | 91 |
| 3.2. Ҳўнармандчилик турлари ва унинг аъъанавий ривожланиш хўсусиятлари ... | 121 |
| 3.3. Сурхон воҳасидаги савдо йўллари, ички ва ташқи савдо алоқалари | 129 |
| Хўлоса | 149 |
| Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати | 154 |

Файзулла Очилдиев

**СУРХОН ВОҲАСИ БЕКЛИКЛАРИДАГИ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСII ВА ИҚТИСОДИЙ ЎЗГАРИШЛАР**

(XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари)

Мухаррир В. Умиров

Техник муҳаррир Н. Алимов

Бадий муҳаррир З. Файзуллаева

Саҳифаловчи С. Жўраев

40000

Босишга 05.12.2008 й. да рухсат этилди. Бичими 60×84^{1/16}.
Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 9,76. Нашр т. 9,8.
Адади 400 нусха. 46-рақамли буюртма.

«ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти
100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 16-А

«Niso Poligraf» ШК босмахонасида босилди.
Тошкент ш., Ҳ. Бойқаро кўчаси, 41